

การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

พ.ศ.2367-2433

โดย

นายวีระพงศ์ ยศบุญเรือง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2546

ISBN 974-464-395-1

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

THE SYSTEM OF TAX COLLECTIONS IN EASTERN LAOS,
A.D.1824-1890

By
Weerapong Yodboonreaug

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

MASTER OF ARTS

Department of History

Graduate School

SILPAKORN UNIVERSITY

2003

ISBN 974-464 -395 -1

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง "การจัดเก็บภาษีใน
หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ.2367-2433" เสนอโดย นายวีระพงศ์ ยศบุญเรือง เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้

จกน

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิราวรรณ คงคล้าย)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ 30 เดือน พ.ค. พ.ศ. 47

ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ พรเพ็ญ อันตระกูล

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์
คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

อิน อม
.....ประธานกรรมการ

(อาจารย์ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร)

๒๖ / พ.ค. ๕๗

นงน พงศ์ศรีเพียร
.....กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ พรเพ็ญ อันตระกูล)

๒๙ / ๒๑ / ๕๗

สุวิทย์ ไพทยวัฒน์
.....กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ สุวิทย์ ไพทยวัฒน์)

19 / พ.ค. / ๒๕๕๗

K 42415005 : สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

คำสำคัญ : ภาษีหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียง

วีระพงศ์ ยศบุญเรือง : การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียง พ.ศ.2367-2433 (THE SYSTEM OF TAX COLLECTIONS IN EASTERN LAOS,A.D.1824-1830) อาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ พรเพ็ญ อันตระกูล. 158 หน้า. ISBN 974-464-395-1

งานศึกษานี้ มุ่งจะศึกษาถึงการจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียง ในช่วงที่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงต้องเผชิญกับนโยบายการขยายอำนาจของรัฐสยามด้วยการออกพระราชกำหนดการสักเลกพลเมืองตามหัวเมือง เพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจของรัฐสยาม ประเด็นสำคัญคือ ศึกษารูปแบบของการจัดเก็บส่วย ประเภทของส่วย วิธีการจัดเก็บส่วย ปัญหาที่เกิดขึ้นและวิธีการแก้ไข โดยการเปรียบเทียบกับปริมาณของส่วยที่ถูกจัดเก็บส่งส่วนกลาง และผลกระทบของสนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งสยามตกลงทำสัญญากับอังกฤษ ในปี ค.ศ. 1855 ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบการจัดเก็บภาษี และระบบเศรษฐกิจของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียง

วิธีการศึกษาเป็นการประมวลความรู้และวิเคราะห์พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ โดยแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ประเด็นหลัก ประเด็นแรก คือ เรื่องของการจัดเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ที่รัฐสยามมีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียง ซึ่งประกอบไปด้วย ประเภทของส่วย พิกัดอัตราส่วย พิกัดอัตราแทนส่วย และส่วยในฐานะสินค้าออก ประเด็นที่สอง คือ เรื่องของผลกระทบของสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการจัดเก็บส่วย และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

ผลการศึกษาพบว่า การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียง เป็นระบบการเรียกเก็บส่วยเริ่มต้นจากความพยายามในการวางนโยบายควบคุมกำลังคนในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียง โดยการออกพระราชกำหนดการสักเลก ซึ่งเป็นสาเหตุเริ่มต้นของการเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองลาว ส่วยที่ถูกเรียกเก็บสามารถแบ่งออกได้ 3 ประเภท คือ ส่วยที่เป็นผลผลิตดั้งเดิม ซึ่งเกิดจากธรรมชาติ ส่วยที่เป็นผลผลิตจากธรรมชาติโดยผ่านการแปรรูปเบื้องต้นเพื่อเพิ่มมูลค่าและส่วยที่เป็นแร่โลหะธาตุมูลค่าตามน้ำหนักจริง ผลผลิตส่วยที่ถูกเรียกเก็บได้แก่ ผลเร็ว งาช้าง ชีผึ้ง นอแรด ครั่ง ป่าน ฝ้าย ผ้าขาว แลคเกอร์ ปลา เงิน และทอง โดยการกำหนดพิกัดอัตราการเรียกเก็บที่แน่นอน แต่ในทางปฏิบัติ อัตราที่เรียกเก็บจริงขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองกรมการหัวเมือง เมื่อเกิดปัญหาการเก็บส่วยไม่ครบจึงมีการกำหนดทรัพย์สินใดชนิดหนึ่งที่จะใช้ส่งแทนส่วย แต่ผลที่เกิดขึ้น คือ การค้างชำระส่วยของแต่ละหัวเมืองเพิ่มมากขึ้น รัฐสยามวางมาตรการแก้ไขหลายวิธีแต่ก็ไม่ได้ผล ส่วยที่ได้จากหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียง ส่วนใหญ่จะกลายเป็นสินค้าถูกส่งออกไปจำหน่ายที่ประเทศจีนโดยการค้าสำเภาทั้งของรัฐสยามเองและของประเทศจีน ต่อมาเมื่อรัฐสยามยุติการค้ากับจีนจึงมีการเปลี่ยนแปลงชนิดของส่วยจากเดิมกลายเป็นสัตว์ใหญ่ เช่น โค กระบือ เพื่อใช้ในการเปิดพื้นที่ทำนาในภาคกลางอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากสนธิสัญญาเบาว์ริง และส่งผลให้หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเกิดการขยายตัวของการค้าทั้งภายในและภายนอกอีกทั้งเป็นมูลเหตุของการเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าสู่ที่ราบภาคกลาง

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา2546

ลายมือชื่อนักศึกษา.....

ลายมือชื่ออาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์.....

K 42415005 : MAJOR : HISTORY OF SOUTH-EAST ASIA

KEY WORD :TAX COLLECTIONS IN EASTERN LAOS

WERAPONG YODBOONREAU : THE SYSTEM OF TAX COLLECTIONS IN EASTERN LAOS, A.D.1824-1890. THESIS ADVISORS : ASST. PROF. PHONPHEN HUNTRAKUL. 158 pp. ISBN 974-464-395-1.

This thesis aims to study the collection of tax system of the Eastern Laos area during the time of its confrontation with Siam's "Sak Lak" expansion policy, the policy that gave Siam for both political and economic advantages. The main points are to study on system of Suai collection, different types of Suai, the imposition procedure of the system, including the study on problems and their solutions, by comparing the amount of Suai collected for the center. Siam had concluded the Bowring Treaty with Britain in 1855 and the treaty had impact on tax system collection and the economy of the Eastern Laos as well.

The method of the study is to process knowledge and analyze its historical development by separate the study into two main points. The first one is about Suai system collecting during the Ratanakosin period, the time by which Siam had influenced on Eastern Laos area. This study covers types of Suai, rate of Suai, Subsistence rate of Suai and Suai as the export items. The second one is about Bowring Treaty's impact toward the alter of Suai system collecting and the economic changes.

The study reveals that tax system collecting of the Eastern Laos area is the system started with Siam's effort to control Eastern Laos's manpower. By start "Sak Lak" which is the cause of Suai collection from the Eastern Laos. Suai collected can be divided into 3 categories : (1) the products of natural origin, (2) natural products transformed into the added values, and (3) mineral products with true value weights. Suai products collected are such as bustard cardamom, ivory, bees wax, Rhino horn, lax, ramie, cotton, white textile, lacquer, fish, silver, and gold. Although, there is a regulation for the fixed amount of Suai, but in practice Suai that had been collected are truly depends on the governor When the problem of Suai imposed with less amount arises, there is a regulation for any kinds of resources to be sent as Suai. However, the Suai arrears of each city still increase. Siam set many regulations to solve this problem but it still being ineffective. Suai from the Eastern Laos area had been sent mostly as the export goods to China, by the junk trade of both Siam and China. Later, when the government ceased the trade with China, types of Suai have changed to be the animals such as cows and buffalos in order to respond with the expansion of rice farming in the central area of Siam which is the result of Bowring Treaty as well. This also effect to the expansion of internal and external trade of the Eastern Laos, and it is a reason for the movement of manpower into the central plain area.

Department of History Graduate School, Silpakorn University Academic Year 2003

Student's signature.....

Thesis Advisor's signature.....

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ญ
บทที่	
1. บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
ขอบเขตการศึกษา.....	3
วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง.....	3
ความมุ่งหมาย.....	5
ขั้นตอนการศึกษา.....	6
ข้อตกลงเบื้องต้น.....	6
ความจำกัดของการวิจัย.....	6
วิธีการศึกษา.....	7
แหล่งข้อมูล.....	7
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	7
2. สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของดินแดนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ก่อน ค.ศ.1824.....	9
สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์.....	9
ประชากรโดย.....	11
กลุ่มชาติพันธุ์ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.....	12
เส้นทางคมนาคม.....	17
ประวัติศาสตร์ดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือก่อน ค.ศ.1782.....	20
ประวัติศาสตร์ดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือสมัยรัตนโกสินทร์.....	25
รูปแบบการปกครองหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.....	29

บทที่	หน้า
หน้าที่ของอาญาสี่.....	31
หน้าที่ของซื้อบ้านขางเมือง.....	33
การขยายเมืองของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.....	36
ลักษณะทางเศรษฐกิจของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.....	39
การทำมาหาเลี้ยงชีพ.....	39
การเกษตรกรรม.....	39
การหาของป่าและการล่าสัตว์.....	41
การผลิตเกลือ.....	42
การร่อนทองคำ.....	42
การค้าขายสินค้าภายใน.....	43
เงินตรา.....	49
3. ภาษีสมัยต้นรัตนโกสินทร์.....	53
การจัดเก็บผลประโยชน์ของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	53
จุดมุ่งหมายในการเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	57
ส่วยที่เป็นสิ่งของ.....	58
ส่วยเงิน.....	60
หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.....	61
หน่วยงานส่วนกลาง.....	62
หน่วยงานส่วนภูมิภาค.....	62
การสักเลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.....	64
4. การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.....	68
พิกัดอัตราการเรียกเก็บส่วย.....	69
ประเภทของส่วยที่เรียกเก็บจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.....	72
พิกัดอัตราการแทนส่วย.....	78
ปัญหาส่วยค้างชำระและวิธีการแก้ไข.....	82
ส่วยหัวเมืองอีสานในฐานะเป็นสินค้าออกของสยาม.....	86
วิเคราะห์ส่วยหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.....	99

บทที่	หน้า
5 ผลกระทบของสนธิสัญญาเบาริ่งต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกพ.ศ.2398-2433...	106
การขยายตัวทางการค้า.....	112
การค้าภายในภูมิภาค.....	112
การค้าระหว่างภูมิภาค.....	115
การเคลื่อนย้ายแรงงานรับจ้าง.....	117
6 บทสรุป.....	120
บรรณานุกรม.....	125
ภาคผนวก.....	139
ภาคผนวก ก หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีประเทศอังกฤษแลสยาม.....	140
ภาคผนวก ข มาตรการวัด.....	146
ภาคผนวก ค พระราชกำหนดศักราชกาลที่ 2.....	150
ภาคผนวก ง พฤษกษัตถุและสัตว์วัตถุ.....	154
ประวัติผู้วิจัย.....	158

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา (Statement and Significance of the Problem)

นับแต่สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นต้นมา ดินแดนของอาณาจักรลาวล้านช้างตก อยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐบาลสยาม เจ้าเมืองประเทศราชและหัวเมืองต่างๆต้องส่งส่วย บรรณาการเข้ามาส่วนกลางตามระยะเวลาที่รัฐบาลสยามกำหนด การจัดส่งส่วยบรรณาการใน รูปแบบเช่นนี้ รัฐบาลสยามไม่สามารถกำหนดกฎเกณฑ์ในอัตราที่แน่นอนได้ จึงเป็นเพียงการ แสดงออกถึงการยอมรับอำนาจของรัฐบาลสยามของบรรดาเมืองขึ้นและเมืองประเทศราช จนกระทั่งรัฐบาลสยามได้ออกพระราชกำหนดการสักเลกจุลศักราช 1172 (พ.ศ.2353) ส่งผลให้มีการสำรวจกำลังคนในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้อย่างชัดเจน และสามารถทราบถึงจำนวน ประชากรตามตัวหัวเมืองที่ต้องเสียส่วยอย่างแน่นอน รัฐบาลสยามเริ่มเรียกเก็บส่วยได้อย่างเป็น ระบบ โดยกำหนดเป็นอัตราที่ต้องเสียส่วยและกำหนดระยะเวลาที่แน่นอน จนสามารถกำหนด รายรับจากหัวเมืองในดินแดนลาวฝ่ายตะวันออกทั้งในรูปของเงินทองและสิ่งของได้อย่างแม่นยำ มากขึ้น

ภายหลังสิ้นสุดสงครามเจ้าอนุวงศ์ใน ค.ศ.1826 (พ.ศ.2369) รัฐบาลสยามได้ประกาศ ยกเลิกเมือง เวียงจันทน์ และได้จัดหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกกำหนดให้เป็นหัวเมืองชั้นนอก โดย แบ่งหัวเมืองใหญ่หรือเมืองเอกให้ขึ้นตรงกับกรุงเทพและหัวเมืองเล็กๆที่เคยมีมาแต่เดิมหรือเกิดขึ้น ใหม่ภายหลังจากการอพยพของผู้คนจากภัยสงครามเจ้าอนุวงศ์ ให้ขึ้นตรงกับหัวเมืองเอก บรรดาหัว เมืองต่างๆเหล่านี้อยู่ภายใต้การกำกับดูแลของเมืองนครราชสีมา ต่อมา ค.ศ. 1890(พ.ศ.2433) รัฐบาลสยามได้แบ่งดินแดนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เป็นสี่ส่วนเพื่อความสะดวกต่อการกำกับ ดูแลและจัดเก็บรายได้ของรัฐบาล กล่าวคือ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือมีศูนย์กลางที่เมืองหนองคาย หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือมีศูนย์กลางที่เมืองอุบลราชธานี หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมี ศูนย์กลางที่เมืองจำปาศักดิ์ และหัวเมืองลาวกลางมีศูนย์กลางที่เมืองนครราชสีมา

การจัดเก็บส่วย การเรียกบรรณาการ และการเกณฑ์แรงงานนับเป็นรายได้หลักของ รัฐบาลสยามร่วมกับเจ้าเมืองของบรรดาหัวเมืองต่างๆที่อิงประโยชน์ร่วมกัน ในขณะเดียวกันส่วย จากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ได้กลายเป็นสินค้าหลักซึ่งทำรายได้ให้รัฐบาลสยามในการค้า

สัมพันธ์กับประเทศจีน และกลายเป็นแรงจูงใจในการเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ของชาติตะวันตก การทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้าใน ค.ศ. 1855 (พ.ศ.2398)ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางภาคกลางของราชอาณาจักร คือการเริ่มเปลี่ยนจากระบบการแลกเปลี่ยนสินค้าพัฒนามาใช้เงินตราเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน การเรียกเก็บส่วยหรือการเกณฑ์แรงงานจากไพร่เริ่มมีการจ่ายทดแทนเป็นเงินตรามากขึ้น ประชากรในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกต้องทำงานเพื่อแสวงหาเงินตรามาใช้ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจแบบใหม่

การจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ใน ค.ศ. 1874(พ.ศ.2417) รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ปฏิรูประบบการบริหารเงินรายได้รายจ่ายของคลังให้เป็นระเบียบแบบแผนมั่นคง เงินภาษีอากร ได้ถูกรวบรวมนำมาเก็บไว้เพื่อประโยชน์ในการบริหารราชการแผ่นดิน การแบ่งผลประโยชน์ระหว่างรัฐบาลสยามและเจ้าเมืองท้องถิ่นเริ่มหมดไป บรรดาเจ้าเมืองท้องถิ่นได้รับผลตอบแทนในรูปของเงินเดือนในระบบราชการ แทนที่การชักจอกส่วนต่างในระบบเก่านับว่าเป็นการใช้ระบบการจัดเก็บภาษีที่ได้ผลประโยชน์ทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองที่มีประสิทธิภาพอย่างยิ่งสำหรับส่วนกลาง

ดินแดนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก มีลักษณะภูมิประเทศถูกตัดขาดออกจากดินแดนในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในภาคกลาง โดยแนวเทือกเขาเพชรบูรณ์และทิวเขาตงพญาไฟจากทิศเหนือจรดทิศใต้ เรื่องราวต่างๆของหัวเมืองในตอนในที่ห่างไกลจากเมืองนครราชสีมาทางรัฐบาลสยามรับรู้ผ่านใบบอก ฎีกา ซึ่งต้องมารวบรวมที่เมืองนครราชสีมา ก่อนจะถูกส่งต่อไปยังรัฐบาลสยาม ดังนั้น การเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกของรัฐบาลสยามจึงจะต้องกระทำผ่านเมืองนครราชสีมาเช่นเดียวกัน

การเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก แม้จะถูกเรียกเก็บเช่นเดียวกับภูมิภาคอื่นๆของราชอาณาจักร แต่จากสภาพภูมิประเทศทำให้การเรียกเก็บส่วยไม่ได้เป็นไปตามที่ส่วนกลางได้กำหนดเอาไว้ นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงของกำลังคนในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาส่งผลให้เรียกเก็บส่วยจากส่วนกลางประสบกับปัญหาการค้างชำระส่วยเป็นประจำ และเราทราบว่าส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกนี้ได้กลายเป็นสินค้าที่สำคัญในการค้ากับประเทศจีน ดังนั้นปริมาณของส่วยที่รัฐบาลสยามต้องการจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจะต้องเพียงพอกับความต้องการของตลาดการค้าและจะต้องเกี่ยวพันกับระบบการเรียกเก็บส่วยของรัฐบาลสยามด้วย ดังนั้นงานศึกษาชิ้นนี้ต้องการทราบถึงระบบการเรียกเก็บส่วยที่รัฐบาลสยามมีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก โดยศึกษาดูภาพรวมในเรื่องของพิภคอัตราส่วย ปริมาณส่วย ปัญหาที่เกิดขึ้นและวิธีการแก้ไขตลอดจนผลกระทบจากสนธิสัญญาเบาริงที่มีต่อหัวเมืองลาวฝ่าย

ตะวันออก เพื่อให้เข้าใจสภาพของสังคมอีสานในช่วงก่อนที่จะมีการกระทบอำนาจจากส่วนกลางได้มากขึ้น

ขอบเขตการศึกษา (Scope or Delimitation of the Study)

งานศึกษาชิ้นนี้ ผู้ศึกษามุ่งประเด็นหลักคือ “การจัดเก็บภาษี” ศึกษาในกรอบของพัฒนาการของระบบการจัดเก็บภาษีที่รัฐบาลสยามมีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก โดยเริ่มต้นศึกษาและวิเคราะห์เริ่มตั้งแต่รัฐบาลสยามออกพระราชกำหนดการสักเลกครั้งแรกและเริ่มส่งผลต่อหัวเมืองลาวเมื่อปี ค.ศ.1824(พ.ศ.2367) อันเป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องในด้านเศรษฐกิจและการเมืองของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในระยะต่อมา ตลอดจนผลกระทบที่เกิดจากสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้า ค.ศ.1855(พ.ศ.2398) และการปฏิรูปทางการคลังโดยการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ สิ้นสุดลงเมื่อประกาศปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในปี ค.ศ.1890(พ.ศ.2433)

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง (Review of related Literature)

งานวิจัยทางด้านประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องด้านเศรษฐกิจการเมือง ในช่วง ค.ศ.1782-ค.ศ.1873(พ.ศ.2325-2416) ในหัวข้อของการจัดเก็บภาษีอากรได้มีผู้นำไปศึกษาค้นคว้าเป็นจำนวนมากทั้งนักวิชาการชาวไทยและชาวต่างประเทศที่น่าสนใจ เช่น

Jame C. Ingram(Economic Change in Thailand Since 1850-1970) ได้วิเคราะห์ภาพของเศรษฐกิจไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพอสมควร แต่เน้นความสำคัญกับส่วนกลางและระบบเศรษฐกิจของส่วนกลางมากกว่าความสำคัญของท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจของส่วนกลาง งานวิจัยชิ้นนี้ได้จำแนกพัฒนาการของระบบการคลังออกเป็นสามระยะ คือช่วงปี ค.ศ.1850-ค.ศ.1891(พ.ศ.2393-2434) ซึ่งเป็นช่วงที่มีการจัดทำงบประมาณแผ่นดินเป็นไปอย่างปราศจากระบบ (The prebudget period) ช่วงปี ค.ศ.1892-ค.ศ.1926(พ.ศ.2435-2469) ซึ่งเป็นช่วงที่มีการปฏิรูประบบงบประมาณโดยแยกงบประมาณรายรับรายจ่ายส่วนพระองค์ออกจากรายจ่ายของงบประมาณแผ่นดิน (The Fiscal Reform to Fiscal Autonomy) และช่วงปี ค.ศ.1926-ค.ศ.1970(พ.ศ.2469-2513)เป็นช่วงที่มีการปรับปรุงโครงสร้างอัตราภาษีต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษีศุลกากร (Fiscal Autonomy) ดังนั้นงานของ Ingram จึงแสดงให้เห็นถึงช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงของระบบการคลังในระยะต่างๆตั้งแต่จุดเริ่มต้นซึ่งปราศจากระบบจนรัฐบาลสยามสามารถวางแนวทางของระบบการคลังภายในได้

บุญรอด แก้วกัณฑ์(การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น:2325-2411, **ปริญญาานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,2517**) ได้กล่าวถึงเหตุการณ์การจัดเก็บส่วยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้วิเคราะห์ผลของการเก็บส่วยที่มีต่อการกระจายรายได้ และได้เสนอแนะว่า ส่วยเป็นภาษีอากรประเภทหนึ่งที่เก็บโดยตรงจากราษฎร โดยเก็บเป็นรายหัวตามอัตราภาษีที่กำหนด ต่อมาได้ปรับปรุงภาษีประเภทนี้มาเป็นเงินเก็บค่าราชการ และเงินค่ารัฐูปการตามลำดับ แต่โดยที่ภาษีประเภทนี้จัดเก็บจากประชาชนเป็นจำนวนเท่ากัน โดยไม่ได้คำนึงถึงความสามารถในการหาส่วยมาเพื่อเสียภาษีอากรของประชาชนซึ่งมีความแตกต่างกันอันเนื่องมาจากสาเหตุใดก็ตาม เป็นการสร้างภาระแก่ผู้ที่เสียภาษีในการที่จะต้องทำงานหนักขึ้นเพื่อหาส่วยมาเสียให้กับรัฐบาล ในขณะที่เดียวกันนอกจากจะต้องจ่ายส่วยแล้ว ชนชั้นไพร่ไม่ว่าจะมีเงินอย่างไรจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานหรือมิฉะนั้นต้องเสียเงินค่าราชการในอัตราเดียวกันหมด

วิรัชย์ คงกระจันทร์ (การเก็บส่วยภาษีอากรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ **ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม,2527**)

กล่าวถึงการเก็บส่วยภาษีอากร แต่ก็เน้นเพียงบริบทของเหตุการณ์และประเภทของผลผลิตจาก
การเก็บส่วยเท่านั้น

สมคิด ศรีสิงห์ (การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น **ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร ,2514**) ได้กล่าวถึงการจัดการบริหารภาษีอากรของรัฐบาลสยาม โดยให้ภาพของการเปลี่ยนแปลงของการจัดเก็บภาษีอากร การจัดตั้งชนิดของภาษีอากรที่เพิ่มขึ้น พิกัดอัตราการจัดเก็บภาษีอากร วิธีการควบคุมและจัดเก็บ และการปรับปรุงภาษีให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นจากการติดต่อกับชาติตะวันตกของรัฐบาลสยาม ซึ่งงานชิ้นนี้ได้กล่าวถึงสภาพของระบบการบริหารงานภาษีอากรของส่วนกลางได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่1และ2 ยังคงใช้รูปแบบการเก็บภาษีเหมือนสมัยอยุธยา คือมีอากรไม่กี่ชนิดเป็นเพราะกำลังก่อสร้างประเทศ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่3 มีการตั้งอากรเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังตั้งภาษีใหม่ๆ โดยเปิดโอกาสให้เอกชนประมุขผูกขาดไปเก็บ แต่มีบางชนิดที่รัฐผูกขาดเนื่องจากสามารถทำรายได้สูงการจัดเก็บเองได้ผลประโยชน์มากกว่าการผูกขาด เช่นอากรค่านา อากรสวน ภาษีปากเรือ ในสมัยรัชกาลที่4 ใช้วิธีเดียวกับสมัยรัชกาลที่3 และมีการจัดเพิ่มภาษีและอากรหลายชนิด สิ่งใดที่สามารถทำรายได้ให้กับแผ่นดินก็อนุญาตให้ราษฎรผูกขาดได้

นอกจากนี้งานที่เป็นประโยชน์ต่อแนวทางการศึกษา คือ **Constance M. Wilson** เรื่อง **The Northeast and the Middle Makong Valley in the Thai economy ;1830-1870** และ **The**

Thai State in the Khorat Plateau and the Middle Makong Valley ;1827-1892 ได้นำเสนอถึงความสำคัญของหัวเมืองต่างๆในแอ่งโคราชและแอ่งสกลนคร ที่มีต่อระบบเศรษฐกิจของส่วนกลาง อีกทั้งนำเสนอถึงรูปแบบความสัมพันธ์ทางการเมือง ทางเศรษฐกิจ และทางศาสนา ที่รัฐบาลสยามกระทำต่อหัวเมืองในภูมิภาคโดยดำเนินการผ่านเมืองนครราชสีมา งานของ Junko Koizumi เรื่อง The Commutation of Suai From Northeast Siam in the Middle the Ninteenth Century ได้นำเสนอถึงรูปแบบของส่วยที่มีการเปลี่ยนแปลงจากส่วยสิ่งของ คือส่วยเร็ว เริ่มมีการพัฒนาเป็นการจ่ายค่าส่วยด้วยเงินตรา และเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงของกิจกรรมทางการผลิต งานของ Yoshiyuki Mashuhara เรื่อง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาว ล้านช้าง วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ พ.ศ.2545 ได้นำเสนอถึงพัฒนาการทางการค้าของเมืองลาวล้านช้างที่พัฒนาตัวเองมาเป็นรัฐกึ่งเมืองท่า ทั้งๆที่เป็นดินแดนที่ไม่ติดต่อกับทะเลนอกจากนี้ยังให้ภาพเส้นทางการขยายตัวของการค้าที่เปลี่ยนศูนย์กลางจากหลวงพระบาง เวียงจันทน์ หลวงคาย และ ธาตุพนม ตามลำดับ ทำให้สามารถเห็นภาพของเส้นทางการค้าและการคมนาคมที่ขยายตัวเข้าไปตอนในของภูมิภาคได้ชัดเจนมากขึ้น

งานวิจัยที่กล่าวมาข้างต้น จะเน้นการศึกษาในรูปแบบของโครงสร้าง และการเปลี่ยนแปลงในภาพรวมระบบเศรษฐกิจของประเทศ บริบทของเหตุการณ์และประเภทของส่วยที่เก็บ เท่านั้น แต่ขาดภาพเบื้องหลังของระบบการจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเป็นอยู่ภายในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พัฒนาการของการจัดเก็บภาษี ผลกระทบของการ จัดเก็บภาษีต่อวิถีชีวิตของประชากรในหัวเมืองลาว และผลกระทบของการค้าต่างประเทศของระบบเศรษฐกิจส่วนกลางที่ส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจส่วนท้องถิ่น ผู้ศึกษาจึงมีความต้องการที่จะศึกษาวิจัย พัฒนาการของระบบการจัดเก็บภาษีอากรของรัฐบาลสยามที่มีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกระหว่างปี ค.ศ. 1824-ค.ศ.1890(พ.ศ.2367-2433) โดยเน้นโครงสร้าง รูปแบบ วิธีการ ของระบบเศรษฐกิจส่วนกลางและระบบเศรษฐกิจส่วนท้องถิ่น ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการจัดเก็บภาษีอากรที่รัฐบาลสยามมีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ตลอดจนผลกระทบของการจัดเก็บภาษีที่มีต่อรูปแบบของวิถีชีวิตของคนในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ความมุ่งหมาย (Goal and Objective)

1. ศึกษานโยบายและวิธีการจัดเก็บภาษีอากรของรัฐบาลสยามที่มีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

2. ศึกษาพัฒนาการของรูปแบบการจัดเก็บภาษีที่รัฐบาลสยามมีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก
3. ศึกษาผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการจัดเก็บภาษีที่มีต่อประชากรในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ขั้นตอนการศึกษา (Process of the Study)

1. สืบค้นเอกสารขั้นต้นและขั้นรอง
2. วิเคราะห์ ตรวจสอบเอกสารและหลักฐานต่างๆ
3. ศึกษาและวิเคราะห์เรื่องราวเหตุการณ์ต่างๆในเอกสาร
4. รวบรวมข้อมูลและนำเสนอในรูปแบบวิทยานิพนธ์

ข้อตกลงเบื้องต้น (Assumption)

งานวิจัยเรื่องนี้ผู้ศึกษาต้องการนำเสนอเรื่องราว เหตุการณ์ต่างๆที่เกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีอากร ดั้งนั้นในการศึกษาและวิเคราะห์หลักฐาน ผู้ศึกษาต้องขอสร้างความเข้าใจเบื้องต้นนี้ หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก หมายถึง หัวเมืองที่อยู่ในแอ่งที่ราบสูงโคราชและแอ่งสกลนคร ซึ่งบริเวณดังกล่าวเป็นภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในปัจจุบัน รวมถึงฝั่งขวาแม่น้ำโขงบางส่วน ไม่กินความถึงบริเวณเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองเขมร ช่วงระยะเวลาก่อนการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล ค.ศ. 1890(พ.ศ.2433) แต่เพื่อความสมบูรณ์ของข้อมูลจะมีการอ้างถึงในเรื่อง ในงานวิทยานิพนธ์ ผู้ทำการศึกษาจะใช้คริสต์ศักราชทั้งหมด ยกเว้นศักราชในงานจีนที่นำมาอ้างอิง เพื่อคงความสมบูรณ์ของหลักฐาน

ความจำกัดของงานวิจัย (limitation of the Study)

ผู้ศึกษาไม่สามารถศึกษาและวิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจของดินแดนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ก่อนปี ค.ศ.1824 (พ.ศ.2367) เนื่องจากความไม่ชัดเจนของเรื่องหลักฐานและข้อมูลของภูมิภาคนี้แต่มุ่งเน้นการศึกษาภายหลังปี ค.ศ.1824 ซึ่งรัฐบาลสยามเริ่มมีการสำรวจประชากร ทำให้เริ่มเห็นภาพของการเรียกเก็บส่วยในภูมิภาคชัดเจน จนกระทั่งถึงปี ค.ศ. 1890(พ.ศ.2433) เป็นช่วงระยะเวลาที่รัฐบาลสยามเริ่มทำการกระชับอำนาจของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเข้าสู่ส่วนกลาง ผู้ศึกษาเห็นว่า ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว เป็นช่วงระยะเวลาที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจท้องถิ่นของภูมิภาคซึ่งส่งผลถึงปัจจุบัน และเหตุการณ์ภายหลังจากปี ค.ศ. 1890 อยู่นอกเหนือการศึกษาและวิเคราะห์ของผู้ศึกษา

วิธีการศึกษา (Method of Study)

การศึกษานี้ ดำเนินการตามกระบวนการวิจัยทางประวัติศาสตร์ โดยจะเป็นงานวิจัยเอกสารเป็นหลัก หลักฐานและข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา เป็นข้อมูลหลักฐานประเภทเอกสารซึ่งจำแนกเป็นสองประเภท คือ หลักฐานปฐมภูมิ (Primary sources) เช่น กฎหมาย ฎีกา ใบบอก หมายรับสั่ง เอกสารราชการต่างๆ และบันทึกความทรงจำของผู้อยู่ในเหตุการณ์ และหลักฐานร่วมสมัย ได้แก่ เอกสารร่วมสมัยประเภทต่างๆ เช่น บันทึกการเดินทาง เป็นต้น ส่วนหลักฐานทุติยภูมิ (Secondary sources) ได้แก่ บทความ หนังสือ วิทยานิพนธ์ หรือเอกสารงานเขียนประเภทต่างๆ ที่กล่าวถึงเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษาที่มีความน่าเชื่อถือทางวิชาการที่ไม่ใช่เอกสารต้นกำเนิดหรือเอกสารร่วมสมัย

รูปแบบการนำเสนอ เป็นแบบการพรรณนาวิเคราะห์

แหล่งข้อมูล

1. สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์และวังท่าพระ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดสยามสมาคม
4. หอสมุดปริทัศน์มยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
5. ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
5. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ผลของการวิจัยเรื่องนี้ คือ การสร้างความเข้าใจ รูปแบบของพัฒนาการจัดเก็บภาษีที่รัฐบาลสยามมีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ตลอดจนสภาพของวิถีชีวิต การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น และผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อประชาชนในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ผู้ทำการศึกษาเชื่อว่า งานวิจัยชิ้นนี้ถือเป็นการสร้างองค์ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของดินแดนอีสานให้กับนักเรียน นักศึกษาและผู้สนใจทั่วไป

บทที่ 2

สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของดินแดนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ก่อน ค.ศ. 1824

ก่อนที่จะเข้าสู่เนื้อหาของรูปแบบการจัดเก็บภาษีอากร จำเป็นจะต้องทำความเข้าใจสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของดินแดนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เพื่อความเข้าใจต่อพัฒนาการของการตั้งถิ่นฐาน ประชากร รูปแบบการปกครอง การคมนาคมและสภาพเศรษฐกิจ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

2.1 สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก หรือดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปัจจุบัน เมื่อพิจารณาสภาพทางภูมิศาสตร์ จะเห็นภาพของรูปสี่เหลี่ยม มีลักษณะทางกายภาพ คือ ทิศตะวันตกตั้งแต่ทางเหนือจรดใต้ มีเทือกเขาเพชรบูรณ์และเทือกเขาตงพญาเย็นเป็นขอบแบ่งกันออกจากภาคเหนือและภาคกลาง ทางทิศใต้มีเทือกเขาพนมดงเร็กทอดเป็นแนวยาวจากทิศตะวันตกไปตะวันออก แบ่งภูมิประเทศออกจากที่ราบต่ำทางด้านตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา และที่ราบต่ำเขมร ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกมีแม่น้ำโขงเป็นเส้นแบ่งคั่นดินแดน¹

ภูมิประเทศภายในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจะมีทิวเขาที่สำคัญของภาคประกอบด้วย ทิวเขาภูพาน คือ ส่วนหนึ่งของภูพานเป็นทิวเขาที่พาดจากโขงเจียมไปตามแม่น้ำโขง ผ่าน มุกดาหาร กาฬสินธุ์ สกลนคร นครพนม ไปสิ้นสุดที่ อำเภอส่องดาว จังหวัด สกลนคร และอำเภอเขาสวนกวาง จังหวัดขอนแก่น อีกส่วนหนึ่ง ของภูพาน พาดจากริมแม่น้ำโขง จังหวัดเลย ผ่านลงมาทางใต้ ผ่านอุดรธานี หนองบัวลุ่มภู ขอนแก่น มาจรดกับทิวเทือกเขาตงพญาเย็น ที่อำเภอเทพสถิตย์ จังหวัดชัยภูมิ²

¹ ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน: แฉกหลักฐานทางโบราณคดีพลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ : มติชน, 2535), 2-5.

² ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน (คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2530), 127-135.

ด้วยลักษณะของการพาดตัวของแนวเทือกเขาภูพานทำให้แบ่งดินแดนลาวฝ่าย ตะวันออกคล้ายแอ่งกะทะใหญ่ สองแอ่ง คือ แอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช

แอ่งสกลนคร อยู่ทางตอนเหนือในเขตจังหวัดเลย อุดรธานี หนองคาย สกลนคร และ นครพนม ทิศเหนือและทิศตะวันออกมีลำน้ำโขงเป็นขอบ ทิศใต้และทิศตะวันตกมีเทือกเขาภูพาน แบ่งคั่น ลำน้ำส่วนใหญ่ไหลจากที่สูงในเขตเทือกเขาภูพานลงมาทางเหนือและทิศ ตะวันออกเฉียงเหนือ ไหลออกแม่น้ำโขง ลำน้ำที่สำคัญคือ ลำน้ำสงคราม(กำเนิดจากภูผาเหล็ก และภูผาหักในทิวเขาภูพานไหลลงแม่น้ำโขงที่อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม มีความยาว 420 กิโลเมตร)ลำน้ำโมง ลำน้ำห้วยพลวง ลำน้ำก่ำ ลำน้ำพุง เป็นต้น

แอ่งโคราช มีลักษณะเป็นที่สูงล้อมรอบเป็นขอบแล้วค่อยๆลาดลงสู่ที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง ในบริเวณตอนกลางซึ่งทอดแนวยาวจากตะวันตกเฉียงใต้ตามลุ่มแม่น้ำมูลไปทางทิศ ตะวันออกเฉียงเหนือจนถึงสิ้นสุดที่เขตจังหวัดอุบลราชธานี

ลำน้ำที่สำคัญที่ไหลมาจากเทือกเขาและที่สูงทางทิศตะวันตก คือ

ลุ่มแม่น้ำมูล ต้นกำเนิดมาจากลำตะคอง ในเขตดงพญาเย็นและลำแชะ ลำพระเพลิง ในเขตพนมดงรักไหลผ่านบริเวณที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงในเขตจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษไปออกแม่น้ำโขงที่จังหวัดอุบลราชธานี สองฝั่งลำน้ำทั้งทางเหนือและใต้มีลำน้ำสาขาที่ ไหลมาบรรจบกับแม่น้ำมูลเป็นระยะๆจนถึงปากแม่น้ำจนกระทั่งไหลมาบรรจบกับแม่น้ำโขง

ลุ่มแม่น้ำชี ต้นกำเนิดมาจากเทือกเขาในเขตจังหวัดชัยภูมิ ไหลผ่านมารวมกับลำน้ำ พองในเขตจังหวัดขอนแก่น ไหลบรรจบกับลำปาวในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ ผ่านมหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร บรรจบกับลำน้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานี

ด้วยลักษณะภูมิประเทศแบบนี้ทำให้เกิดที่ราบลุ่มที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกและตั้ง ชุมชนขึ้น ที่ราบลุ่มที่สำคัญแบ่งออกเป็นสามส่วน คือ ที่ราบลุ่มทางตอนเหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำ สงคราม ที่ราบลุ่มตอนใต้ บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งประกอบด้วยทุ่งที่สำคัญคือ ทุ่งสัมฤทธิ์ ทุ่งกุลลา ทุ่งราชสีไศล และที่ราบลุ่มตอนกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำชี

2.2 ประชากร³

ดินแดนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมีประชากรที่หลากหลายทางเชื้อชาติ เนื่องจากจากอพยพเคลื่อนย้ายและตั้งถิ่นฐานใหม่เมื่อเกิดภัยธรรมชาติหรือภัยสงครามอยู่ตลอดเวลา เราสามารถใช้ภาษาเป็นเกณฑ์ในการจำแนกดังนี้

2.2.1 ชนกลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาว(Tai-Laos) เป็นกลุ่มที่มีขนาดใหญ่ที่สุด มีประชากรมากที่สุด มีภาษาพูดเป็นภาษาเดียวกันกับลาว กลุ่มไท-ลาวเป็นกลุ่มที่สืบวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงมาแต่โบราณ มีอักษรของตัวเอง มีการกระจายตัวตั้งภูมิลำเนาทั่วดินแดนโดยเฉพาะอย่างยิ่งทางตอนบน นับตั้งแต่หนองคาย อุดรธานี สกลนคร นครพนม กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ขอนแก่น ชัยภูมิ ร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี เลย มุกดาหาร ศรีสะเกษ(บางส่วน) สุรินทร์(รัตนบุรี) นครราชสีมา(บัวใหญ่,สูงเนิน, ปักธงชัย) บุรีรัมย์(พุทไธสง)

กลุ่มไท-ลาวเมื่อพิจารณาวัฒนธรรมย่อยลงไปโดยเฉพาะภาษาถิ่นที่ผิดเพี้ยนและจารีตเฉพาะกลุ่ม สามารถจำแนกได้ 5 กลุ่ม คือ ไทย-ลาว ไทย้อ ไทโย้ย ผู้ไท ไทแสก การตั้งหมู่บ้านจะนิยมตั้งเป็นกลุ่มบนที่ดอนโดยยึดทำเลการทำนารอบๆหมู่บ้าน จะมีที่ราบลุ่มกว้างใหญ่เป็นหนองน้ำ หรือลำน้ำเพื่ออุปโภคบริโภค บริเวณหมู่บ้านไม่ไกลนักจะมีป่าที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันสำหรับเก็บของป่าและเป็นแหล่งอาหารของวัวควาย

2.2.2 ชนกลุ่มวัฒนธรรมมอญ-เขมร(Mon-Khmer) คือกลุ่มชนที่ใช้ภาษาตระกูลมอญ-เขมร ตั้งภูมิลำเนาอยู่ตอนล่างของดินแดน บริเวณสุรินทร์ สังขะ มักจะพูดภาษาเขมร ส่วนบริเวณที่ห่างไกลออกไปจะพูดภาษาส่วย นอกจากนี้ชนกลุ่มวัฒนธรรมมอญ-เขมร ยังมี กะได้ (กุ่มมาลัย,สกลนคร) กะเลิง (Kaleng, บริเวณเทือกเขาภูพานของสกลนคร ,รามราชและท่าอุเทนของนครพนม) บรู (Bru, บางส่วนของอุบลราชธานีและมุกดาหาร)

จากโครงสร้างประชากรที่ใช้ภาษาพูดเป็นเกณฑ์ หากพิจารณาถึงการรวมกลุ่มตั้งชุมชนพบว่ากลุ่มที่ใช้ภาษาเดียวกันหรือใกล้เคียงกันหรือมีวัฒนธรรมที่ใกล้เคียงกันจะรวมตัวอยู่ในเมืองเดียวกัน นอกจากนี้ อาจจะมีชนกลุ่มอื่นๆอีกเล็กน้อยตั้งชุมชนแทรกบ้าง

เมื่อครั้งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จไปตรวจราชการมณฑลอุดรและมณฑลอิสานในค.ศ.1906 (พ.ศ.2449) ทรงเล่าถึงคนที่อาศัยแถวลำน้ำโขงที่แตกต่างจากลาว

³ ทรงคุณ จันทวร, “ศาสนาพุทธ:ศึกษาเปรียบเทียบกรณีไทย-ลาว”, (เอกสารประกอบการสัมมนาสถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสานมหาวิทยาลัยมหาสารคาม, พฤศจิกายน 2544), 192-193.

ล้านช้างมีถึง 8 พวก คือ ผู้ไท กะเลิง ย้อ แสก โย้ย กะตาก กะโซ่ เขมรป่าดง⁴ แสดงถึงความหลากหลายของเผ่าพันธุ์ที่อาศัยในอาณาบริเวณเดียวกัน

ดังนั้นเราจำเป็นที่จะต้องพิจารณาถึงเผ่าพันธุ์ของกลุ่มชนในดินแดนลาวฝ่ายตะวันออก เพื่อให้เข้าใจถึงถิ่นกำเนิด การอพยพ การตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพ เพื่อที่จะเป็นพื้นฐานของการศึกษาเรื่องสถานภาพทางเศรษฐกิจและการเรียกเก็บภาษีของรัฐบาลกลางในตอนต่อไป

2.3 กลุ่มชาติพันธุ์ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

2.3.1 ผู้ไท ชาวผู้ไทสมัยแรกแบ่งออกเป็นสองกลุ่ม คือผู้ไทขาวซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณทางภาคเหนือของเวียดนามต่อพรมแดนจีน เนื่องจากอยู่ในแถบอากาศค่อนข้างหนาวจึงมีผิวขาวและได้รับวัฒนธรรมของจีนหลายอย่างโดยเฉพาะอย่างยิ่งการแต่งกายในพิธีศพที่ชอบนุ่งห่มขาวกับผู้ไทดำซึ่งเป็นพวกที่ผิวคล้ำและนิยมแต่งกายด้วยผ้าฝ้ายย้อมครามเข้ม อาศัยอยู่บริเวณที่เรียกว่าสิบสองจุไท หรือสิบสองภูไท ซึ่งขึ้นกับอาณาจักรลาวล้านช้างร่มขาวหลวงพระบาง ต่อมาเกิดการอพยพเคลื่อนย้ายลงมาตอนล่างโดยมาขอขึ้นกับอาณาจักรลาวล้านช้างร่มขาวเวียงจันทน์ทาง เวียงจันทน์ได้ให้พวกอพยพไปตั้งถิ่นฐานที่เมืองวัง (ทางตะวันออกของมุกดาหารประมาณ 150 กิโลเมตร) ชาวผู้ไทดำกลุ่มนี้ส่งส่วยเป็นส่วยมีดขวานปีละ 500 เล่มให้เวียงจันทน์ แต่เนื่องจากที่ตั้งอยู่ใกล้กับเขตอำนาจของเวียดนามด้วย ชาวไทดำจึงส่งส่วยให้เวียดนามเป็นส่วยซึ่งมีปีละ 25 ชั่งด้วย⁵

ในช่วงระหว่างปี ค.ศ.1778-1792 (พ.ศ.2321-2335) ชาวผู้ไทถูกกวาดต้อนลงมายังราชอาณาจักรสยามเพราะภัยจากสงครามมีการเคลื่อนย้ายประชากรเพียงบางส่วนเท่านั้นแต่ที่เป็นการอพยพครั้งใหญ่ที่สุดของชาวผู้ไท คือช่วงระหว่างปี ค.ศ.1826-1827(พ.ศ.2369-2370) ในสงครามเจ้าอนุวงศ์ ชาวผู้ไทอพยพเคลื่อนย้ายลงมายังหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกแบ่งเป็นสองกลุ่มอพยพใหญ่ๆ คือ กลุ่มแรกเป็นกลุ่มที่มาตั้งถิ่นฐานที่สหัสขันธ์ กุฉินารายณ์ พรรณานิคมหนอง

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ,, นิทานโบราณคดี. (พระนคร : แพรวพิทยา, 2514), 358-363.

⁵ พระโพธิวงศาจารย์ (ติสโส อ้วน) ,, ลัทธิธรรมนิยมต่างๆฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2. (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2506), 357-360.

สูง คำชะอี ทางรัฐบาลสยามได้ยกย่องผู้นำผู้ไทเหล่านี้ให้เป็นเจ้าเมืองและยกชุมชนให้เป็นเมืองพร้อมกันในปีค.ศ.1844(พ.ศ.2387) ดังนี้⁶

- 1.ผู้นำที่เมืองกุดินารายณ์ เป็น พระธิเบศวงศา เจ้าเมืองกุดินารายณ์คนแรก
- 2.หมื่นเดชอุดม หัวหน้าผู้ไทที่ภูแล่นช้าง เป็น พระพิชัยอุดมเพชร เจ้าเมืองภูแล่นช้างคนแรก
- 3.ท้าวโสมกลางหัวหน้าผู้ไทที่พรรณานิคม เป็นพระเสนาณรงค์เจ้าเมืองพรรณานิคมคนแรก
- 4.ท้าวสิงห์ หัวหน้าผู้ไทที่หนองสูง เป็นพระไกรสรราช เจ้าเมืองหนองสูงคนแรก

กลุ่มที่สองอพยพมาตั้งอยู่ที่บ้านดงหวายในปี ค.ศ.1845(พ.ศ.2388) รัฐบาลสยามได้ตั้งท้าวสาย ซึ่งเป็นผู้นำเป็นพระแก้วโกศล ยกบ้านดงหวายเป็นเมืองเรณูนคร⁷ ส่วนผู้ไทที่อพยพแล้วแยกมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านช่องนาง รัฐบาลสยามได้แต่งตั้งท้าวจันศรีสุราช เป็นพระศรีสินธุสงคราม พร้อมยกบ้านช่องนางเป็นเมืองเสนางคนนิคม ในปี ค.ศ.1845(พ.ศ.2388)⁸ บางส่วนอพยพแยกไปตั้งถิ่นฐานที่บ้านคำเมืองแก้ว ใน ค.ศ.1845 รัฐบาลสยามยกเป็นเมืองคำเขื่อนแก้ว ตั้งท้าวสีหนาดเป็นพระรามรินทร์เจ้าเมืองคนแรก⁹ และบางส่วนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านเป่า ให้ยกเป็นเมืองวาริชภูมิ ตั้งท้าว พระยาสุวรรธมเป็นพระสุรินทราบริรักษ์ เจ้าเมืองคนแรกในปี ค.ศ.1867(พ.ศ.2410)ตรงกับปลายสมัยรัชกาลที่ 4

2.3.2 ไท้อ้อ ถิ่นฐานเดิมของไท้อ้ออยู่ที่เมืองหงสา ปัจจุบันอยู่ในแขวงอุดมไซ อยู่ติดกับหลวงพระบางทางทิศตะวันตก เมืองหงสาอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ ต่อมาเมื่อเกิดเหตุขัดแย้งกับผู้ปกครองเมือง ชาวไท้อ้อจึงอพยพลงมาตามลำน้ำโขงแล้วแยกเป็นสองกลุ่ม กลุ่มหนึ่ง

⁶ เจ้าพระยาทิพพากรวงศ์(ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม3 (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา ,2506), 246-247,275-277 ; ดูเพิ่มเติมใน พรหมณี วงศ์จำปาศรี,“การแต่งกายของชาวบ้านผู้ไทบ้านกุดหว้า ต.กุดหว้า อ.กุดินารายณ์ จ.กาฬสินธุ์” (ปริญญาานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ,2536), 33-34 ; หม่อมอมรวงศ์วิจิตร , ประชุมพงศาวดารฉบับจุลสารเล่ม3(กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา,2506) , 241-246.

⁷ ถวัลย์ ทองสว่างรัตน์, ประวัติผู้ไทและชาวผู้ไทเมืองเรณูนคร (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ศรีอนันต์,2527), 62-67.

⁸ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (กรุงเทพฯ : ธรรมศาสตร์ ,2530), 128.

⁹ อมรวงศ์วิจิตร ,หม่อม, ประชุมพงศาวดารฉบับจุลสาร เล่ม3, 254.

¹⁰ ถวัลย์ ทองสว่างรัตน์ , ประวัติผู้ไทและชาวผู้ไทเมืองเรณูนคร, 78-79.

ขึ้นไปสร้างเมืองบริเวณเมืองคำม่วนคำเกิด อีกส่วนหนึ่งมาตั้งเมืองบริเวณลุ่มแม่น้ำสงครามขึ้นตรงต่อเวียงจันทน์ ชาวไทยอยู่ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ปรากฏหลักฐานครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อ ค.ศ.1826(พ.ศ.2369) เมื่อเวียงจันทน์เสียแก่รัฐบาลสยาม พระคำก๋อนเจ้าเมืองคำเกิดจึงยอมสวามิภักดิ์ จัดทำบัญชีรายชื่อราษฎรนำขึ้นถวายต่อรัฐบาลสยามโดยพระยามหาอำมาตย์(ป้อม) เป็นผู้นำขึ้นกราบบังคมทูลต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปีกุน จุลศักราช 1201 (ค.ศ.1839 : พ.ศ.2382) ต่อมาทำวคำก๋อนจึงอพยพผู้คนจากเมืองคำเกิดมายังบ้านท่าขอนยาง ปี จุลศักราช1206 (ค.ศ.1844:พ.ศ.2387)รัฐบาลสยามตั้งบ้านท่าขอนยางเป็นเมืองท่าขอนยางตั้งพระคำก๋อนเป็นพระสุวรณภักดี เจ้าเมืองท่าขอนยางคนแรกให้ขึ้นกับกาฬสินธุ์¹¹

2.3.3 ไทแสก ถิ่นเดิมของชาวแสกอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงใกล้เชิงเขาบรรพตต่อแดนกับเวียดนาม ชาวไทยแสกได้อพยพหาภูมิประเทศที่เหมาะสมกับการทำมาหากิน เนื่องจากเป็นชนชาติที่มีความอดุสาหะและบากบั่นพยายามในการประกอบอาชีพในอดีต ต่อมาในสมัยของพระเจ้าปราสาททองแห่งกรุงศรีอยุธยา ชาวไทแสกได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานที่ ป่าหยาโคก ซึ่งเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรต่างๆ ประกอบอาชีพทำนา ประมง ทำปูนขาว และร่อนทองคำ ภายหลังเจ้าพระยาบดินทร์เดชา(สิงห์ สิงหเสนีย์) ได้รับชัยชนะในสงครามเจ้าอนุวงศ์ จึงแต่งตั้งให้สมานบุตดี หัวหน้าชาวแสกเป็นกองลาดตระเวนชายแดน ต่อมาเมื่อมีชาวแสกที่อพยพหนีการรุกรานของเวียดนามมาที่ ป่าหยาโคกมากขึ้นใน ค.ศ.1837(พ.ศ.2380) ได้ตั้งเป็นเมือง อาสมมาต โดยตั้งสมานบุตดีเป็นหลวงเอกอาษาเจ้าเมืองคนแรก¹²

2.3.4 กุลา คำว่า"กุลา" หรือ"กุล่า" ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายถึงชนชาติตองซู่และไทยใหญ่คำว่ากุลาไม่บ่งบอกแน่ชัดว่าเป็นชาวอีสานหรือชาวพ่ายัพ แต่ใช้เรียกคนต่างถิ่น เช่นเรียกฝรั่งว่า กุลาขาว เรียกแขกว่ากุลาดำ¹³

ชาวกุลาเป็นกลุ่มชนที่เป็นที่รู้จักในประเทศไทย เขมรและลาวได้เนื่องจากเป็นกลุ่มชนพ่อค้าที่ทำการซื้อสินค้ามาขาย ในฐานะพ่อค้าเร่ ชาวกุลาเร่ร่อนไปตามหมู่บ้านเป็นกลุ่มๆ ถิ่นฐานของชาวกุลาอยู่ที่เกาะลำเลิง เร่ร่อนผ่านเมืองระแหง ผ่านเข้ามาในดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงเพื่อทำ

¹¹ เต็ม วิชาคหกรรมศึกษา, ประวัติศาสตร์อีสาน , 241.

¹² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (กรุงเทพฯ : ประยูรการพิมพ์ ,2516), 360.

¹³ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 , (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์ ,2531) ,105.

การค้าขาย¹⁴บางคนสันนิษฐานว่า พวกกุลาเดิมคือพวกที่มาจากเมืองบังกล่า (บังคลาเทศในปัจจุบัน) ต่อมาเมื่อเห็นพวกไทยใหญ่หรือเงี้ยวที่รูปร่างสูงใหญ่ โปกศรีษะ นุ่งกางเกงขายาวบาน เข้ามาค้าขายในแถบอีสานลุ่มแม่น้ำโขงจึงเข้าใจผิดว่าเป็นพวกเดียวกับแขกบังกล่า จึงเรียกว่ากุลา เช่นเดียวกัน

พวกกุลาเร่ร่อนขายสินค้าโดยนำผ้าแพรวพรรณ เครื่องมือเครื่องใช้ ตลอดจนเครื่องทองเหลืองมาเร่ขาย แล้วซื้อวัวควายกลับไปพม่า กุลาบางพวกได้แต่งงานกับชาวอีสานโดยเฉพาะ มักแต่งงานกับผู้หญิงผู้ไท เช่นที่เมืองเรณูนคร เป็นต้น พวกกุลาเหล่านี้เป็นคนในบังคับ ของอังกฤษเนื่องจากพม่าเป็นอาณานิคมของอังกฤษ เมื่อพวกกุลาเป็นคดีความต้องรายงานให้ สถานทูตอังกฤษทราบทุกครั้ง จึงสร้างความยุ่งยากให้แก่ฝ่ายปกครองบ้านเมืองตลอดมา¹⁵

2.3.5 กวย เดิมชื่อชนชาตินี้สามารถเรียกได้หลายชื่อเช่น ข่า กวย โกย หรือไคย¹⁶ ต่อมา ในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวศักราชกลางเรียกว่า ส่วย เพราะกลุ่มคนในเขตเขมรป่าดง และอีสานใต้ต้องส่งส่วยให้กับราชสำนักสยามเป็นประจำ ชาวกวยมีบทบาทกับลาวครั้งแรก เมื่อ เวียงจันทน์ต้องการช้างไว้ใช้ในยามสงครามจึงมาตั้งหน่วยคล้องช้าง และฝึกหัดช้างที่ อัดปือ แสน ปาง โดยอาศัยเผ่ากวยเป็นผู้ฝึกสอน ต่อมาเมื่อลาวแตกออกเป็นสามอาณาจักร ชาวกวยที่อัดปือ และแสนปางเกิดความขัดแย้งกับอาณาจักรจัมปาศักดิ์เรื่องของการพยายามละเมิดกำลังพลช้าง ของจัมปาศักดิ์ ชาวกวยส่วนหนึ่งจึงอพยพข้ามลำน้ำโขงเข้ามาอาศัยป่าดงดิบแถบอีสานใต้ บริเวณ อุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ มหาสารคาม และบางส่วนของนครราชสีมา ชาวกวยมีความชำนาญในเรื่องการคล้องช้าง ดีเหล็ก ทำการเกษตรและหาของป่าซึ่งมีอยู่อุดมสมบูรณ์ในป่า

¹⁴ สุจิตต์ วงษ์เทศ , ทุ่งกุลา (กรุงเทพฯ : มติชน), 342-353.

¹⁵ คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว , วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดมุกดาหาร (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการฯ, 2542), 45.

¹⁶ ชาวข่ามีชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น ข่าแจะ ข่ากง ข่าเออ ข่าบ้าน ข่ายอ ข่าขาว ข่าหิน ข่าอาด ข่าค้อ เป็นต้น นักมานุษยวิทยาจัดชาวข่าเป็นประเภทมอญ-เขมร มีรูปร่างผสมหลายแบบ เช่นคล้ายพวกเขม้งหรือซาไก คือมีผมหยิกหยอง หน้าผากสูง ปากบางเล็กน้อย แบบที่สองคือผิวขาวห้วยาว แบบที่สามคือร่างกายใหญ่โต ไหล่กว้างเป็นสี่เหลี่ยม ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำ สยาม ไทย ลาวและขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ ฉบับสมบูรณ์ (กรุงเทพมหานคร:มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคม มนุษยศาสตร์แห่งประเทศไทย , 2519), 298-328.

แถบนี้¹⁷ในการอพยพหนีภัยสงครามจากจัมปาศักดิ์ตรงกับปลายสมัยอยุธยา รัชสมัยพระเจ้าเอกทัศได้แต่งตั้งฐานันดรศักดิ์บรรดาผู้นำชาวกว๊มอพยพหลบหนีจากการที่ชาวกว๊มมีส่วนในการร่วมจับช้างเผือกที่หลุดหนีจากโรงช้างต้น และได้ประกาศแต่งตั้งเมืองขึ้นตรงต่อพม่าดังต่อไปนี้

1. หลวงแก้วสุวรรณ (ตะกะจะ) เป็นพระยาไกรภักดีศรีนครลำดวน เจ้าเมืองศรีนครลำดวน
2. หลวงเพชร (เชียงคะ) เป็นพระสังฆะบุรีศรีนครอัจจะ เจ้าเมืองสังฆะ
3. หลวงสุรินทรภักดี (เชียงปุม) เป็นพระสุรินทรภักดีศรีนครจางวาง เจ้าเมืองปะทายสมันต์(ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นสุรินทร์)
4. หลวงศรีนครเตา(เชียงศรี) เป็นพระศรีนครเตา เจ้าเมืองรัตนบุรี

2.3.6 กะโซ่ บางแห่งก็เรียกว่า “โซ่” หรือ “ไล่” ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถานเขียนว่า “กะโซ่”มาจากคำว่า “ซ่าโซ่” หมายถึงซ่าพวกหนึ่งในตระกูลมอญ-เขมร กะโซ่มีภาษาและวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากพวกซ่าอยู่เล็กน้อย ถิ่นฐานเดิมของกะโซ่อยู่ที่เมืองมหาชัยแขวงคำม่วน และแขวงสุวรรณเขตของลาว ซ่าพวกหนึ่งอพยพจากแขวงอัตปือไปอยู่ที่ศรีสะเกษ สุรินทร์ เรียกว่าพวกส่วย หรือ กุย พูดภาษาเดียวกับกะโซ่ พวกกะโซ่ได้อพยพข้ามโขงมาในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้รวบรวมผู้คนและตั้งบ้านเมืองหลายเมือง ดังนี้

1. เมืองรามราช เจ้าเมืองชื่อท้าวบัว เป็นชาวกะโซ่จากเมืองเชียงฮ่ม (แขวงสุวรรณเขตของลาว) แต่งตั้งขึ้นเป็นเมืองเมื่อ ปี ค.ศ.1844(พ.ศ.2387) ขึ้นกับจังหวัดนครพนม ตั้งบรรดาศักดิ์ท้าวบัวเป็นพระอุทัยประเทศ

2. เมืองกุสุมาลย์มณฑล เจ้าเมืองชื่อเพี้ยเมืองสูง หัวหน้าชาวกะโซ่จากเมืองมหาชัย (แขวงคำม่วนของลาว) อพยพมาที่บ้านกุดสมรและตั้งเป็นเมืองเมื่อ ปี ค.ศ. 1844(พ.ศ.2387) ตั้งบรรดาศักดิ์เพี้ยเมืองสูง เป็นพระอารัญอาษา ขึ้นกับสกลนคร

นอกจากนี้ยังมีชาวกะโซ่ที่อพยพมาที่ตั้งหลวง สมัยรัชกาลที่ 2 ปี ค.ศ.1816(พ.ศ.2359) หัวหน้าชาวกะโซ่ตั้งหลวงได้เป็นกำนัน มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงวาโนไพรพฤกษ์ ชาวกะโซ่มีฝีมือเช่นเดียวกับพวกซ่า ผู้หญิงไว้ผมสูง นุ่งซิ่น สวมเสื้อกระบอกย่ออมคราม ห่มผ้าแถบ ผู้ชายแต่งกายอย่างคนเมืองแต่เดิมว่า นุ่งผ้าเตี่ยวไว้ชายข้างหน้าข้างหนึ่ง¹⁸

¹⁷ วีระ สุกสังข์ , กว๊ม :ชนกลุ่มน้อยจากลุ่มน้ำแม่โขงถึงลุ่มน้ำแม่มูล (นนทบุรี:เป็ยเขียน,2514), 13-21.

¹⁸ คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดมุกดาหาร,38-40.

2.3.7 ไทกะเลิง คำว่า"กะเลิง"มาจากคำว่า"ชาเลิง" ถิ่นกำเนิดของชาวกะเลิงอยู่ในแขวงคำม่วนและแขวงสุวรรณเขตของลาว อพยพข้ามโขงมาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงสมัยรัชกาลที่ 3 หลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ ส่วนใหญ่อพยพมาอยู่ในท้องที่ สกลนคร นครพนม และมุกดาหาร ผู้ชายกะเลิง มีผิวกายดำคล้ำ ผมหยิก นิยมสักรูปนกกแก้วที่แก้ม และปล่อยผมยาวประบ่า นอกจากนี้ยังนิยมสักขาลายตั้งแต่ข้อเท้าถึงข้อมือ ส่วนผู้หญิงเกล้าผมมวย¹⁹

2.4 เส้นทางคมนาคม

เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศของดินแดนหัวเมืองลาว เป็นที่แห้งแล้งในฤดูแล้ง และน้ำท่วมถึงในฤดูฝนประกอบกับมีป่าดงดิบและเทือกเขากั้นอยู่รอบดินแดนทำให้การติดต่อคมนาคมเป็นไปด้วยความยากลำบาก ส่วนใหญ่จะอาศัยการคมนาคมทางบกเป็นหลัก ทั้งนี้เพราะเส้นทางน้ำจะใช้ได้เฉพาะฤดูฝนเท่านั้น พาหนะที่สำคัญที่ใช้ในการเดินทางคือ ม้า วัว เทียมเกวียน เส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพและหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกที่สำคัญมีดังนี้

2.4.1 เดินทางจากกรุงเทพขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยาจนถึงสระบุรี เดินทางบกผ่านช่องทางที่อยู่ในเทือกเขาตองพระยาไฟ เป็นช่องทางที่ไม่ต้องผ่านภูเขาที่สูงชัน แต่มีไข้ป่าชุกชุม เข้ามายังนครราชสีมา ต่อจากนั้นมีเส้นทางติดต่อหัวเมืองภายในภูมิภาคได้สองทาง คือ เส้นทางแรกจากนครราชสีมา เดินเท้าฝ่าเทือกเขาภูพาน ไปยังเมืองหนองบัวลุ่มภู ผ่านช่องเขาสาร (ปัจจุบันเรียกว่า บ้าน ข้าวสาร อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี) ต่อไปยังเมืองหนองคาย จากนั้นสามารถอาศัยการเดินทางเรือในลุ่มแม่น้ำโขงเพื่อเดินทางต่อไปยังเวียงจันทน์และหลวงพระบางได้²⁰ สายที่สองจากนครราชสีมา ไปลงเรือที่ท่าช้าง ซึ่งเป็นท่าเรือที่อยู่ห่างจากนครราชสีมาไปทางทิศตะวันออกประมาณ 11 ไมล์²¹ (ประมาณ 1706 กิโลเมตร) เพื่อลงเรือล่องตามลำน้ำมูลไปยังเมืองอุบลราชธานี แล้วข้ามแม่น้ำโขงไปนครจำปาศักดิ์ หรือแล่นเรือตามลำน้ำโขงผ่านธาตุพนม นครพนม ไปเมืองเวียงจันทน์

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 41.

²⁰ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, "การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, 2519), 30.

²¹ เจมส์ แมคคาร์ธี, บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม: แผนที่ยุทธการรอบ 200 ปีกรุงรัตนโกสินทร์, แปลโดย สุมาลี วีระวงศ์ (กรกฎาคม 2524- มิถุนายน 2526), 70.

2.4.2 เดินเรือไปตามคลองแสนแสบ คลองบางขนาก จนถึงปราจีนบุรี แล้วเดินทางบกผ่านอรัญประเทศ ศรีโสภณ ผ่านช่องเสม็ด (อยู่ในเขตอำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์) สังฆะ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานีตามลำดับ เส้นทางนี้ส่วนใหญ่เข้าหลวงจากกรุงเทพนิยมใช้เพราะปลอดภัยจากไข้ป่าและสามารถขนสัมภาระได้มาก

2.4.3 เดินเรือจากกรุงเทพขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยาจนถึงลพบุรี บริเวณเมืองชัยบาดาลและเมืองบัวชุม เดินทางบกผ่านช่องดงพระยากลาง²² ซึ่งสูงชันกว่าดงพระยาไฟ และต้องผ่านแม่น้ำป่าสัก บริเวณเมืองชัยบาดาลและเมืองบัวชุม ก่อนที่จะผ่าน เมืองชัยภูมิ เมืองภูเขียว เมืองหนองบัวลุ่มภู ผ่านช่องเขาสาร ข้ามแม่น้ำโขง ไปเวียงจันทน์

2.4.4 จากกรุงเทพล่องเรือลงมาถึงปราจีนบุรี เดินทางบกผ่านเทือกเขาดงพระยาไฟทางตอนใต้ ซึ่งเป็นเส้นแบ่งเขตนครราชสีมากับปราจีนบุรี ผ่านด่านช่องตะโก²³ ผ่านตาพระยา มุ่งหน้าขึ้นเหนือผ่าน เมืองเสิงสาง เมืองนครราชสีมา หรือตรงไปละหานทราย เมืองปะคำ เมืองบุรีรัมย์ เส้นทางเดินช่องตะโกเป็นเส้นทางเดินทางสมัยโบราณ มีหมู่บ้านตั้งเป็นระยะๆ เส้นทางที่ผ่านภูเขาไม่ค่อยสูงชันเหมือนเส้นทางอื่น ตลอดเส้นทางมีหญ้าและน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้บรรดาพ่อค้าโคต่าง นิยมนำวัวควายผ่านเส้นทางนี้ ส่วนการเดินทัพของกรุงเทพไม่นิยมเดินทางผ่านเพราะเป็นเส้นทางที่อ้อมและเสียเวลามากหากจะเดินทางไปเมืองนครราชสีมา

2.4.5 จากกรุงเทพล่องเรือถึงปราจีนบุรี ผ่านเทือกเขาดงพระยาไฟทางตอนใต้บริเวณด่านช่องเรือแตก²⁴ (อยู่เหนือเขาช่องตะโก) ผ่านด่านหนุมาน(เมืองกบินทร์บุรี) ข้ามดงลานที่เป็นทิวเขาสลับซับซ้อนแต่ไม่สูงชันนักและเป็นต้นน้ำของลำน้ำมูล (ลำมูลบน) เดินเลียบลำน้ำไปทางบ้านนครบุรี ด่านจระเข้หิน ด่านกะโปะ เข้าปากธงชัย ผ่านด่านเกวียนเข้าสู่นครราชสีมา เส้นทางสายนี้เป็นเส้นทางเดินทัพสมัยโบราณและนับเป็นจุดยุทธศาสตร์อีกจุดหนึ่งซึ่งคุกคามความมั่นคงได้ นอกจากนี้ยังพบว่าเส้นทางเขาช่องเรือแตกเส้นนี้ได้เป็นเส้นทางของ กระบวนการค้าวัวควายของนายฮ้อยอยู่บ้างแต่เป็นที่นิยมน้อยกว่า เขาช่องตะโก ที่มีน้ำและอาหารของวัวควายที่อุดมสมบูรณ์กว่า

²² มุลินธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพานิชย์ ,สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน (กรุงเทพฯ : มุลินธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย,2542), 1,048.

²³ มุลินธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพานิชย์ ,สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน, 1050-1051.

²⁴ เรืองเดียวกัน , 1,053.

2.5. ประวัติศาสตร์ดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือก่อน ค.ศ.1782

ถึงแม้ว่าภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะมีประชากรอาศัยอยู่ตามลำน้ำต่างๆและกระจายตัวทั่วไปแต่การตั้งถิ่นฐานของประชาชนในภูมิภาคนี้ ยังไม่เป็นที่รู้จักของภูมิภาคอื่นๆ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นด้วยสาเหตุของการขยายอำนาจของอาณาจักรขอมในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 11-13 อำนาจของขอมได้แผ่ขยายเข้ามาถึงลุ่มแม่น้ำชี และน่าจะเจริญรุ่งเรืองอย่างมากในภูมิภาคสังเกตจากศาสนสถานและจารึกต่างๆ อีกทั้งช่วงการขยายอำนาจนี้ อาณาจักรได้มีการเกณฑ์ไพร่พลเพื่อทำสงครามกับอาณาจักรจามปา อันเป็นเหตุให้มีการอพยพเคลื่อนย้ายคนเป็นจำนวนมากจนกลุ่มคนที่หลงเหลืออยู่อย่างกระจัดกระจายไม่สามารถรวมเป็นชุมชนสร้างบ้านเมืองได้อีกต่อไป²⁵

ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13 จากหลักฐานของศิลาจารึกหลักที่ 1 พบว่าอาณาจักรสุโขทัยรู้จักดินแดนในลุ่มแม่น้ำโขงแต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังปรากฏในจารึกว่า

“ ...มีเมืองกว้างขวางหลาย ปราบเป็องตะวันออกจรดสระหลวงสองแคว
ลุ่มบาจายสคาเท่าฝั่งของ เถิงเวียงจัน เวียงคำเป็นที่แล้ว เป็องหัวนอน
รอดคนที่พระบางแพรสุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ฝั่ง
สมุทรเป็นที่แล้ว เป็องตะวันตกจรดเมืองขอด เมืองหงสาวดีสมุทรเป็น
แดน เป็องดินรอดเมืองแพร์...”²⁶

ต่อมาในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้มแห่งราชอาณาจักรล้านช้าง(ค.ศ.1353-1373)ได้กล่าวถึง การขยายอำนาจของอาณาจักรลาวลงมายังดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงหลายแห่ง เช่น ปากห้วยหลวง หนองหานน้อย หนองหานหลวง หนองบัว เมืองสามหมื่น ทำให้มีการอพยพคนลาวลงมายังดินแดน ลุ่มน้ำโขง อาณาจักรล้านช้างในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้มนี้กล่าวได้ว่ามีอาณาเขตกว้างขวางมากมี เมืองขึ้นหลายเมือง เช่น เมืองพวน เมืองเวียงคำ เมืองห้วยหลวง เมืองศรีโคตรบอง เมืองตะโปน เมืองพลาน เมืองพิน เมืองนอง แต่อาณาเขตได้ขยายออกไปทางทิศตะวันออกจนต่อแนวอาณา เขตกับเวียดนาม ต่อมาปรากฏว่ามีการแบ่งแนวอาณาเขตกับเวียดนามโดยถือเอาภูไม้เน็งเป็นเขต แดน ทางด้านทิศเหนือพระเจ้าฟ้างุ้มได้ถือลำแม่น้ำดำเป็นเขตแดน ทางทิศใต้ถือแก่งหลี่ผีเป็นเขต แดนต่อกับอาณาจักรกัมพูชา และทางทิศตะวันตก ได้ถือดงพญาไฟและภูสามเส้า(ปัจจุบันอยู่ใน

²⁵ ธวัช ปุณโณทก, ศิลาจารึกอีสาน (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง,มปป.), 27-32.

²⁶ กรมศิลปากร, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ : ศิลปสภา,2515), 10.

เขตจังหวัดเพชรบูรณ์) เป็นเขตแดน²⁷ ต่อมาในสมัยพระเจ้าสามแสนไท(ค.ศ.1373-1406)กล่าวถึงดินแดนของราชอาณาจักรที่กว้างขวางและบ้านเมืองมีความสงบสุขมีการเจริญสัมพันธไมตรีกับล้านนาและอยุธยา จะเห็นได้ว่าไม่ว่าจะเป็นหลักฐานของสยามหรือของล้านช้างต่างอ้างสิทธิเหนือดินแดนตะวันออกเฉียงเหนืออยู่ตลอดทั้งที่ดินแดนต่างก็อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางทั้งสองแห่งก็ตาม นอกจากนี้อยุธยาได้พยายามขยายอำนาจเข้าสู่ดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่นกัน โดยพบหลักฐานว่า ในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 2 ดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอยุธยา ตกอยู่ภายใต้อำนาจและอิทธิพลทางวัฒนธรรมของขอม จึงโปรดให้ยกทัพเข้าตีเมืองพิมายและเมืองพนมรุ้ง แต่เจ้าเมืองทั้งสองได้ยอมสวามิภักดิ์แต่โดยดี หลังจากนั้นอำนาจของอยุธยาก็เข้าปกครองหัวเมืองแถบนี้²⁸ อย่างไรก็ตามอำนาจของอยุธยาได้แผ่เข้าไปในดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือมากยิ่งขึ้น ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ(ค.ศ.1448-1488)ซึ่งได้ปฏิรูปการปกครองโดยการยุบเมืองลูกหลวงหลายเมือง และกระชับอำนาจมากขึ้นโดยการให้เมืองโคราชเป็นเมืองศูนย์กลางในการควบคุมหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทางตอนใต้ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้หัวเมืองทางตอนใต้มีรูปแบบการปกครองเหมือนอยุธยา นับแต่นั้นเป็นต้นมา ผิดกับหัวเมืองอื่นๆ ทางตอนกลางและตอนบนที่ได้รับการสืบทอดวัฒนธรรมแบบล้านช้าง ระบบการปกครองจึงใช้อีกรูปแบบหนึ่งซึ่งแตกต่างจากระบบของอยุธยา

จะเห็นได้ว่า การตั้งชุมชนในหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือตกอยู่ภายใต้กระแส

อำนาจของรัฐใหญ่สองรัฐ คืออยุธยาและล้านช้าง รัฐอยุธยาขยายอำนาจการปกครองเข้าสู่ทางตอนใต้ของภูมิภาคโดยผ่านเมืองโคราช ในขณะที่เดียวกันวัฒนธรรมของล้านช้างได้ขยายเข้ามาโดยผ่านผู้คนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานทางตอนเหนือ ตลอดจนริมฝั่งแม่น้ำโขงและบริเวณรอบข้าง ด้วยรูปแบบเช่นนี้เองจึงเกิดอ้างสิทธิความเป็นเจ้าของเหนือดินแดนโดยที่ไม่ทราบอย่างแน่ชัดว่าดินแดนเหล่านี้เป็นอาณาเขตของรัฐใด ชุมชนที่เกิดขึ้นจึงมีทางเลือกสามทาง คือเป็นอิสระไม่ขึ้นกับรัฐใดรัฐหนึ่ง หรือเลือกที่จะขึ้นกับรัฐใดรัฐหนึ่ง หรือขึ้นกับทั้งสองรัฐ ด้วยลักษณะของชุมชนที่เกิด

²⁷ เต็ม วิชาคหกิจพจนกิจ, ประวัติศาสตร์ลาว(กรุงเทพฯ:มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,2540), 24.

²⁸ สุทิน สนองผัน , “ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองในอีสานตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(พ.ศ.1792-2394)”ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร 2532, 49.

ขึ้นอยู่ห่างไกลจากการควบคุมอย่างเข้มงวดของรัฐใดรัฐหนึ่งและมีอิสระพอสมควร จึงอาจจะกล่าวได้ว่าภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นดินแดนชายขอบของศูนย์อำนาจอยุธยาและล้านช้าง²⁹

ในช่วงคริสต์วรรษที่ 18 เกิดวิกฤตทางการเมืองของราชอาณาจักรล้านช้างอันเป็นผลมาจากการขยายอำนาจของรัฐพม่า ส่งผลให้เกิดศูนย์อำนาจใหม่ที่หลวงพระบาง(ค.ศ.1699: พ.ศ.2242)และจำปาศักดิ์(ค.ศ.1713:พ.ศ.2256) ในขณะเดียวกันศูนย์อำนาจเดิมคือเวียงจันทน์ อ่อนแอลง³⁰ ในขณะเดียวกันการคุกคามของรัฐพม่าได้ขยายลงมาสู่ดินแดนที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จนกระทั่งรัฐอยุธยาได้แตกสลายลง ในปี ค.ศ.1767(พ.ศ.2310) ส่งผลให้คุณภาพของการควบคุมหัวเมืองต่างๆในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือล่มสลายลง จากวิกฤตการณ์การล่มสลายของศูนย์อำนาจเดิมของรัฐอยุธยา และความเสื่อมของราชอาณาจักรล้านช้าง ส่งผลให้เกิดการอพยพเข้ามาในดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือมากขึ้น ได้ปรากฏถึงหลักฐานการอพยพเข้ามาหลายระลอก³¹ แต่อย่างไรก็ตามกลุ่มหลักที่มีบทบาทในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี 3กลุ่มคือ กลุ่มเจ้าหัววัดโพนสะเม็ก กลุ่มพระวอและพระตา กลุ่มเจ้าผ้าขาวโสมพะमित

กลุ่มเจ้าหัววัดโพนสะเม็ก เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กกับพระยาเมืองจัน ซึ่งเป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ได้แย่งชิงราชสมบัติและตั้งตัวเป็นกษัตริย์ เจ้าราชครูจึงอพยพครอบครัวกว่า 3,000 คนมุ่งหน้าลงทางใต้ของเวียงจันทน์³² ในที่สุดได้ตั้งมั่นที่เมืองจำปาศักดิ์ ภายหลังสร้างเมืองสำเร็จ เจ้าราชครูได้ส่งผู้คนให้ออกไปสร้างชุมชนตามตำบลต่างๆเพื่อทำหน้าที่

²⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้อธิบายถึงรัฐชายขอบไว้ว่า “อำนาจการปกครองของรัฐและพระมหากษัตริย์ในศูนย์กลางอำนาจเปรียบเสมือนเทียนที่จุดในที่มืด แสงสว่างเปรียบเสมือนพระราชอำนาจของกษัตริย์ยิ่งใกล้ยิ่งเข้มข้น ยิ่งไกลยิ่งสลัวลง จนกว่าจะไปเผชิญกับเทียนอีกดวงหนึ่ง บริเวณที่แสงสลัวชนกันบอกไม่ได้ว่าเป็นแสงสลัวของเทียนเล่มใด บริเวณนั้นเปรียบเป็นรัฐชายขอบ เพราะบอกไม่ได้ว่าเป็นอาณาเขตของรัฐใด ในขณะเดียวกันท่ามกลางความสลัวก็มีอิสระจากการควบคุมมากกว่าบริเวณที่อยู่ใกล้แสงสว่าง” ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, จากรัฐชายขอบถึงมณฑลเทศาภิบาล: มิติใหม่ทางการเมืองในปรากฏการณ์ของสังคมไทย (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529)

³⁰ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975 (กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์, 2543), 18-20.

³¹ ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.2318-2450 (มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, 2536), 8.

³² ประชุมพงศาวดารเล่ม 43 (กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2513), 166-191.

หน้าด่าน ต่อมาชุมชนเหล่านี้ได้ขยายตัวจนกลายเป็นเมือง เช่นบ้านดอนโขง บ้านทง โขงเจียม เป็นต้น³³ แต่อย่างไรก็ดีภายหลังบางส่วนของเมืองเหล่านี้ได้ขยายตัวและเปลี่ยนมาขึ้นกับศูนย์กลางอำนาจใหม่คือกรุงธนบุรี เช่น เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เป็นต้น นอกจากนี้เมื่อเมืองต่างๆที่เกิดขึ้นได้ขยายตัวมีประชากรมากขึ้น จึงมีการอพยพผู้คนไปตั้งเมืองใหม่ เช่น พุทไธสง ชนบท ขอนแก่น มหาสารคาม เป็นต้น

กลุ่มพระวอและพระตา ถือได้ว่าเป็นการอพยพผู้คนมากที่สุดคือจำนวนกว่าห้าหมื่นคน โดยการอพยพแบ่งเป็น 6 ขบวน คือ ขบวนของหลวงราชโกษาญ้ย ทำวนาม พระตา พระวอ ทำวพรหมสุน ทำวคำผง³⁴ได้เข้ามาสร้างบ้านเมืองบริเวณหนองบัวลุ่มภู ตั้งชื่อเมืองว่า “นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” ในขณะเดียวกันพระตาก็มอบหมายให้หลวงราชโกษาญ้ยและทำวนามนำไพร่พลจำนวนหนึ่ง ออกหาภูมิภาคที่เหมาะสมแก่การตั้งเมืองเพื่อกระจายกลุ่มคนให้มีที่ทำมาหากิน และเป็นบ้านพี่เมืองน้องในการทำศึกสงคราม กลุ่มของทำวนามได้อพยพลงทางใต้ พบสถานที่ที่มีชัยภูมิเหมาะสมแก่การตั้งบ้านเมืองคือมีที่ราบเหมาะแก่การทำเกษตรและมีภูเขาล้อมรอบเป็นปราการตามธรรมชาติ จึงนำไพร่พลลงตั้งหลักปักฐานและตั้งเป็นเมืองชื่อว่า “ภูเวียง” (อยู่ในจังหวัดขอนแก่นในปัจจุบัน) ในขณะที่กลุ่มของหลวงราชโกษาญ้ยอพยพไปทางทิศตะวันออก พบชัยภูมิที่เหมาะสมแห่งหนึ่งในลุ่มน้ำสงครามจึงขอตั้งบ้านเมืองขึ้นที่บ้านผ้าขาวพันนา ดังมีคำกลอนตอนหนึ่งกล่าวว่า

“คือว่าตามสายห้วยสงครามใหญ่ หากมีนามแต่งตั้งปฐมเค้าเก่าบุฮาน
ชื่อว่าผ้าขาวพันนาบ่อเงินวังกว้าง อันทีในลำห้วยสงครามบ่ฮืดอยาก
ฝูงหมู่ปลาและกุ้งแลนเหี้ยเต่าสกน มีทั้งดงสารข้างยุ่งยางป่าไม้ใหญ่
ทั้งแฮดและข้างคณาเนื้ออยู่แฝง มีทั้งดงผาเผือกวางทรายแกมหมูเถื่อน
บ่ได้ฮืดอยากฮื้อนดงนั้นแ่งสบาย”³⁵

อย่างไรก็ดีในเวลาต่อมาเมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบานถูกทัพพม่าเข้าโจมตี พระตาตายในสนามรบ จนกระทั่งเมืองถูกทำลายในปี ค.ศ.1768³⁶ จึงเกิดการอพยพอีกครั้งเพื่อหนีภัย

³³ ประชุมพงศาวดารเล่ม 43 , 193-194.

³⁴ มหาสิลา วีระวงส์ ,ประวัติศาสตร์ลาว แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม,2535),91.

³⁵ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ,การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงครามตั้งแต่ พ.ศ. 2475-ปัจจุบัน (กรุงเทพฯ:สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.),2530),

โดยอพยพมาตั้งหลักแหล่งที่ดอนมดแดงและมีใบบอกขอเป็นเมืองขึ้นส่งไปที่กรุงธนบุรี ต่อมา ภายหลังทัพของเวียงจันทน์ได้เข้าโจมตีกลุ่มของพระวอที่ดอนมดแดงอีกครั้งและสามารถฆ่าพระวอได้ กลุ่มผู้นำที่เหลือหนีได้มีใบบอกขอความช่วยเหลือจากกองทัพของเมืองนครราชสีมา³⁷ จึงเป็นเหตุให้ทางกรุงธนบุรีใช้เป็นข้อเหตุในการส่งกองทัพเข้าโจมตีเวียงจันทน์ ดังปรากฏว่า

“พระเจ้าเวียงจันทน์บุญสารบังอาจให้กองทัพยกเข้ามาในเขตไทยจับพระวอฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีให้กองทัพไทยไปปราบกรุงศรีสัตนาคนหุต”³⁸

พร้อมกับมีใบบอกไปยังหลวงพระบางให้แต่งทัพเพื่อเข้ารบกับเวียงจันทน์ เจ้าหลวงพระบางไม่พอใจเวียงจันทน์มาแต่เดิม จึงแต่งทัพไพร่พลสามพันพร้อมเสนาบดีคุมทัพไปช่วยตีเวียงจันทน์³⁹ ในสงครามครั้งนี้ ทัพธนบุรีได้รับชัยชนะจึงกวาดต้อนผู้คนทั้งเชื้อพระวงศ์และสามัญชนทรัพย์สินพร้อมด้วยพระแก้วมรกตและพระบางของลาวกลับมาที่กรุงธนบุรี นอกจากนี้กองทัพธนบุรีได้ทำลายเรือกสวนไร่นาและเสบียงอาหารเพื่อป้องกันการสะสมกำลังพลของเมืองเวียงจันทน์⁴⁰

จากสงครามในครั้งนี้นำให้อำนาจของกรุงธนบุรีขยายขอบเขตเข้าไปในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างชัดเจน ต่อมาเมืองหลวงพระบางขอเป็นเมืองประเทศราชของกรุงธนบุรีเช่นเดียวกับจำปาศักดิ์ที่เป็นเมืองขึ้นของกรุงธนบุรีมาก่อนหน้านี้ ส่งผลให้ท้ายที่สุดดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของลำน้ำโขงตกอยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจเพียงแห่งเดียวคือกรุงธนบุรี

กลุ่มเจ้าฟ้าชาวโสมพะมิตร กลุ่มนี้อพยพในเวลาใกล้เคียงกับกลุ่มพระวอและพระตาเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่บ้านฟ้าขาว บ้านพันนา พระธาตุเชิงชุม ต่อมาได้อพยพผู้คนราวสามพันข้ามภูพานมาตั้งเมืองบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าวเรียกว่าแก่งสำโรงดงสงเป็อย ต่อมาชุมชนขยายตัวใหญ่ขึ้นจนยกเป็นเมืองกาฬสินธุ์⁴¹

³⁶ ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.2318-2450, 15.

³⁷ ประชุมพงศาวดารเล่ม3 (กรุงเทพฯ:คุรุสภา,2506),207.

³⁸ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สานส์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เล่ม 6 (กรุงเทพฯ : คุรุสภา,2504), 244.

³⁹ ประชุมพงศาวดารเล่ม10 (กรุงเทพฯ : คุรุสภา,2507),209-210.

⁴⁰ มหาสิลา วีระวงส์, ประวัติศาสตร์ลาว , 9.

⁴¹ ธีรชัย บุญมาธรรม,ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.2318-2450 , 20.

การอพยพของทั้งสามกลุ่มใหญ่นี้มีสาเหตุมาจากความขัดแย้งกับราชสำนักเวียงจันทน์ นอกจากนี้บริเวณที่อพยพจะขยายเข้ามาจนถึงที่ราบสูงโคราชและเทือกเขาภูพานเพื่อหลีกเลี่ยงภัยจากสงคราม อย่างไรก็ตามชุมชนใหม่ที่ตั้งขึ้นก็ไม่สามารถดำรงตนเป็นเอกเทศได้ จะต้องศูนย์อำนาจที่ใหญ่กว่าเสมอ จนกระทั่งดินแดนทั้งหมดตกอยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจเดียวคือราชสำนักกรุงธนบุรี แต่อย่างไรก็ดีดินแดนจากดินแดนทางตอนใต้ของภูมิภาคที่รับเอาแบบอย่างการปกครองของราชสำนักส่วนกลางไปใช้ หัวเมืองที่อพยพมาจากเวียงจันทน์และได้ขยายตัวไปตั้งเมืองใหม่ยังคงรักษาแบบอย่างการปกครองแบบราชสำนักเวียงจันทน์ คือระบบ”อาญา 4” และมีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีเป็นของตนเองและรักษาให้เป็นไปตามวัฒนธรรมเดิมของตน

2.7 ประวัติศาสตร์ดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือสมัยรัตนโกสินทร์ ค.ศ. 1782-1890

ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับความสนใจจากราชสำนักที่กรุงเทพฯมากขึ้น ดังที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

“...ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีพระราชประสงค์จะตั้งหัวเมืองขึ้นนอกให้เป็นกำลังของเมืองนครราชสีมา อยู่ในระหว่างประเทศราชเวียงจันทน์และนครลำปางศักดิ์ จึงโปรดให้เกลี้ยกล่อมพวกพระยาในท้องที่ให้ไปตั้งภูมิลำเนาตามที่สมควรจะบำรุงให้เกิดประโยชน์ได้ เครพาสัมครพรรคพวกไปตั้งอยู่เป็นหลักแหล่งจนเป็นที่ประชุมชนเกิดขึ้น ณ ที่ใดก็โปรดให้ตั้งที่นั่นเป็นเมืองมีอาณาเขตปกครองและทรงตั้งผู้ที่เป็นหัวหน้าให้เป็นพระยาหรือพระที่เจ้าเมือง และทรงตั้งญาติวงศ์ซึ่งช่วยกันทำนุบำรุงท้องที่นั่นเป็นตำแหน่งอุปราชราชวงศ์และราชบุตร ตามธรรมเนียมยศที่นิยมกันในเมืองลาวแต่ก่อนมาให้เมืองเหล่านี้ส่งส่วยสิ่งของต่างๆอันหาได้ในเมืองนั้นมาใช้ราชการในกรุงเทพฯเป็นหน้าที่...พวกราษฎรซึ่งหลบหนีไปอยู่ตามฝั่งของแม่น้ำโขงเมื่อครั้งตีเมืองเวียงจันทน์กลับคืนมาเปนอันมาก”⁴²

การดำเนินนโยบายทางการเมืองในสมัยรัชกาลที่1(ค.ศ.1782-1809)สืบเนื่องมาจากการอพยพของผู้คนที่หลบหนีภัยสงครามไปอยู่ตามป่าเขาเมื่อครั้งที่ธนบุรีบุกเวียงจันทน์⁴³ใน

⁴² สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จพระดำรงราชานุภาพ, สานส์สมเด็จพระเจ้า เล่ม 6 , 245.

⁴³ นางลักษณ ลิมศิริ , “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ.2325-2445” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร,2524),20.

ขณะเดียวกันก็สนับสนุนให้กลุ่มผู้นำของผู้อพยพให้ตั้งเมืองใหม่ภายในตอนในของภูมิภาค ส่วนทางราชสำนักเวียงจันทน์ได้กลับฟื้นตัวกลายเป็นบ้านเมืองอีกครั้ง ทางราชสำนักที่กรุงเทพจึงได้แทรกแซงการเมืองภายในโดยการดำเนินนโยบายควบคุมการแต่งตั้งเจ้าเมืองเวียงจันทน์เอง ดังนั้นเจ้านันทเสนซึ่งถูกกวาดต้อนมาในสมัยกรุงธนบุรีจึงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองเวียงจันทน์ในปี ค.ศ.1782(พ.ศ.2325)⁴⁴ การดำเนินนโยบายประการนี้ทางราชสำนักที่กรุงเทพ สามารถใช้เมืองเวียงจันทน์เป็นศูนย์กลางในการควบคุมหัวเมืองลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงได้⁴⁵

ความสามารถในการควบคุมหัวเมืองต่างๆในดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือเป็นปัญหาใหม่ที่เกิดขึ้นภายหลังที่มีการตั้งเมืองใหม่เพิ่มขึ้นหลายเมืองความพยายามของราชสำนักสยามที่จะไม่ให้หัวเมืองต่างๆมีประชากรมากเกินไปเพียงพอที่จะคุกคามราชสำนักในส่วนกลางได้ในขณะเดียวกันทางราชสำนักจะต้องไม่สูญเสียรายได้ซึ่งเป็นส่วยบรรณาการที่หัวเมืองนำมาถวาย ทำให้ทางส่วนกลางต้องใช้นโยบายในการปกครองดูแลที่ลึกซึ้งพอสมควร อย่างไรก็ตามความขัดแย้งภายในที่เกิดขึ้นเองภายในหัวเมืองต่างๆเป็นสถานการณ์สำคัญที่ทางราชสำนักสยามใช้เป็นเหตุในการอนุญาตให้แบ่งไพร่พลออกไปตั้งเมืองใหม่ได้⁴⁶ ด้วยสาเหตุประการนี้ทำให้หัวเมืองต่างๆในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่ได้มีเสถียรภาพมั่นคงอย่างแท้จริง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

⁴⁴ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม6 (พระนคร : คลังวิทยา,2505), 45.

⁴⁵ พรรษา ลินสวัสดิ์, “ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพกับหัวเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2367-2370”(วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร,2521), 61.

⁴⁶ ลักษณะของการแบ่งแยกและปกครองเกิดขึ้นเป็นประจำในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกการดำเนินนโยบายนี้ส่งผลให้อำนาจภายในหัวเมืองแตกย่อยออกไปอีก หัวเมืองเหล่านี้จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะท้าทายอำนาจของราชสำนักจากส่วนกลางและการแต่งตั้งผู้นำท้องถิ่นให้กลายเป็นเจ้าเมืองใหม่ภายใต้อำนาจของราชสำนักสยามทั้งจากเป็นผู้แต่งตั้งเดิมก็ดีหรือผู้นำที่เกิดความขัดแย้งภายในแล้วอพยพออกไปตั้งเมืองใหม่ก็ดี ส่งผลให้ผู้นำเหล่านี้มีความขัดแย้งกันระหว่างหัวเมือง ในขณะเดียวกันผู้นำที่ขัดแย้งกันเหล่านี้มีความจงรักภักดีต่อราชสำนักสยาม และราชสำนักสยามสามารถที่จะควบคุมหัวเมืองต่างๆเหล่านี้ได้ง่าย อีกประการที่สำคัญคือการสร้างเมืองกระจายทั่วภูมิภาคเป็นเครือข่ายที่ป้องกันการแผ่ขยายอำนาจของเวียดนามเข้ามาในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 2 (ค.ศ. 1809-1824) ได้มีการอพยพอีกระลอกของชาวเวียงจันทน์เข้ามาในดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือผู้นำกลุ่มชื่อท้าวแล ได้เข้ามาตั้งหลักแหล่งที่บ้านหนองน้ำขุ่น หนองอีจาน (ปัจจุบันอยู่ที่อำเภอสูงเนิน) ต่อมาได้มีผู้เข้ามาสมทบอีกจำนวนมาก เมื่อคนมากขึ้นเมืองก็ขยายออกไปมากขึ้น เดิมท้าวแลขึ้นกับเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ส่งส่วยให้เวียงจันทน์จนได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนภักดีชุมพล ต่อมาได้อพยพผู้คนไปตั้งเมืองใหม่ที่บ้านหลวง เนื่องจากที่เดิมขาดน้ำ และไม่ยอมส่งส่วยให้เวียงจันทน์ แต่มีใบบอกมาขอขึ้นกับกรุงเทพฯ ผ่านทางเมืองนครราชสีมา ทางส่วนกลางจึงแต่งตั้งให้เป็นพระยาภักดีชุมชน และยกบ้านหลวงขึ้นเป็นเมืองชัยภูมิ

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 (ค.ศ. 1824-1851) เกิดสงครามกับกองทัพเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ภายหลังทางเวียงจันทน์พ่ายสงคราม ทางกองทัพสยามได้ทำลายนครเวียงจันทน์เพื่อไม่ให้เป็นฐานตั้งสมกำลังของเวียดนามในการขยายอำนาจเข้ามาในราชอาณาจักร⁴⁷ และได้กวาดต้อนผู้คนลาวเข้ามาในราชอาณาจักรเป็นจำนวนมากพร้อมกันนั้นก็ให้ท้าวพระยาทั้งหลายกวาดต้อนผู้คนที่กระจัดกระจายหลบซ่อนจากภัยสงครามกลับมาตั้งภูมิลำเนาตามเมืองนั้นๆ เป็นผลให้จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว⁴⁸

หลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ได้เกิดเมืองต่างๆ มากขึ้นในดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือ อย่างไรก็ตามการตั้งเมืองใหม่ในส่วนกลางได้กำหนดลำดับความสำคัญ ความสำคัญองเมืองนั้นๆ โดยแบ่งเป็นลำดับ เมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา ให้เจ้าเมืองเป็นผู้ปกครองดูแลราชการของตนเองและกำหนดหน้าที่ให้เจ้าเมืองเป็นผู้เก็บส่วยประจำปีส่งให้กับเมืองที่ตนเองสังกัดเป็นทอดๆ จนกระทั่งถึงราชสำนักที่กรุงเทพฯ

นโยบายการสนับสนุนให้ตั้งเมืองใหม่ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 (ค.ศ. 1851-1868) เกิดการอพยพไปตั้งเมืองใหม่โดยขอแบ่งไพร่พลจากเมืองเดิมไปจนกระทั่งถึงรัชสมัยของรัชกาลที่ 5 (ค.ศ. 1868-1910) ได้มีพระบรมราชโองการประกาศงดการแต่งตั้งเมืองใหม่ในปี ค.ศ. 1885 เพราะทรงเล็งเห็นว่าการตั้งเมืองใหม่ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์แต่กลับเป็นโทษเพราะมีปัญหาในเรื่องของการแย่งชิงผู้คนและเขตแดนของแต่ละเมืองติดตามมา⁴⁹

⁴⁷ เจ้าพระยาทิพพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : ป.พิศนาคะ, 2506), 65.

⁴⁸ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม (กรุงเทพฯ : กิติวรรณ, 2519), 160-170.

⁴⁹ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สานส์สมเด็จ เล่ม 6, 299.

นอกจากการใช้นโยบายแบ่งแยกและปกครองแล้วทางราชสำนักสยามยังใช้การพระราชทานชื่อนามเป็นการควบคุมอีกชั้นหนึ่ง เพราะนอกจากจะได้รับรู้สภาพของเมืองนั้นๆเพื่อตั้งชื่อเมืองแล้ว การพระราชทานนามเมือง นามเจ้าเมืองและกรมการเป็นส่วนช่วยสร้างความจงรักภักดีที่ขุนนางท้องถิ่นมีต่อรัฐบาลกลาง นอกจากนี้ยังทำให้หัวเมืองเหล่านี้เป็นอิสระและเป็นเอกเทศแก่กันเพราะแต่ละเมืองจะยึดถือว่าเมืองของตนขึ้นตรงต่อส่วนกลางเท่านั้น การจัดเก็บและส่งส่วยจะกระทำโดยผ่านเมืองที่ตนสังกัดเท่านั้น ในตรงข้ามความสัมพันธ์ส่วนกลางจะเป็นไปในลักษณะมีบุญคุณกับหัวเมืองท้องถิ่นทุกๆหัวเมือง การเรียกเก็บส่วยจึงตกอยู่ในสภาพของการเอื้อประโยชน์ต่อกันระหว่างราชสำนักและขุนนางท้องถิ่น ดังนั้นจะเห็นว่าระบบการแบ่งแยกและปกครองและระบบการสร้างความจงรักภักดีเป็นนโยบายของส่วนกลางที่สอดคล้องกับความต้องการของขุนนางท้องถิ่น การที่ส่วนกลางไม่ยุ่งเกี่ยวกับระบบการปกครองทำให้หัวเมืองต่างๆมีอิสระในตนเองค่อนข้างมากดังนั้นแม้ว่าจะมีการสักรงเพื่อเรียกเก็บส่วยอย่างหนักก็ตามแต่ขุนนางท้องถิ่นก็ยังคงรักษาความสัมพันธ์กับส่วนกลางเป็นอย่างดีตราบกระทั่งที่อำนาจการปกครองของเมืองยังอยู่ในกลุ่มของตนเอง

การคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกเป็นสาเหตุที่ทำให้รูปแบบการปกครองในภูมิภาคนี้เปลี่ยนแปลง ในปี ค.ศ. 1882 (พ.ศ. 2425) รัชกาลที่ 5 ทรงมีนโยบายยกระดับอำนาจการปกครองในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมากขึ้นดังปรากฏในพระราชปรารภของพระองค์ตอนหนึ่งว่า

“...กรุงสยามได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศมาช้านาน บ้านเมืองก็เดินขึ้นสู่ความเจริญเป็นอันดับและบัดนี้ฝรั่งเศสปราบปรามได้เมืองเขมรและญวนตั้งเกี่ยวอยู่ในอำนาจ ฝรั่งเศสได้จัดการทำนุบำรุงเขตแดนใกล้ชิดติดต่อกับชายพระราชอาณาเขตตั้งแต่ทิศใต้ไปทิศตะวันออกจนโอบถึงทิศเหนือ และฝ่ายอังกฤษก็ได้จัดการเขตแดนพม่าต่อเข้ามากับเขตแดนสยามทางฝ่ายทิศใต้และทิศตะวันตกโอบถึงยางแดง เจ็ยว เขิน เชียงตุง เขตแขวงทั้งสามพระนครนี้ก็ยังไม่ได้ตัดสินแบ่งปันให้เป็นที่ตกลงกัน ผู้คนเขมร ข่าป่าดง ญวน ลาว เจ็ยว ซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพมหานคร อันตั้งคฤหาสน์ตามปลายพระราชอาณาเขตก็สับสนปะปนกับคนที่อยู่นอกอาณาเขต...ควรจะจัดข้าหลวงที่มีคุณวุฒิปรีชาสามารถออกไปรักษาพระราชอาณาเขตซึ่งติดต่อกับหัวเมืองต่างประเทศให้เป็นที่เรียบร้อย...”⁵⁰

⁵⁰ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ,370.

ดังนั้นจึงมีการส่งข้าหลวงหลายนายออกไปประจำการตามหัวเมืองต่างๆแต่ยังไม่มี การเปลี่ยนแปลงหัวเมืองแต่อย่างใด จนกระทั่งถึงปี ค.ศ.1890(พ.ศ.2433) ได้เริ่มมีการ เปลี่ยนแปลงปรับปรุงและจัดรูปแบบการปกครองแบบใหม่โดยรวมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก และหัวเมืองเขมรป่าดงเข้าด้วยกันและแบ่งออกเป็นสี่กองใหญ่ดังนี้คือ

1. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก กองว่าราชการอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์
2. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ กองว่าราชการอยู่ที่อุบลราชธานี
3. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ กองว่าราชการอยู่ที่เมืองหนองคาย
4. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง กองว่าราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา

เป็นที่น่าสังเกตว่าเรื่องของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือก่อนหน้าปี ค.ศ.1884(พ.ศ.2427) เป็นการรับรู้อย่างคลุมเครือจากส่วนกลางว่า ทราบว่ามีหัวเมืองปรากฏอยู่ แต่ไม่รู้ตำแหน่งที่แน่ชัดว่าอยู่บริเวณใดของภูมิภาค เป็นการรับรู้ผ่านใบบอกและฎีกาหรือผู้ที่มี ประสบการณ์ถ่ายทอดผ่านคำบอกเล่า จนกระทั่งพระวิภาคภูวดล(J.Mc Carthy)เจ้ากรมแผนที่ สยามคนแรกที่ได้เข้าไปสำรวจและทำแผนที่บริเวณภาคอีสาน ได้บันทึกไว้ว่า

“ภูมิภาคชายแดนดังกล่าวเป็นพื้นที่กว้างน่าสนใจอย่างยิ่ง สำหรับวิจัยเชิง ภูมิศาสตร์ เพราะเป็นที่ไม่มีชาวยุโรปคนใดเคยเดินทางไปถึง ในแผนที่ ปรากฏเป็นที่ว่างเปล่าไม่มีรายละเอียด...”⁵¹

แต่อย่างไรก็ตามแผนที่ของพระวิภาคภูวดล ยังให้สัดส่วนภูมิศาสตร์ในแผนที่ผิดจาก ความเป็นจริงแต่ก็เป็นแผนที่ฉบับแรกที่บอกถึงตำแหน่งที่ตั้งของหัวเมืองต่างๆและเป็นสิ่งสำคัญใน การวางนโยบายกระชับอำนาจที่รัชกาลที่5 ทรงมีต่อหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2.8 รูปแบบระบบการปกครองของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

การอพยพเข้ามาหลายระลอกของกลุ่มประชากรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่งผลให้ เกิดการตั้งเมืองโดยกลุ่มผู้นำกันอย่างแพร่หลาย เมื่อเข้ามาตั้งเมืองในเขตอิทธิพลของราชสำนัก กรุงเทพมากขึ้น ทางราชสำนักกรุงเทพได้ส่งวงสิทธิ์ในการอนุมัติการแต่งตั้งกรมการเมืองระดับสูง 4

⁵¹ วิภาคภูวดล ,พระ, “บันทึกการบุกเบิกและสำรวจในแดนสยาม” แปลโดย รอ.หญิง สุมาลี วีระวงศ์ ,วารสารแผนที่ฉบับพิเศษครบรอบ200ปี กรุงรัตนโกสินทร์ (กรกฎาคม2524- มิถุนายน2526), 63.

อันดับแรกของหัวเมืองนั้นๆ ที่เรียกกันว่า “อาญาสี่”⁵² อันได้แก่ เจ้าเมือง อุปราษ (อุปราต) ราชวงศ์ และราชบุตร ส่วนระดับขุนนางที่ต่ำกว่าอาญาสี่ทางหัวเมืองมีสิทธิที่จะแต่งตั้งและบริหารเอง

แต่ในส่วนของเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองเขมรป่าดงนั้นอยู่นอกกฎเกณฑ์เนื่องจากเมืองนครราชสีมาอยู่ในฐานะเป็นเมืองพระยามหานคร ทางราชสำนักกรุงเทพจึงโปรดเกล้าฯ ส่งข้าหลวงมาปกครองดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ ซึ่งทางราชสำนักกรุงเทพถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักร ไม่ใช่เมืองประเทศราชเหมือนหัวเมืองอื่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองนครราชสีมาในฐานะเป็นเมืองพระยามหานครมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ ดังนั้นจึงใช้การปกครองระบบเดียวกับส่วนกลางคือ เจ้าเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตร ผู้ช่วยเจ้าเมืองและตำแหน่งอื่นๆ รองลงมา เมืองบริวารของนครราชสีมา เช่น เมืองนครจันทน์ เมืองพิมาย เมืองจตุรัส และเมืองชัยภูมิ (ชัยภูมิเก่า ก่อนที่ท้าวแลจะอพยพชาวเวียงจันทน์เข้ามาใหม่) ก็ใช้รูปแบบเดียวกันกับเมืองนครราชสีมา ต่อมาปลายสมัยอยุธยา ได้มีการตั้งเมืองทางตอนล่างของภูมิภาค เรียกกันว่าหัวเมืองเขมรป่าดง ได้แก่ เมืองรัตนบุรี เมืองสังขะ (สังขะ) เมืองชูชัน เมืองสุรินทร์หัวเมืองเหล่านี้ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมาแต่ก็มีฐานะเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักร จึงไม่ใช่ระบบอาญาสี่ในการปกครอง

53

ระบบอาญาสี่ที่ใช้กันในหัวเมืองอีสานสามารถแบ่งลำดับชั้นได้อีกระดับตามความสำคัญของเมือง เช่นหากเป็นหัวเมืองเล็กและมีความสำคัญน้อย ก็จะเรียกตำแหน่งของอาญาสี่ว่า เจ้าเมือง อรรคฮาด อรรควงษ์ และวรบุตร⁵⁴

รองลงมาจากอาญาสี่จะเป็นผู้ช่วยอาญาสี่ มี 4 ตำแหน่ง คือ ท้าวสุริโย ท้าวสุริยะ ท้าวโพธิสาร และท้าวสุทิสสาร ตำแหน่งทั้งสี่มีหน้าที่พิจารณาคดีอรรถคดีพิพาทฯ แห่งศาลเมืองชั้นสูง และการปกครองแผนกต่างๆ ของเมือง⁵⁵

⁵² ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม (มหาสารคาม : ม.ป.ท., 2522).

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ (นายบุญช่วย อัครถาวร), 2522), 34.

⁵³ มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, 2542), 5, 210.

⁵⁴ วีรชัย บุญมาธรรม, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), 46.

⁵⁵ เต็ม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (กรุงเทพฯ : ธรรมศาสตร์, 2530), 340.

ส่วนตำแหน่งขุนนางรองลงมาจะเป็นระดับเสนาบดีที่เรียกกันว่า**“ซื้อบ้านข้างเมือง”**ในการบริหารได้แก่ เมืองแสน เมืองจันทร์ เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง (ตำแหน่งเมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง มีฐานะเท่ากัน มีหน้าที่เหมือนกัน เพียงแต่แบ่งหน้าที่ตามพื้นที่ภาคต่างๆของเมือง คือ ภาคขวามือ ภาคซ้ายมือ ภาคกลาง) เมืองคุก เมืองฮาม เมืองแพน นาเหนือ นาใต้ ซาเนตร ซา นนท์ ซาบัณฑิต สุโ

ตำแหน่งอาญาสี่ มักจะมีบรรดาศักดิ์เป็น “เจ้า” นำหน้า ตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่ ก็มีชั้น “เจ้า”หรือ“ท้าว”ส่วนตำแหน่งเสนาบดีและขุนนางต่างๆมียศเป็น “เพี้ย”หรือ“เพี้ย”ซึ่งน่าจะตรงกับคำว่า“พระยา”⁵⁶นอกจากนั้นแล้วยัง ปรากฏว่ามีตำแหน่งพิเศษที่อาญาสี่ตั้งขึ้นเพื่อในกรมของตนเอง อีกก็ได้ เช่นเพี้ยนามเสนา เพี้ยมหาเสนา เพี้ยจันทะฮอด เพี้ยซามาตย์ เพี้ยชานุชิต เพี้ยแก้วดวงดี เพี้ย สุวรรณโมตรี เพี้ยอัศวรงค์ เพี้ยเนตรวงศ์ เพี้ยนามวงศ์ เพี้ยวุฒิมังค์ เป็นต้น เพี้ยเหล่านี้เป็นตำแหน่งพิเศษที่ใช้ช่วยราชการตามกองต่างๆตามที่เจ้าเมืองออกคำสั่ง

หน้าที่ของอาญาสี่

หน้าที่ของอาญาสี่ถึงแม้ว่าจะได้รับสิทธิในการปกครองดูแลเมืองตัวเองแต่จะต้องดูแล ผลประโยชน์ของราชสำนักกรุงเทพ รวมทั้งต้องรับคำสั่งจากส่วนกลางด้วย ดังนี้

เจ้าเมือง เป็นหัวหน้าบริหารสูงสุดของหัวเมือง มีหน้าที่รับผิดชอบ ดังนี้

- 1.ดูแลสารทุกข์ของราษฎร
- 2.ดูแลผลประโยชน์ของบ้านเมือง และผลประโยชน์ของประชาชน
- 3.ตัดสินคดีความต่างๆแก่คู่คดีที่เกิดขึ้นในหัวเมืองของตนเอง
- 4.ดูแลรับผิดชอบโรคภัยไข้เจ็บและผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นในเมือง
- 5.ตั้งด่านตรวจตราผู้คนเข้าออกผ่านด่านทาง
- 6.ระวางใจผู้ร้ายที่เข้ามาเบียดเบียนราษฎร
- 7.ดูแลเก็บส่งสาอากรส่งเจ้ากระทรวงใหญ่ในเมืองหลวง
- 8.ทำใบบอกเหตุการณ์บ้านเมืองต่อเจ้าพนักงานในเมืองหลวง
- 9.ส่งข่าวศึกสงครามที่จะรุกล้ำเข้ามาในราชอาณาจักรต่อพนักงานใหญ่ในเมืองหลวง
- 10.ดูแลจับกุมโจรผู้ร้าย

⁵⁶เรื่องเดียวกัน, 343.

อุปราช มีอำนาจหน้าที่ทำการแทนเจ้าเมืองกรณีป่วย ตาย หรือไปราชการต่างหัวเมือง ในกรณีที่อุปราชทำการแทนจะมีสิทธิ์เท่ากับเจ้าเมือง มีหน้าที่รับผิดชอบดังนี้

1. เป็นผู้รวบรวมสรรพบัญญัติส่วยสาอากรของเมือง
2. เป็นผู้ทำบัญชีสำมะโนครัว บัญชีเล็ก ไพร่สม ไพร่ส่วย ที่สักเลกขึ้นบัญชีไว้
3. เป็นผู้เร่งรัดให้กรมการ ตำแหน่งที่รองลงไปทำหน้าที่เก็บส่วยสาอากรจากราษฎร

รวบรวมไปส่งเมืองหลวงมิให้ค้าง

4. เป็นผู้ออกประกาศเกณฑ์พลเมืองมาเป็นทหารในกองทัพเมื่อเกิดศึกสงคราม
5. เป็นธุระให้คำปรึกษาข้อราชการกับกรมการชั้นผู้น้อย
6. เป็นผู้ตักเตือนกรมการผู้น้อยให้ปฏิบัติหน้าที่

ราชวงศ์และราชบุตร ทั้งราชวงศ์และราชบุตรต้องทำงานและมีภาระหน้าที่ที่เกี่ยวข้องเนื่องกัน ดังนี้

1. ถ้าราชวงศ์เป็นผู้คุมกองทัพไปทำศึกสงคราม ราชบุตรจะต้องทำหน้าที่ส่งเสบียงอาหาร กระจุนดินดำ สรรพาวุธต่างๆรวมทั้งเกณฑ์ผู้คนเพิ่มเติม

2. ถ้าราชบุตรเป็นผู้นำกองทัพ ราชวงศ์จะต้องปฏิบัติเช่นเดียวกับราชบุตรในข้อที่หนึ่ง

3. ราชวงศ์และราชบุตรจะต้องเป็นผู้นำเงินส่วยส่งต่อเจ้าพนักงานที่เมืองหลวง ผลัดเปลี่ยนกันไป

4. ราชวงศ์และราชบุตรเป็นผู้ควบคุมไพร่พลเมืองที่เป็นชายฉกรรจ์ ทำบัญชีไพร่พลให้พร้อมที่จะจัดเป็นกองทัพ ทั้งราชวงศ์และราชบุตรเป็นแม่ทัพทั้งสองตำแหน่ง

5. ราชวงศ์และราชบุตรทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยราชการของเจ้าเมืองและอุปราชเวลาบ้านเมืองเป็นปกติ

อาญาสี่จะมีสิทธิ์เฉพาะเรื่องราวในหัวเมืองของตนเท่านั้น หากเป็นเรื่องอื่นหรือเกี่ยวข้องกับหัวเมืองอื่นหรือเรื่องเขตแดน จะต้องปรึกษาและรับคำสั่งจากเมืองใหญ่ ดังนี้

1. การศึกสงคราม ต้องรับคำสั่งจากเมืองหลวง

2. ไม่มีสิทธิ์ในการตัดสินคดีความที่ต้องลงโทษถึงประหารชีวิต ต้องนำคดีขึ้นให้เมืองใหญ่หรือเมืองหลวงตัดสิน

3. ไม่มีสิทธิ์กำหนดเขตแดนหัวเมืองของตน หากมีกรณีพิพาทเขตแดนกับเมืองข้างเคียง ต้องแจ้งให้ส่วนกลางทราบ

4. ไม่มีอำนาจในการแต่งตั้งถอดถอนคณะอาญาสี่ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นอำนาจของเมืองหลวง

หน้าที่ของชาวบ้านในเมือง

เมืองแสนและเมืองจันทร์ เมืองแสนมีหน้าที่กำกับฝ่ายทหารคล้ายกับสมุหพระกลาโหม ส่วนเมืองจันทร์มีหน้าที่กำกับดูแลฝ่ายพลเรือนทำหน้าที่คล้ายกับสมุหนายก มีความสำคัญระดับ"ชื่อของเมือง"⁵⁷ เป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่มีหน้าที่รับผิดชอบดังนี้

1. ออกหนังสือเดินทางแก่ราษฎรที่ต้องการเดินทางไปมาระหว่างเมืองเพื่อกิจการค้าขาย
2. เป็นผู้แต่งใบบอกกิจการบ้านเมืองส่งไปยังเมืองหลวง
3. เป็นตุลาการพิพากษาคดีตัดสินคดีความของราษฎร หากเป็นคดีใหญ่ต้องเสนอไปทางคณะอาญาสี่
4. เป็นธุระในการเกณฑ์ราษฎรเพื่อต้อนรับข้าหลวงที่มาราชการ
5. เป็นธุระจัดรับรองข้าหลวงที่มาราชการ
6. เป็นธุระในการจัดการปกครองระดับชุมชนเล็กๆในหัวเมือง
7. เป็นธุระในการจับโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในเมืองหรือหนีมาจากเมืองอื่น
8. ดูแลความเรียบร้อยในเมือง
9. เป็นผู้เก็บบัญชีอาชญากรรมรักษาอาชญากรรมไว้สำหรับบ้านเมือง

เมืองซ้ายเมืองขวาและเมืองกลาง ตำแหน่งทั้งสามเป็นตำแหน่งที่เท่าเทียมกัน

เพียงแต่แบ่งภูมิภาคของเมืองในการรับผิดชอบของแต่ละตำแหน่งมีหน้าที่ดังนี้

1. รักษาบัญชีคนโทษและดูแลนักโทษ รับคำสั่งให้ปลดปล่อยหรือกักขัง
2. เป็นผู้จัดทำเรือนจำซึ่งที่คุมขังนักโทษ และสร้างหรือซ่อมเรือนจำ
3. ดูแลวัดวาอาราม ปฏิสังขรณ์ หรือสร้างใหม่ตามคำสั่งของอาญาสี่
4. เป็นผู้กำกับกับการสักเลกตามคำสั่งของอาญาสี่
5. ดูแลรักษาบัญชีเลิก และเลิกเชยสู่ต่างเมือง

เมืองคุกเมืองสามและเมืองแพน ตำแหน่งนี้เป็นผู้ช่วยของเมืองซ้ายเมืองขวาและเมืองกลางคล้ายกับตำแหน่ง"พะท่ามระง"หรือ"สัสดี" มีหน้าที่รับผิดชอบดังนี้

1. เป็นผู้คุมกำกับคุกตาราง ไม่ให้นักโทษหลบหนี
2. เป็นธุระเรื่องนักโทษตามคำสั่งจากเมืองซ้ายเมืองขวาหรือเมืองกลาง

นาเหนือและนาใต้ ทั้งสองตำแหน่งมีหน้าที่รับผิดชอบเหมือนกัน ดังนี้

⁵⁷ เต็ม วิชาคณิศพจนกิจ , ประวัติศาสตร์อีสาน , 341.

1. จัดหาข้าวขึ้นยุ้งฉางสำหรับเป็นเสบียงอาหารยามเกิดศึกสงครามและใช้เลี้ยงข้าหลวงที่มาราชการในหัวเมืองและเมืองใกล้เคียง

2. เป็นผู้ออกเดินเก็บส่วยจากเขยสุ คือ เลกที่ไปมีภรรยาอยู่ต่างเมือง เรียกว่า "เดินทุ่ง" การเก็บส่วยนี้เก็บประจำทุกปี

3. เป็นผู้ออกเดินเก็บส่วยจากราษฎรในเขตบ้านเมือง

4. ออกเดินทำสำมะโนประชากรในเขตบ้านเมืองสามครั้งต่อปี

5. เป็นพนักงานรักษาสัตว์ที่หนีมา ยังไม่มีเจ้าของ

6. เป็นพนักงานจัดทำบัญชี แทงจำหน่ายเลขหนี เลขตาย เลขชรา เลขพิการ เลขอุปสมบท ตามคำสั่งจากเมืองแสนและเมืองจันทร์

ชาเนตรและชานนท์ ตำแหน่งทั้งสองนี้เป็นเสมียนประจำตัวของเมืองแสนและเมืองจันทร์ มีหน้าที่ดังนี้

1. เป็นเสมียนของเมืองแสนและเมืองจันทร์

2. เป็นผู้ช่วยเมืองแสนและเมืองจันทร์ในการพิพากษาคดีทั่วไป

3. ทำงานต่างๆตามคำสั่งของเมืองแสนและเมืองจันทร์

ชาปนิต ตำแหน่งของชาปนิตเหมือนเจ้ากรมอาลักษณ์มีหน้าที่ดังนี้

1. เป็นพนักงานอ่านท้องตราที่ส่งไปจากเมืองใหญ่หรือเมืองหลวง และอ่านประกาศคำสั่งของเจ้าเมือง กรมการเมืองผู้ใหญ่ในเวลาประชุมที่ท้องสนามหลวง

2. อ่านประกาศโครงการแข่งน้ำในพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาธิษฐาน

3. ประกาศตั้งชื่อหัวครุสำหรับเมือง และประกาศตั้งกรมการเมืองที่อาญาสี่ได้ออกประกาศแต่งตั้ง

4. เป็นผู้รวบรวมหนังสือราชการ ใบบอก และบัญชีต่างๆไว้ให้เป็นหมวดหมู่สำหรับบ้านเมือง

5. เป็นผู้คำนวณศักราช ปี เดือนสำหรับปีหนึ่งๆนั้นคือ ประกาศวันสงกรานต์ เกณฑ์พิรุณศาสตร์ เกณฑ์ธัญญาหาร เกณฑ์กาลโยคในปีนั้นๆ

สุโ ทำหน้าที่เป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุดของเมือง

นับจากตำแหน่งของเมืองแสนลงมาจนถึงสุโนับว่าเป็น "ข้างของเมือง" นอกจากนี้ยังมีเจ้าหน้าที่ปกครองระดับท้องถิ่นที่ใกล้ชิดกับราษฎร ได้รับคำสั่งและนโยบายมาจากเสนาบดี มาดำเนินการหรือจัดรายงานเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านตนเสนอต่อเจ้าหน้าที่ผู้ใหญ่ตามลำดับ เจ้าหน้าที่ปกครองส่วนท้องถิ่นของหัวเมืองมีดังนี้

ท้าวฝ้ายและตาแสง เป็นท้าวฝ้ายเป็นหัวหน้าปกครองชุมชนที่มีขนาดเล็กกว่าเมือง เทียบเท่ากับอำเภอ ส่วนตาแสงปกครองชุมชนชนในระดับแขวง บางครั้งจึงเรียกว่า“นายแขวง” ซึ่งมีฐานะเทียบได้กับตำบลขนาดใหญ่ ตาแสงจะอยู่ในการบังคับบัญชาของท้าวฝ้ายโดยตรงและทั้งท้าวฝ้ายและตาแสงโดยทั่วไปจะขึ้นกับเมืองแสนและเมืองจันทร์ มีหน้าที่รับผิดชอบดังนี้

1. ท้าวฝ้ายและตาแสงทำหน้าที่รับรายงานจากกำนันและจำบ้าน รายงานต่อเมืองแสนและเมืองจันทร์ ตามเรื่องราวต่อไปนี้

1.1 เรื่องโจรผู้ร้าย

1.2 เรื่องผลประโยชน์ของบ้านเมืองและทรัพย์ที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน เขต

และแขวง

1.3 รายงานผลผลิตของพืชพันธุ์ธัญญาหาร

1.4 รายงานสภาพฝน

1.5 รายงานสภาพสัตว์พาหนะและโรคระบาด

ท้าวฝ้ายและตาแสงรับคำสั่งจากเมืองแสนและเมืองจันทร์หรือประกาศของทางราชการ แจกแก่กำนันและจำบ้านเพื่อประกาศให้ประชาชนทราบโดยทั่วกัน

กำนันและจำบ้าน แขวงจะแบ่งการปกครองออกเป็นหมู่บ้านซึ่งตำแหน่งหัวหน้าหมู่บ้านเรียกว่า “กำนัน”(ภาษาอีสาน หมู่บ้านเทียบได้กับตำบล บ้านเทียบได้กับหมู่บ้านในภาคกลาง ถ้าเป็นบ้านแต่ละหลัง จะเรียกว่าเรือน) กำนันแต่ละคนจะมีผู้ช่วยกำนันได้2-6คน ตามบ้านเล็กหรือใหญ่อันเนื่องมาจากแต่ละหมู่บ้านอยู่ห่างกันมากจึงต้องมีผู้ช่วยไว้ช่วยดูแล ผู้ช่วยกำนันเรียกว่า “จำบ้าน” ทั้งกำนันและจำบ้านมีหน้าที่รับผิดชอบดังนี้

1. ดูแลราษฎรและระวังโจรผู้ร้าย

2. ตรวจดูไร่นาและการค้าขายของราษฎร

3. ทำรายงานยื่นเสนอต่อตาแสงและท้าวฝ้าย

4. ประกาศให้ราษฎรห้ามปล่อยควายลงมาในฤดูหว่านกล้าทำนา ต่อเมื่อเกี่ยวข้าวแล้วเสร็จจึงปล่อย

5. ประกาศและจัดเทศกาลงานบุญประจำปี

6. ประกาศให้ราษฎรทำพิธีบวงสรวงผีปู่ตาตามจารีตโบราณ

7. ระมัดระวังอาเพศที่จะเกิดในหมู่บ้าน หากเกิดขึ้นต้องปาวประกาศให้ราษฎรรวมตัวสวดมนต์เพื่อขับไล่ผี

8. ประกาศห้ามไม่ให้คนหมู่บ้านอื่นเข้ามาในหมู่บ้านหลังจากสวดพิธีไล่ผีเสร็จสามวันเจ็ดวัน

9. ถ้ามีข้าหลวงผ่านมาภายในระยะเวลาสามวันเจ็ดวัน กำหนดต้องเกณฑ์คนหาข้าวงของของข้าหลวงไปยังหมู่บ้านอื่น

10. กำหนดและจำบ้านเป็นระจัดหาอาหารดูแลข้าหลวงตลอดเวลาที่พักในเขตหมู่บ้าน ต้องเกณฑ์ราษฎรเป็นเวร เพื่อระวังทรัพย์สิน และอันตรายอันจะเกิดแก่ข้าหลวง

11. กำหนดและจำบ้านมีหน้าที่ตัดสินคดีความเล็กๆน้อยๆที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน

12. กำหนดจะต้องประกาศให้ชาวบ้านมาเสียส่วยเมื่อกรมการเมืองมาจัดเก็บ

13. กำหนดและจำบ้านจะต้องประกาศให้ราษฎรรับทราบเมื่อมีกรมการเมืองมาสักเลิก

14. หากมีสัตว์ใหญ่พลัดมาในเขตบ้าน หาเจ้าของไม่ได้ กำหนดและจำบ้านต้องรวบรวมเอาไว้เพื่อนำส่งแก่ตาแสงทำวฝ่าย เพื่อส่งต่อไปเป็นพาหนะสำหรับบ้านเมือง

2.9 การขยายเมืองของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

นับจากสมัยกรุงธนบุรีเป็นต้นมา อำนาจของรัฐบาลจากส่วนกลางได้แผ่เข้าควบคุมดินแดนทางตะวันออกเฉียงเหนือตลอดจนฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงตั้งแต่หลวงพระบางลงมาจนถึงจำปาศักดิ์ แต่เนื่องจากความวุ่นวายในราชสำนักธนบุรี ทำให้ส่วนกลางไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการปกครองในหัวเมืองเหล่านี้มากนัก จนกระทั่งเข้าสู่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ทางรัฐบาลส่วนกลางจึงได้มีนโยบายตั้งเมืองเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์เป็นเมืองประเทศราช และสร้างหัวเมืองขึ้นนอกเพื่อเป็นกำลังให้กับเมืองนครราชสีมาในบริเวณระหว่างเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์⁵⁸ ดังนั้นจึงสนับสนุนให้กลุ่มผู้นำการอพยพตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนแล้วโปรดเกล้าฯให้มีการตั้งเป็นเมืองขึ้น นอกจากนี้เมื่อบรรดากลุ่มผู้นำท้องถิ่นต่างๆเกิดความขัดแย้งขึ้นภายในหัวเมืองและแยกตัวออกไปตั้งเมืองใหม่ทางรัฐบาลส่วนกลางก็ส่งเสริมสนับสนุนด้วยการยอมรับและตั้งชื่อเมืองใหม่ให้ ด้วยเหตุนี้ บรรดาเพียงบางกลุ่ม จึงต้องการเปลี่ยนฐานะตัวเองขึ้นเป็นอาณัติจึงพากันยกไพร่พลแยกออกไปตั้งเมืองใหม่ ทำให้เมืองได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางในภูมิภาค จากต้นรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งมีประกาศตั้งเมืองในปี ค.ศ. 1885 (พ.ศ.2428)พบว่าเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ที่ไม่รวมกับเมืองที่ตั้งขึ้นมาในสมัยอยุธยาและธนบุรี ทั้งหมด 113 เมือง⁵⁹ ดังนั้นการศึกษาเรื่องการจัดเก็บภาษีจึงจำเป็นที่จะต้องให้ภาพของการบังคับบัญชาระหว่างหัวเมืองระดับต่างๆเพื่อความสะดวกในการศึกษาเรื่องของภาษีในบทต่อไป

⁵⁸ นางลักษณ ลิมศิริ, "ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ.2325-2445" , 20.

⁵⁹ เมืองในภาคอีสาน (ม.ป.ท.;2516. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาอุดรธานี (จิตร จิตตะยโสธร),2516.

การใช้นโยบายแบ่งระดับเมืองในหัวเมืองอีสาน เมืองส่วนใหญ่ทางกรุงเทพฯจะให้ขึ้นตรงต่อกรมมหาดไทยแต่จะมีเมืองในการกำกับดูแลเรื่องของการจัดเก็บและเร่งรัดส่วย จากการศึกษาพบว่าเมืองที่มีหน้าที่กำกับดูแลเมืองเล็กๆ ดังนี้

ตารางที่ 1 ตารางแสดงเมืองที่มีหน้าที่กำกับดูแลหัวเมืองย่อย

ชื่อหัวเมือง	ชื่อเมืองในการกำกับดูแล
จำปาศักดิ์(2324)	คำทองน้อย(2373) , เซล้าเกา(2388) , โพนทอง (2388) , บัวบุญตริก (2390) , นครเพ็ง(2407) , กุสุมาลย์คีรี(2410) , สุวรรณคีรี (2412) , วาปีไพรบูรณ์(2413) , มธุรสผล(2411) , อุทุมธาวา(2415) , สุตนคร (2417) , สะพังภูผา(2422) , วารินชำราบ(2423) , โคมประดิษฐ์(2424) , สุตวารี (2424)
สีทันดร(2371)	มูลป่าโมกข์ (2424)
คำทองใหญ่(2321)	สะพาด(2348)
สุรินทร์(2302)	สุรพิณนิคม(2425) , ภูมพลบุรี(2425)
สังขะ(2302)	พรหมขันธุ์(2409) , ศิขรมพิสัย(2412) , กัณฑ์ธรรมย์(2415)
อุบลราชธานีวนาลัย (2334)	เสนางคินิคม(2388) , พิบูลมังสาหาร(2406) , ตระการพืชผล(2406) , มหาชนะไชย(2406) , ชานุมาลมณฑล (2422) , พนานิคม(2424) , เกษมสีมา(2425)
กาฬสินธุ์(2336)	แขงบาดาล(2383) , กุฉินารายณ์ (2383) , ภูแล่นช้าง(2383) , ท่าขอนยาง(2383) , กัณฑ์วิชัย(2417) , กมลาไสย(2409) , (สหัสขันธุ์(2409) , เสลภูมินิคม(2422)
สุวรรณภูมิ(2315)	เกษตรวิสัย(2415) , พนมไพรแดนมฤค(2420) , (จตุรพักตรพิมาน (2420) , พยัสมภูมิพิสัย(2422)
มหาสารคาม(2408)	วาปีปทุม(2424) , โกสุมพิสัย(2424)
ร้อยเอ็ด(2318)	ธวัชบุรี(2423)
เขมราฐธานี(2357)	โขงเจียม(2364) , สะเม็ยะ(2364) , คำเขื่อนแก้ว(2388) , อำนาจเจริญ (2409)
มุกดาหาร(2313)	สองคอนดอนดง(2368) , ลำเนาหนองปรือ(2388) , พง (2370) , พลาน (2370) พาลูกากรภูมิ(2409) , หนองสูง (2409)

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ศรีสะเกษ(2325)	ราศีไศล(2428)
หนองคาย(2370)	อุรคมหงส์สถิต(2410) , โพนพิสัย(2373) , กุมภวาปี (2415) , พานพร้าว , กาสี (ไม่ปรากฏหลักฐานการตั้งเมือง)
เชียงขวาง(เมืองพวน)	แสน , พวน , งัน , สุย , โพนสิม (ไม่ปรากฏหลักฐานการตั้งเมือง)
บริคัณฑนิคม(2373)	ตะโปน , วัง (ภายหลังถูกกวาดครัวและอพยพเข้ามาในภาคอีสาน)
นครพนม(2329)	ชัยบุรี(2373) , เรณูนคร (2383) , รามราช(2388) , อาทมาต (2383) , อากาศอำนวย(2400) กุมภทาสัย (2460) ท่าอุเทน (2373) , คำเกิด (2382) , คำม่วน(2382) , มหาชัยกองแก้ว , จำพร , ผาบ้ง , วังคำ, ทาง (ไม่ปรากฏหลักฐานการตั้งเมือง)
สกลนครทวาปี(2329)	กุดสุมาลย์มณฑล(2387) , พรรณานิคม (2387) , วานรนิวาส(2400) , สว่างแดนดิน(2406) , ภูวดลสะอาด(2406) , วาริชภูมิ(2410) , จำปาชนบท(2410) , โพนโพนนิคม(2415)
บุรีรัมย์(2318)	นางรอง(2334)
ขอนแก่น(2340)	พล(2349) , ภูเวียง(2369) , ภูเก้า(2369) , คำพองน้อย(2370)
เลย(2369)	ด่านซ้าย(ไม่ทราบศักราชตั้งเมือง) , (วังสะพุง(2440)
นครราชสีมา(2200)	พิมาย (ประมาณ พ.ศ.1500) , รัตนบุรี(2306) , นครจันทิก(2231) , บักรงชัย(2310) , พุทไธสง(2310) , ตะลุง(2329) , สูงเนิน , ไชคชัย , ด่านขุนทด , สันเทียะ , กลาง , นอก (ไม่ทราบศักราชที่ตั้งเมือง)
ชนบท(2335)	ชัยภูมิ (2374) , จตุรัส(2352) , บำเหน็จณรงค์(2354)
ภูเขียว(2340)	เกษตรสมบูรณ์ (ตั้งในสมัยรัชกาลที่ 3 ไม่ทราบศักราช)

หมายเหตุ : ศักราชในวงเล็บคือพุทธศักราชที่มีประกาศแต่งตั้งหัวเมืองจากกรุงเทพฯ

ที่มา: อ่างอิงโน เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (กรุงเทพฯ : ธรรมศาสตร์, 2530) 349-366.

นอกจากนี้ยังมีเมืองที่มีหน้าที่จัดเก็บส่วยให้ส่วนกลางเองโดยไม่ต้องผ่านการกำกับดูแลของหัวเมืองใกล้เคียง เช่น เมืองเชียงแตง(2327) , เมืองแสนปาง(2341) , เมืองอัตปือ(2321) , เมืองสาละวัน(2321) , เมืองเดชอุดม(2368) , เมืองยโสธร(2357) , เมืองหนองหาร(2330) และเมืองหล่มสัก(2310)

การขยายเมืองและการควบคุมดูแลเมืองโดยจัดอันดับความสำคัญในการกำกับดูแลนี้ นอกจากจะเป็นการเพิ่มความมั่นคงในสถานะทางการเมืองของรัฐบาลส่วนกลางแล้วยังเป็นการเพิ่มสถานะทางเศรษฐกิจของส่วนกลางและหัวเมืองที่เกิดขึ้นใหม่ด้วย การมีนโยบายให้เจ้าเมืองออกไปเกลี้ยกล่อมราษฎรที่หลบภัยอยู่ในป่าออกมาอาศัยในเมือง เป็นการเพิ่มกำลังคนและเพิ่มศักยภาพในการจัดหาส่วยให้มากขึ้น

2.10 ลักษณะทางเศรษฐกิจของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

เนื่องจากในดินแดนตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยลักษณะทางกายภาพที่หลากหลาย มีทั้งสภาพที่เป็นป่าดงดิบ ที่ราบลุ่มแม่น้ำ และทะเลทราย การประกอบอาชีพของกลุ่มคนที่หลากหลาย ย่อมมีความแตกต่างกัน หัวข้อลักษณะทางเศรษฐกิจของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก สามารถแยกออกศึกษาได้สามประเด็น คือ การทำมาหาเลี้ยงชีพ การค้าขายสินค้าภายในและระบบเงินตรา

การทำมาหาเลี้ยงชีพ

การประกอบอาชีพของกลุ่มคนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีจุดมุ่งหมายหลักเพื่อยังชีพของตนเอง ต่อมาเมื่อเข้ามาอยู่ในราชอาณาจักของกรุงเทพฯ จึงเกิดจุดมุ่งหมายรองคือการผลิตเพื่อให้เกิดส่วนต่างเพื่อนำไปจ่ายเป็นส่วยส่งให้กับเมืองที่ตนสังกัด อาชีพของกลุ่มคนเป็นอาชีพที่หลากหลาย พอดีจะประมวลได้คร่าวๆ คือ การทำนาปลูกข้าวไร่ ข้าวโพด ไม้ผล ฝ้าย การเลี้ยงสัตว์ การปลูกพืชริมห้วยยามหน้าแล้ง การจับสัตว์ป่า เช่น ช้าง ควาย เสือ การเก็บของป่า การต้มเกลือ การต้มเหล้า การร่อนทอง การตีเหล็ก ฯลฯ

การเกษตรกรรม

เนื่องจากสภาพของภูมิประเทศทางภาพส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงพื้นที่ในการประกอบเกษตรกรรมที่สมบูรณ์มีน้อยเมื่อเทียบกับความกว้างใหญ่ของภูมิภาค ดังนั้นการประกอบอาชีพเกษตรกรรมจึงจะรวมตัวอยู่ริมฝั่งแม่น้ำหรือบริเวณที่ราบลุ่มปากแม่น้ำ การปลูกข้าวจึงนิยมปลูกข้าวไร่กันเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากพื้นที่บางส่วนเป็นป่า การเตรียมพื้นที่เพาะปลูกจึงใช้การตัดไม้เผาป่าเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกเช่น บริเวณเมืองจำปาศักดิ์⁶⁰ เมื่อพระวิภาคย์ภูวดล(Jame Mc Carthy เจ้ากรมแผนที่คนแรกของสยาม) ได้เดินทางสำรวจหัวเมืองอีสานเพื่อจัดทำแผนที่ในช่วงปี ค.ศ

⁶⁰ Garnier , Francis, Travels in Conbodia and Past of Laos (Bangkok : Whites Lotus,1996), 101.

1884-1893 ได้พบการทำข้าวไร่แถบเมืองหลวงภูคาและเมืองไซ ได้พบพวกคนพื้นเมืองกำลังถางป่า เพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกจึงได้บันทึกเอาไว้ว่า

“...โค่นถางลาดเขาที่ค่อนข้างชัน จนกระทั่งสงสัยว่าฝนที่ตกชุกใน
เขตนี้จะมีชะเออพืชพันธุ์ที่หวานปลูกไปเสียหมดหรือ ทางทิศ
ตะวันออกคือเขาตวงวิง ซึ่งมีป่าที่ปกคลุมทึบ แต่ข้าพเจ้าก็ได้ข่าวว่า
ขึ้นไปตั้งถิ่นฐานกันแล้วอีกไม่กี่ปีป่าคงถูกโค่นจนเกลี้ยง...”⁶¹

ส่วนการทำนาข้าวก็มีให้เห็นเหมือนกันดังบริเวณเมืองอุบลราชธานี ที่แอมมอนิเยได้
บันทึกเอาไว้เมื่อตอนที่เดินทางไปถึงบริเวณเกาะน้อยดอนมดแดง ที่ไม่มีคนไปอาศัยเพราะน้ำท่วม
ถึงว่า

“...เปิดโอกาสให้คนทำนาได้ในบริเวณดังกล่าวในฤดูแล้ง ซึ่งพวก
ญวนเรียกว่า “แซรป้ง” พวกคนลาวเรียก “นาแซง”...ทางด้านซ้าย
เป็นหมู่บ้านทุ่งใหม่ซึ่งมีการทำนาป้ง”⁶²

นอกจากนี้เมื่อแอมมอนิเยส่งคนออกไปสำรวจรอบหมู่บ้าน พบไร่ในที่อุดมสมบูรณ์กว่า
บริเวณที่เคยสำรวจทางด้านใต้⁶³ แอมมอนิเยและคณะได้เดินสำรวจตามลำน้ำโขงขึ้นไปถึงเชียงคาน
ได้พบการทำนาข้าวซึ่งจะปลูกข้าวเหนียวเป็นอาชีพหลัก⁶⁴

สวนไม้ผลที่ปลูกมาก ก็จะมีหมากและมะพร้าว ชุนุน ส้ม ส้มโอ กัลยัม มะม่วง มะเดื่อ
พุทรา ซึ่งจะปลูกไว้เพื่อบริโภคกันในชุมชน⁶⁵

นอกจากนี้ยังนิยมปลูกผักสวนครัวแซมตามข้าวไร่ หรือ ปลูกข้างตลิ่งเพื่ออาศัยน้ำตาม
แม่น้ำ สำหรับพืชที่นิยมปลูกกันมาก คือ ฝ้าย คราม และดอกกำ⁶⁶ นอกจากนี้ทางตอนเหนือของ

⁶¹ พระวิภาควรรณ, บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม, 155.

⁶² เอเจียน แอมมอนิเย, บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ.2438, แปลโดย ทอง
สมุทร โดเร และสมหมายเปรมจิตต์ (เชียงใหม่ :สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
,2539),59.

⁶³ เรื่องเดียวกัน, 59.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, 19,46,192.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, 24,41,46.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, 25.

ภูมิภาคบริเวณเมืองนครพนม ถึงเชียงคาน นิยมปลูกยาสูบและฝ้ายกันตามริมฝั่งแม่น้ำโขงและตาม
เกาะแก่งที่อยู่ตามลำน้ำโขง เช่น บริเวณเกาะระหว่างธาตุพนมและเมืองละคอน⁶⁷

การหาของป่าและการล่าสัตว์

การหาของป่าของราษฎรมีจุดมุ่งหมายหลักๆอยู่สามประการ คือ เพื่อใช้บริโภคใน
ครัวเรือน เพื่อนำไปขาย และเพื่อนำไปเสียด่วยให้กับเจ้าเมือง ของป่าส่วนมากที่นำไปส่งส่วย หรือ
นำไปขายประเภทหนึ่งได้จากการเก็บจากแหล่งที่เคยพบ เช่น กระจวาน เหว่ ซี้ผึ้ง ส่วนประเภทที่ได้
จากผลพลอยได้จากการล่าสัตว์ป่า เช่น ล่าช้าง จะได้ หนังช้าง กระดุกช้าง ฟันช้าง ล่าแรดจะได้
หนังแรด นอแรด ล่าเสือจะได้หนังเสือ ฟันเสือ กระดุกเสือ เป็นต้น

การล่าสัตว์ใหญ่จะเริ่มตั้งแต่เดือน ตุลาคม-มกราคมของทุกปี แอมมอนิเย ได้บันทึกถึง
การล่าช้าง เอาไว้ว่า

“...เมื่อมาถึงแหล่งที่จะล่าสัตว์ หัวหน้าคณะที่เรียกกันว่า “นายพรานช้าง
ขวา” ก็เริ่มร่ายคาถา คนที่เหลือที่เรียกว่า “นายพรานช้างซ้าย” จะทำการ
สำรวจบริเวณ และเมื่อเห็นช้างป่าหนุ่มก็ไล่ตาม ส่วนช้าง 2-3 เชือกที่มี
คนขี่เชือกละ 2 คน นั้นถูกปล่อยทิ้งไว้กับที่และทิ้งสัมภาระสิ่งของที่ติดเอา
ไปด้วยอย่างไม่เอาใจใส่ ควบคุมช้างจะย้ายที่นั่งจากคอช้างไปนั่งบนท้าย
ช้าง เพื่อลงไล่ช้างอย่างแรงพร้อมทั้งเอาข้อเท้ากระแทกช้างให้วิ่งเร็ว
ยิ่งขึ้น ควบคุมช้างสับเปลี่ยนให้นายพรานที่มีคันท่วงยาวไปขี่คอช้างแทน
ที่ปลายคันท่วงด้านหนึ่งจะมีบ่วงเชือกใหญ่ผูกติดกับเชือกอีกเส้นหนึ่ง
อย่างแน่นหนามัดตลอดติดกับท้องช้างบ้าน ในขณะที่ไล่ตามจับช้างอย่าง
ไม่เร่งรีบนั้น นายพรานจะหาวิธีเอาบ่วงไปคล้องคอและขาช้างป่าไว้แล้ว
นำไปล่ามติดกับต้นไม้”⁶⁸

ช้างป่าที่ล่ามาได้ถือว่าเป็นสมบัติของพรานเจ้าของช้างบ้าน(ช้างต่อ) ถึงแม้ว่าจะมี
นายพรานอื่นร่วมด้วยก็ตาม หากช้างต่อสามารถจับช้างป่าได้ 3 เชือก จะตกเป็นของเจ้าของช้าง 1
เชือก นายพราน 1 เชือก ควบคุมช้างหนึ่งเชือก หากจับช้างป่าได้สองเชือก นายพรานและควบคุมช้าง
จะได้ส่วนแบ่งเชือกที่สองเท่ากัน

ส่วนการล่ากวางจะใช้วิธีเอาตาข่ายไปวางไว้ที่ทางกวางจะใช้เป็นทางเดิน นายพรานจะ
แยกเป็นสองกลุ่ม กลุ่มหนึ่งจะไล่ราว คือการเดินเรียงหน้ากระดาน แล้วตีเกราะเคาะไม้ส่งเสียงดัง

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน ,152.

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน , 38.

ให้กว้างตื่นตกใจพร้อมกับวิ่งหนีมาทางที่ซึ่งตาข่ายดักอยู่ ในขณะที่เดียวกันชาวบ้านอีกกลุ่มหนึ่งจะ
 ชุมนุมอยู่หลังตาข่ายเพื่อเพื่อดักแทงกวางที่มาติดตาข่าย⁶⁹

การผลิตเกลือ

มีการผลิตเกลือเพื่อใช้บริโภคกันอย่างแพร่หลายในหัวเมืองลาว เช่นบริเวณบ่อพันขัน
 มหาสารคาม และร้อยเอ็ด เป็นแหล่งดินเค็มที่กว้างใหญ่ ดังนั้นราษฎรที่อาศัยบริเวณนี้ จึงผลิต
 เกลือเพื่อใช้บริโภคและนำไปแลกเปลี่ยนสินค้า การผลิตเกลือในแถบอุบลราชธานี แอมอนิเยได้บันทึก
 ถึงการผลิตเกลือจะใช้วิธีการเก็บเกลือ ซึ่งเกลือจะระเหยออกจากพื้นดินในเวลากลางคืน จะปรากฏ
 เกลือเป็นเกล็ดเล็กๆอยู่รวมกับดินบริเวณหน้าดิน(ซี้ทา)รุ่งเช้าชาวบ้านจะรีบกวาดเกลือพร้อมละออง
 ดินเอาไปกองไว้รวมกันบริเวณอ่างหรือหลุมที่ขุดไว้ด้วยยางบงเพื่อป้องกันไม่ให้น้ำเค็มที่กรองจากซี้
 ทาซึมหายไปกับพื้นดิน จากนั้นก็จะตักเอาซี้ทาใส่ในรางไม้ใหญ่ปิดหัวปิดท้ายด้วยไม้กระดาน
 จากนั้นจึงเติมน้ำลงไปเพื่อละลายเกลือ โดยใช้ไม้คนไปคนมา เมื่อความเค็มของเกลือละลายกับน้ำ
 จึงเปิดรูข้างล่างรางไม้ปล่อยให้ให้น้ำเค็มไหลออกมาและไหลต่อไปยังเตาต้มเกลือ ส่วนซี้ทาในรางไม้
 จะเติมน้ำต่อไปเรื่อยๆจนกว่าดินจะจืดโดยสังเกตจากลูกกลอยที่ปล่อยให้ลอยทิ้งเอาไว้ เมื่อลูกกลอยจมแสดง
 ว่าน้ำจืดลง จะต้องเปลี่ยนซี้ทาใหม่ หมุนเวียนไปเรื่อยๆ ส่วนที่เตาต้มเกลือ เมื่อไอน้ำระเหิดออก
 หมดจะเหลือเกลืออยู่ในเตา ชาวบ้านจะเก็บเกลือใส่ถัง⁷⁰ วิธีการผลิตเกลือเป็นวิธีที่ง่ายและ
 สามารถที่จะผลิตเกลือได้เองโดยทั่วไป

การร่อนทองคำ

การร่อนทองคำเป็นอาชีพหนึ่งที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อการส่งส่วย ทองคำจะมีมากบริเวณริม
 ฝั่งแม่น้ำในเขต อัดปือ สาละวัน จำปาศักดิ์ เมืองเหล่านี้จะถูกเรียกเก็บส่วยส่วนหนึ่งเป็นทองคำ
 ทองคำเป็นโลหะธาตุอย่างหนึ่งมีคุณสมบัติใช้แทนเงินตราได้ ทองคำมีหน่วยเป็น “บาท” คิดตาม
 น้ำหนักเมล็ดข้าวแดงเมล็ดใหญ่ 32 เมล็ด การร่อนทองจะทำหลังฤดูเก็บเกี่ยวเวลาน้ำลด ชาวบ้าน
 จะใช้จอบตักทรายที่มีผงทองคำปะปนไว้ใน “เลียง” เติมน้ำลงไปเล็กน้อยแล้วร่อนเป็นวงแหวน
 จนกระทั่งเหลือแต่แร่ทองคำที่มีดินทรายปนอยู่บ้างเทใส่กระบอที่เตรียมมา เมื่อเต็มกระบอาก็
 นำมาร่อนอีกครั้งให้เหลือดินทรายน้อยที่สุด จากนั้นจึงนำไปกรองโคลนและสิ่งตกค้าง นำไปตาก
 แห้ง เก็บสิ่งที่ตกค้างออกไปอีกครั้ง จากนั้นโปรยผงทองคำที่ได้ลงบนหนังสือ ขูดเอาทั้งสองด้าน
 โปรยลงเสีย ในเวลาเดียวกันก็มีคนเป่าผงที่ตกลงมาด้วยท่อเหล็กยาวประมาณศอก ผงทองคำเมื่อ

⁶⁹ Garnier , Travels in Conbodia and Past of Laos, 76.

⁷⁰ แอมอนิเย,บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ2438, 70-71.

ถูกจัดตั้งตักออกหมด ก็จะตกลงเป็นกองเล็ก ๆ บนแผ่นหนัง หลังจากนั้นจึงกวาดรวมกันแล้วนำไปเก็บ วันหนึ่งจะได้ผงทองคำ ประมาณ 2-15 กรัม⁷¹

การค้าขายสินค้าภายใน

จากหัวข้อที่ผ่านมาทำให้ทราบว่า แต่ละส่วนของภูมิภาคมีการประกอบอาชีพที่หลากหลายและจุดประสงค์ในการประกอบอาชีพส่วนหนึ่งคือใช้บริโภคในครัวเรือน อีกส่วนหนึ่งเพื่อขายเป็นส่วย การที่หัวเมืองแต่ละเมืองมีความหลากหลายของสินค้า ย่อมทำให้เกิดความต้องการสินค้าของหัวเมืองที่ไม่มีสินค้านั้นๆ ดังนั้นจึงเกิดการแลกเปลี่ยนสินค้านี้ระหว่างหัวเมืองขึ้น นอกจากนี้ยังทำให้เกิดอาชีพพ่อค้าระหว่างหัวเมืองขึ้นมา

หลังจากสงครามเจ้าอนุวงศ์ ใน ปี ค.ศ.1826(พ.ศ.2369) เกิดการตั้งถิ่นฐานและขยายตัวของเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากขึ้น เมื่อหมดจากภัยสงครามประชาชนเริ่มเข้ามาอาศัยในเมืองและประกอบอาชีพตามปกติ ดังนั้นการติดต่อเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้านี้จึงเริ่มต้นขึ้นใหม่

เราจะพิจารณาถึงหัวเมืองใหญ่ที่มีความสำคัญในแง่ของการค้า นั่นคือเมืองหนองคาย เมืองอุบลราชธานี และเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ในฐานะของผู้ผลิตสินค้าที่เป็นความต้องการของตลาดภายในภูมิภาค

สินค้าของหนองคายที่เป็นความต้องการของตลาดภายในมากที่สุด คือ สีสี่เสียด ยาสูบ และฝ้าย จากหัวข้อที่ผ่านมาทำให้ทราบว่าการประกอบอาชีพของคนตามฝั่งลุ่มน้ำโขงตอนบน บริเวณเมืองธาตุพนม เมืองนครพนม จะทำการเพาะปลูกยาสูบและฝ้ายบริเวณที่ราบริมแม่น้ำและบริเวณบนเกาะในแม่น้ำโขง ดังนั้น สินค้าทั้งสามชนิดจึงมีอยู่เฉพาะทางอีสานตอนบน เมืองที่สั่งซื้อสี่เสียด จากหนองคาย คือเมืองจำปาศักดิ์และเมืองโขง โดยการบรรทุกสินค้านี้ลงแม่น้ำโขงลงมา นอกจากนี้หนองคายยังขายสี่เสียดให้กับเมือง มุกดาหารซึ่งเมืองมุกดาหารได้นำมาขายต่อให้กับเมืองจำปาศักดิ์ ส่วนเปลือกสี่เสียดได้ขายต่อให้กับเมืองยโสธร

เมืองละคอนเป็นอีกเมืองที่ทำหน้าที่เป็นคนกลางคือ รับเปลือกสี่เสียดจากหนองคายแล้วนำไปขายต่อให้กับเมืองนครราชสีมา ในขณะที่เดียวกันก็รับผ้าทอจากเมืองนครราชสีมาไปขายให้กับเมืองหนองคาย

สำหรับตัวเมืองหนองคาย กลายเป็นแหล่งตลาดใหญ่ไม่ใช่ผลจากการขายผลผลิตที่เป็นที่ต้องการของตลาดภายในภูมิภาคเพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นแหล่งรับซื้อผลผลิตด้วย คือมีการรับซื้อผลกระทวนของเมืองไชยบุรีและเมืองโพนพิสัย ซึ่งเป็นเมืองรอบข้าง

⁷¹ เรืองเดียวกัน ,84-85.

ที่เมืองเขมรรัฐ มีการติดต่อค้าขายกับเมืองละคอน โดยที่ประชาชนจะซื้อ นุหรีและปูน จากเมืองละคอน ส่วนสินค้าออกของเขมรรัฐคือ วัว ควาย และม้า

สำหรับเมืองละคอนถึงแม้ว่าจะทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการเชื่อมโยงสินค้า แต่ในเมือง ละคอนเอง ก็เลี้ยงสัตว์เป็นอาชีพหลัก เพื่อขายให้กับกุลไปขายต่อที่กรุงเทพฯเช่นเดียวกับเมือง สกลที่ทำเกลือ และเลี้ยงสัตว์เป็นสินค้าออก

ส่วนเมืองยโสธร ทำหน้าที่เป็นกลางเช่นกันด้วยการ ซื้อสินค้าจากหัวเมืองอื่นแล้วนำมา ขายในเมืองตัวเองในราคาที่สูงขึ้น เช่น ซื้อดินประสิวขาวจากธาตุพนม หาบละ 9 ตำลึง มาขายที่ ยโสธร 12 ตำลึง หรือซื้อเปลือกสีเสียดจากมุกดาหาร มาในราคาซื้อขายขึ้นต่อ 1 บาท มาขายร้อยขึ้น ต่อ 2 บาท เป็นต้น

ส่วนเมืองอุบลราชธานี เป็นตลาดแหล่งใหญ่ของภูมิภาคทางตอนล่าง ตลาดภายในของ เมืองอุบลราชธานีมีสินค้าประเภทเนื้อสัตว์ ขายมาก ในขณะที่เดียวกันสินค้าออกของเมือง อุบลราชธานีได้แก่ เขาสัตว์ สัตว์เป็นๆ กระจวานคุณภาพต่ำ และเกลือ

จากการสำรวจแหล่งเกลือในภาคอีสานพบว่า แหล่งเกลือที่สำคัญที่สุดอยู่ในแอ่งโคราช ส่วนในแอ่งสกลนครมีเพียงแหล่งเดียว⁷² จึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่า เมืองอุบลราชธานี ที่มีแหล่ง เกลือขนาดใหญ่แหล่งหนึ่งจะส่งเกลือเป็นสินค้าออก ดังปรากฏว่า เมืองคำทองใหญ่ นำหนึ่งสัตว์มา แลกกับเกลือที่เมืองอุบล ส่วนเมืองคำทองนำผ้าบ้านมาแลกกับเกลือของอุบล

นอกจากนี้เมืองอุบล ยังมีแหล่งผลิตอุตสาหกรรมขนาดเล็ก คือมีการผลิตเหรียญเงิน และหม้อกะทะขนาดเล็ก เพื่อส่งขายหัวเมืองรอบข้าง ในขณะที่สินค้าจากหัวเมืองรอบข้างรวมถึง

นครราชสีมาที่ อุบลราชธานีนำเข้า คือ ผ้าฝ้าย เครื่องนุ่งห่ม ผ้าห่ม ไหมพรม หมวก ฝา กา หีบเหล็ก คอนโททองแดง สมุดข่อยสีขาว เป็นต้น

สำหรับเมืองสาละวัน ซึ่งหมู่บ้านอุดมไปด้วยแร่โลหธาตุ เช่น ทอง แดงเหล็ก ตะกั่ว เงิน พลวงก็ติดต่อค้าขายโดยนำสินค้าของตนมาแลกกับเกลือที่เมืองอุบลราชธานีเช่นกัน

เมืองจำปาศักดิ์ซึ่งเป็นตลาดใหญ่อีกแหล่ง เมื่อพิจารณาจากแผนภาพที่3แล้วจะเห็นได้ ชัดว่า เป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้าข้ามภูมิภาค กล่าวคือ เมืองจำปาศักดิ์ติดต่อค้าขายกับ เมืองหนองคายโดยตรงในขณะที่เดียวกันเส้นทางการค้าทางด้านใต้ไปสิ้นสุดลงที่ภูมิภาคของเขมร

⁷² แหล่งเกลือที่สำคัญในแอ่งโคราชได้แก่ ชัยภูมิ บำเหน็จณรงค์ ตลาดแค ทุ่งกุลา ร่องไห มหาสารคาม และอุบลราชธานี ส่วนที่แอ่งสกลนคร คือ อุบลราชธานีครอบคลุมไปถึงเวียงจันทน์ กระจายละเอียดได้ใน ประเสริฐ วิทวารัตน์, "เกลืออีสาน"วารสารราชบัณฑิต 17 , 1 (ตุลาคม- ธันวาคม2534):36-40.

ในขณะเดียวกันเมืองบางเมืองที่ค้าขายกับจำปาศักดิ์ก็มีการทำการค้ากับคนพื้นเมืองเช่นเมืองโขง ซึ่งค้าขายกับพวกข่าระแด เป็นต้น

สำหรับเมืองโขงหรือเมืองสีพันดอน มีการติดต่อค้าขายโดยตรงกับหนองคายเช่นกัน โดยสั่งซื้อ ยาสูบและสีเสียดจากหนองคายและธาตุพนม ในขณะเดียวกันก็รับหนังสัตว์และดอกกำ จากจำปาศักดิ์เพื่อนำไปขายต่อที่เขมร อีกส่วนหนึ่งเมืองโขงก็นำควายไปแลกม้ากับพวกข่าระแด เช่นกันจึงนับได้ว่าเมืองโขงมีความสำคัญต่อการค้าในภูมิภาคพอสมควร

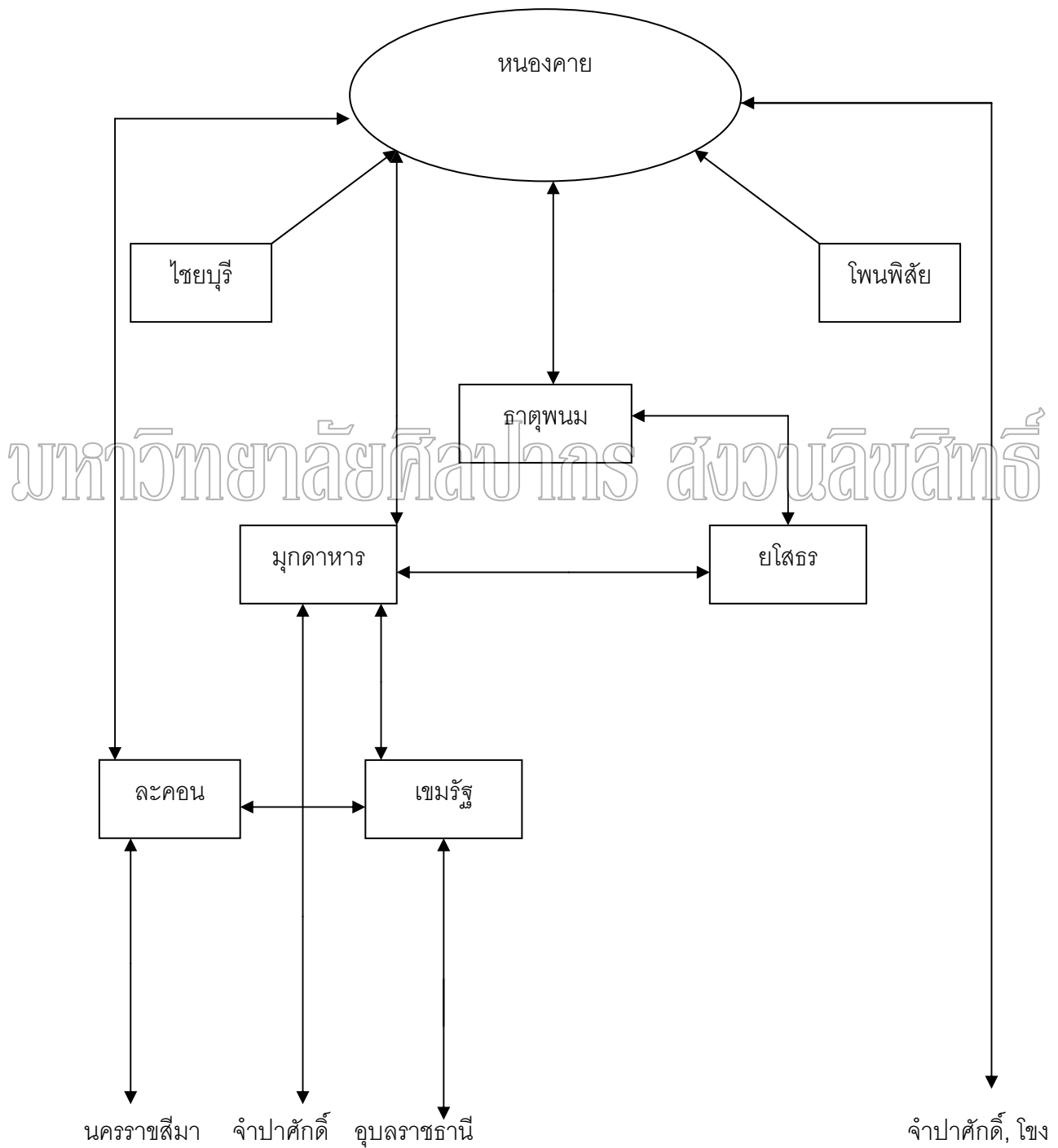
เมืองตนราเลไปซึ่งอยู่ในเขตอิทธิพลของเขมรก็มีการติดต่อทำการค้าเช่นกันโดยการสั่งซื้อสีเสียดและยาสูบจากเมืองหนองคายโดยผ่านเมืองจำปาศักดิ์ในขณะเดียวกันก็สั่งซื้อควายจากเมืองลาวโดยนำไปขายที่เขมรเช่นกัน

สินค้าอีกชนิดที่มีการกล่าวถึงพอสมควร คือการค้าทาส หรือพวกข่า เมืองที่มีการค้าทาสกันมาก คือ เมืองสตรังตรง เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองอัตปือ เมืองเหล่านี้จะมีการ"ตีข่า"ซึ่งเป็นการจับกุมพวกข่าออกมาเพื่อเป็นทาส และกลายเป็นสินค้า เมืองสตรังตรงจะซื้อขายข่ากับเมือง เชียงแตง ในขณะเดียวกันก็ค้าขายกับจำปาศักดิ์โดยตรง สินค้าออกของสตรังตรงส่วนมากจะเป็นของป่า เช่น ขี้ผึ้ง กระดุก หนังสัตว์ ต้นตำแย กระวาน เป็นต้น ส่วนสินค้าของจำปาศักดิ์ที่นำเข้า คือ เกลือ ถ้วยชาม และผ้าป่าน

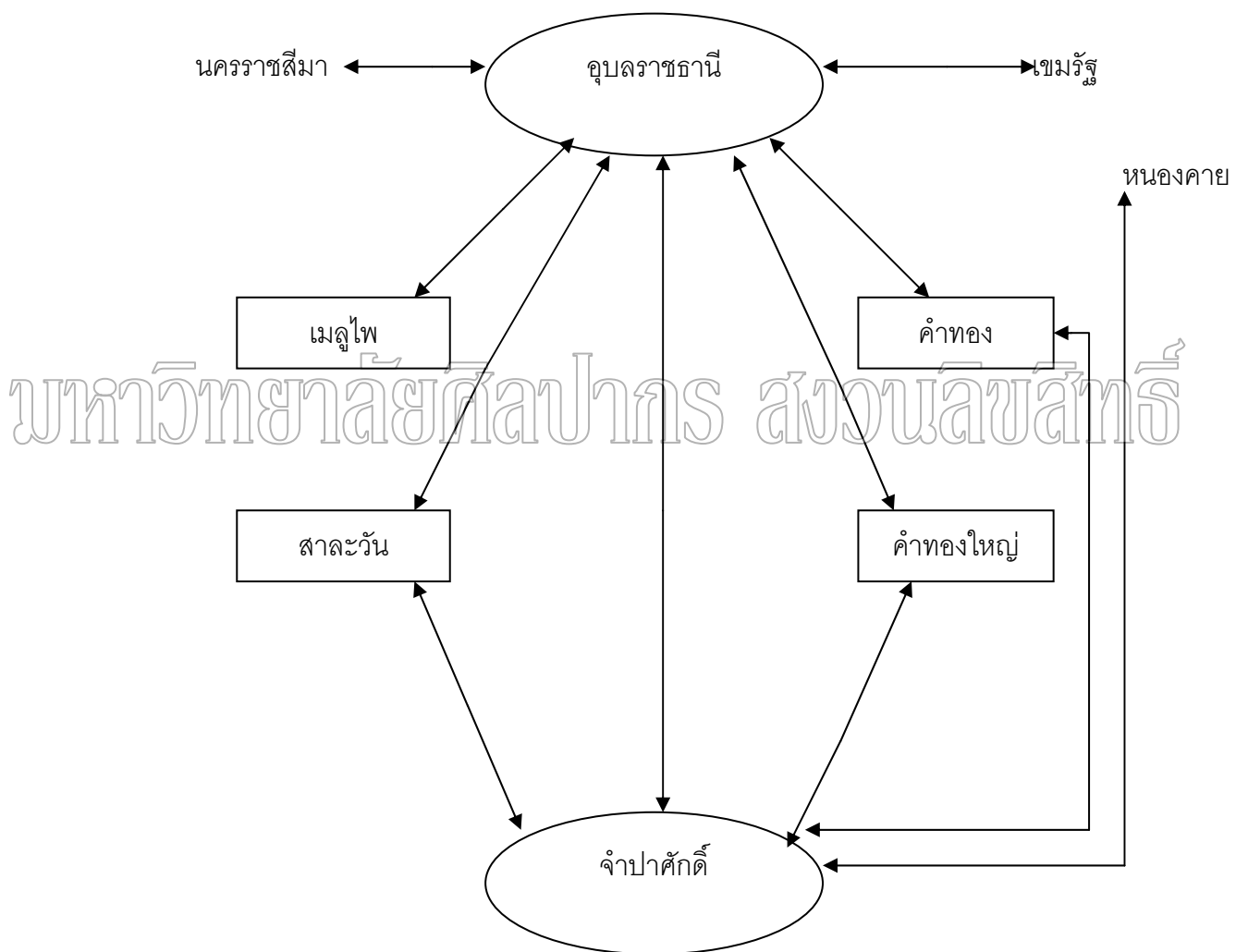
นอกจากนี้ เมืองแสนปางยังค้าขายข่ากับเมืองจำปาศักดิ์อีกทางหนึ่ง ในขณะที่อัตปือนอกจากข่าแล้ว ยังมีสินค้าของป่าเช่น หนังสัตว์เขาสัตว์ งาช้าง เป็นสินค้าออกด้วย

จากภาพรวมที่กล่าวมา จะเห็นชัดว่า เมืองหนองคาย เมืองอุบลราชธานีและเมืองจำปาศักดิ์เป็นตลาดในการค้าขายสินค้าที่ใหญ่พอสมควรและมีการติดต่อทำการค้ากับหัวเมืองต่างๆที่มีความต้องการสินค้าของตน บางเมืองนอกจากทำหน้าที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าแล้วยังทำหน้าที่เป็นคนกลางในการจัดหาสินค้าจากต่างเมืองเพื่อนำไปขายต่อ แสดงถึงการค้าภายในภูมิภาคที่คึกคักพอสมควร อย่างไรก็ตาม เรื่องการค้าในอดีตของภูมิภาคอีสานเป็นเรื่องที่น่าสนใจพอสมควร แต่งานวิจัยนี้ให้ภาพรวมพอสังเขปเพื่อให้เข้าใจถึงสภาพการค้าภายในของอีสานเพื่อจะกล่าวเป็นพื้นฐานในเรื่องของการจัดเก็บภาษีในลำดับต่อไป

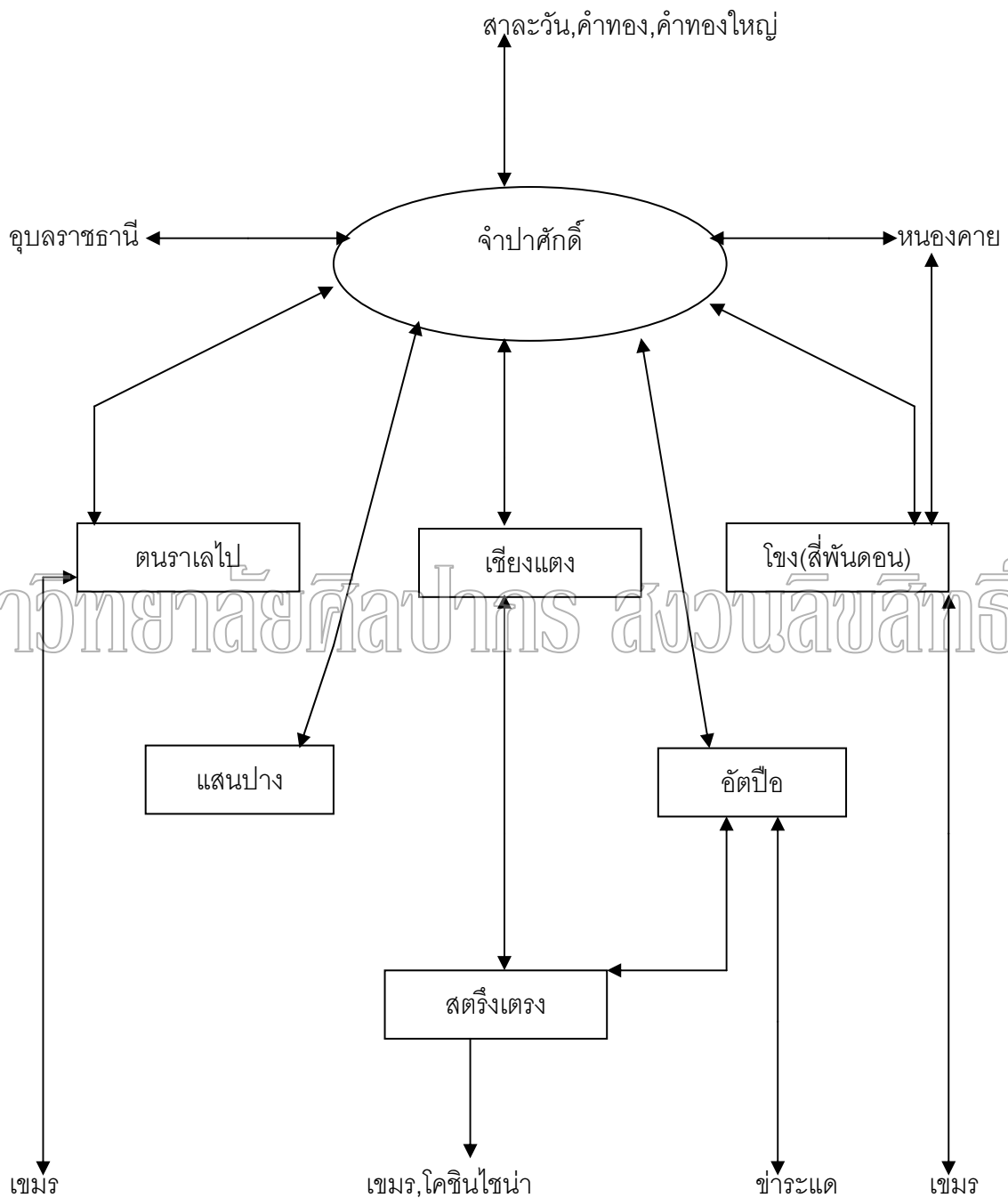
แผนภาพที่ 1 แสดงเครือข่ายตลาดของเมืองหนองคาย

แผนภาพที่2 แสดงเครือข่ายตลาดของเมืองอุบลราชธานี

แผนภาพที่3: แสดงเครือข่ายตลาดของเมืองจำปาศักดิ์

หมายเหตุ

↔ แสดงถึง การติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า (มีการซื้อขายสินค้า ระหว่างหัวเมือง)

→ แสดงถึง การติดต่อการค้าเป็นไปในทิศทางเดียว(มีการขายสินค้า แต่ไม่มีการซื้อสินค้า)

เงินตรา

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกก่อนที่จะมีการใช้เงินเหรียญของรัฐบาลส่วนกลางเหมือนเช่นในสมัยรัชกาลที่4-5 นั้น การค้าภายใน จากที่กล่าวมาในหัวข้อที่แล้ว ได้มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันทั่วไป นอกจากจะเป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างภูมิภาคและหัวเมืองแล้ว ภายในเมืองนั้นก็ตลาดค้าภายในของตนเองเช่นกัน ทรัพย์สินตัวกลางที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนสินค้านั้น ใช้ทองคำในการแลกเปลี่ยนบ้าง เงินบ้าง ต่อมาเงินตราของอาณาจักรญวนเข้ามาใช้บ้าง และเงินพดด้วงของภาคกลางบ้าง แต่กระนั้นก็ตามการกำหนดค่าเงินตรายังใช้น้ำหนักของตัวเงินเป็นเกณฑ์ คือเป็นการคิดราคาตามน้ำหนักเนื้อเงิน ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นเงินที่ใดก็ได้ใช้แลกเปลี่ยนได้ ต่อมาภายหลังมีการหล่อเงินแท่งให้มีมาตรฐานเดียวกันเรียกว่า”เงินตู้” และหล่อเป็นรูปคล้ายเรือเรียกว่า “เงินฮาง”หรือเงินแท่ง เงินทั้งสองชนิดนี้ถือว่าหล่อมาจากเนื้อเงินบริสุทธิ์ และเป็นเงินที่ใช้กันอย่างกว้างขวางในหัวเมืองลาว อาณาจักรล้านช้าง อาณาจักรญวน และเขมร ต่อมาภายหลังได้มีการหล่อเพิ่มอีกสองชนิด คือ “เงินฮ้อย”และ”เงินลาด”⁷³ แต่ถึงกระนั้นก็ตามก็มีการรับเงินพดด้วงของภาคกลางไปใช้แลกเปลี่ยนด้วยเรียกกันว่า “เงินหมากคร้อ” นอกจากนี้ยังมีเงินเหรียญของรัฐบาลอังกฤษที่ผลิตใช้ในประเทศอินเดียและประเทศพม่า ที่เรียกกันว่า “เงินรูปี”หรือ”เงินแถบ”ถูกนำมาใช้ด้วยนับว่าเป็นภูมิภาคที่มีความหลากหลายเรื่องระบบเงินตราพอสมควร

เงินตู้หรือเงินฮางน้อย

คำว่า “ตู้”ในภาษาถิ่นอีสานมีความหมายว่า ทุ่ ไม่แหลม อีกความหมายหนึ่งมีความหมายว่า มาตราเงินลาวโบราณ เป็นแท่งยาว มีอักษรจีนประทับ มี 4 อักขระ คือ ขนาด 25 ,21 ,14 และ12บาท⁷⁴ ดังนั้นเงินตู้คือเงินที่มีลักษณะไม่มีขอบและริม และไม่แหลม หลวงผดุงแคว้นประจันต์ ได้ให้คำอธิบายลักษณะของเงินตู้ไว้ดังนี้

“เงินตู้ไม่มีขอบสูงเหมือนเงินฮางอย่างหนึ่ง มีศีรษะไม่งอนขึ้นเหมือนเงินฮางอย่างหนึ่ง มีท้องไม่ลึกเหมือนเงินฮางอย่างหนึ่ง เงินตู้นี้เขาหล่อเป็นรูปแบบๆเป็นสี่เหลี่ยมเหมือนอย่างรูปพรรณเงินที่เขาตีเป็นสี่เหลี่ยมฉะนั้น

⁷³ กรมธนารักษ์, วัฒนการการเงินตราไทย (กรุงเทพฯ : ดาวฤกษ์,2545),32-34.

⁷⁴ วีระพงศ์ มีสถาน , พจนานุกรมลาว-ไทย (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก,2543),188.

มีส่วนกว้าง ยาว ย่อมกว่าเงินยางประมาณกระเปียดหนึ่ง⁷⁵ และบางกว่าด้วย”⁷⁶

ดังนั้นลักษณะของเงินตุ้ คือ เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีความหนาพอสมควร แต่มีขนาดเล็กกว่าเงินยาง ดังนั้นจึงเรียกเงินยางน้อย ทำด้วยเนื้อเงินบริสุทธิ์ประมาณร้อยละ 88-90 มีดวงตรารูปอักษรจีนประทับอยู่ด้านข้างและมีขีดเครื่องหมายตีนกา เช่นเดียวกับเงินยางมีน้ำหนักต่างกันหลายขนาด เช่น

มีน้ำหนักเงิน 6 ตำลึง 1 บาท (หนัก 25 บาท)

มีน้ำหนักเงิน 5 ตำลึง 1 บาท (หนัก 21 บาท)

มีน้ำหนักเงิน 3 ตำลึง 2 บาท (หนัก 14 บาท)

มีน้ำหนักเงิน 3 ตำลึง (หนัก 12 บาท)

เงินยางหรือเงินแท่ง

มีลักษณะเหมือนรางข้าวหมูหรือรางหญ้าคอกม้า รูปทรงยาวรี หัวท้ายงอนเหมือนเรือไหลลำ โดยทั่วไปมีขอบเหมือนแคมเรือทั้งสี่มุม มีท้องเป็นร่องเหมือนท้องเรือแต่ไม่ลึก มีขนาดยาวประมาณ 6 นิ้ว พูตกว้างประมาณ 2 นิ้ว พุตหนาครึ่ง นิ้ว น้ำหนัก 25 บาท 2 สลึง แต่โดยทั่วไปนิยมหล่อเงินยางมีน้ำหนัก 8 บาท หรือ 10 บาท ที่มีมุมข้างหนึ่งมีดวงตราตอกประจำ ในท้องเงินข้างมุมที่มีดวงตราตอกนั้นมีรอยขีดตีนกา 2 เส้น โดยทั่วไปเงินยาง มี 2 แบบ คือ

1. เงินยางรางไก่อ คือ เงินยางที่กลางท้องแท่งมีร่องแหลมเหมือนก้นหอย ลึกประมาณกระเปียดหนึ่ง ส่วนอื่นๆเหมือนกับเงินยางทั่วไป

2. เงินยางศิวะปะโป คือ เงินยางที่รูปร่างด้านหัวข้างหนึ่งเป็นปมโตกว่าอีกข้างหนึ่ง จึงเรียกว่า หัวโป หัวปมนี้ใช้เป็นที่ตอกตราประจำและขีดเครื่องหมายตีนกา

วิธีพิสูจน์ว่า เงินยางแท้หรือไม่ ให้สังเกตขอบเหลี่ยมเงินว่าเรียบร้อยดีหรือไม่ เนื่องจากเงินที่ไม่บริสุทธิ์หลอยยาก ดังนั้นขอบจะไม่เรียบ นอกจากนี้ให้สังเกตดูความชัดเจนของดวงตราอักษรจีน ที่สำคัญใช้วิธีเคาะฟังเสียง หากเสียงกังวานจะเป็นเงินบริสุทธิ์ หากเสียงไม่กังวานถือว่ามีโลหะอื่นๆปนอยู่

เนื่องจากเงินยางเป็นเนื้อเงินบริสุทธิ์ ค่าของเงินยางจึงขึ้นอยู่กับน้ำหนักของเนื้อเงิน โดยทั่วไปเงินยางแท่งหนึ่งๆ มีน้ำหนัก 6 ตำลึง 6 สลึง เท่ากับ 25 บาท 2 สลึง การใช้เงินยางซื้อ

⁷⁵ ตามมาตราโบราณ 4 กระเปียดเท่ากับ 1 นิ้ว

⁷⁶ หลวงผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุตตรนคร), ภูมิธรรมนิยม (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2504), 48-62.

สินค้าจึงเป็นสินค้าที่มีราคาแพงๆ เท่านั้นส่วนสินค้าที่มีราคาน้อย จะใช้เงินตราแบบอื่นแทน มีการใช้เงินเหรียญที่เรียกว่าเงินมูนซึ่งเป็นแผ่นเงินขึ้นเล็กๆ ตัดย่อย เพื่อใช้เป็นเงินทองหรือเป็นเศษสตางค์ด้วย

เงินฮ้อย

เงินฮ้อยเป็นเงินหล่อชนิดหนึ่ง รูปพรรณอย่างเดียวกับเงินฮาง แต่หัวเรียวกคล้ายรูปกระสวย ไม่มีตราเหมือนเงินฮางและเงินตุ้ มีความยาวประมาณ 5 นิ้วฟุต กว้างประมาณ 1 นิ้วฟุต หนาประมาณครึ่งนิ้ว เป็นเงินที่มีธาตุอื่นประสม ตรงกลางท้องมีปุ่มเป็นลายตลอดทั้งเงิน ตามปุ่มจะเป็นเนื้อเงินแท้ ส่วนแท่งเงินจะเป็นเงินประสม

เนื่องจากเงินฮ้อยเป็นเงินเนื้อผสม ดังนั้นค่าของเงินจึงไม่ได้ขึ้นกับน้ำหนักโลหะ ราคาของเงินฮ้อยจึงไม่มีมาตรฐานที่แน่นอน เช่นถึงแม้ว่าจะมีน้ำหนัก 10 บาท แต่อาจมีราคาเงินเพียง 6 บาท หรือ 3 บาท ตามแต่เมืองต่างๆ จะกำหนด

เงินลาด

เงินลาดหรือเงินตลาด เป็นเงินที่มีไว้จ่ายสินค้าที่มีราคาไม่มากนัก มีลักษณะเรียวกหัวเรียวกคล้ายรูปกระสวย ตรงกลางเป็นร่อง ยาวประมาณ 6 นิ้วฟุต กว้างประมาณ 2 นิ้วฟุต หนาประมาณครึ่งนิ้ว ชนิดและขนาดของเงินลาดไม่มีกำหนดแน่นอนขึ้นอยู่กับใครจะหล่อเพื่อใช้ตามใจชอบ

ค่าของเงินลาดไม่มีอัตราที่กำหนดแน่นอนตายตัว หลายท้องที่ อัตรา 4 ลาดเท่ากับ 1 เฟื้อง บางที่ 8 ลาดเท่ากับ 1 เฟื้องก็มี โลหะส่วนใหญ่ที่นำมาประสมเป็นเงิน ได้แก่ ทองเหลือง ทองขาว ทองแดง

เงินหมากคร้อ

คือเงินก้อน หรือเงินกลม ซึ่งหมายถึง เงินพดด้วง ของภาคกลาง ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเงินชนิดนี้เข้ามาในหัวเมืองลาวเมื่อใด แต่เมื่อพิจารณา ดวงตราที่ประทับบนพดด้วงจะเห็นว่ามิเกือบทุกสมัยตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์

การกำหนดราคาใช้น้ำหนักเป็นเกณฑ์ เพราะเป็นเงินที่ทำจากส่วนกลาง ได้กำหนดราคาตามน้ำหนักเงิน คือ เฟื้อง สลึง บาท

เงินแถบ

เป็นเงินเหรียญที่รัฐบาลอังกฤษทำใช้ในประเทศอินเดียและพม่า สันนิษฐานว่าเงินชนิดนี้น่าจะมาพร้อมกับการค้าของชนเผ่ากุลา ซึ่งเป็นพ่อค้าที่เดินทางมาค้าขายจากพม่าเข้ามาจนถึงหัวเมืองอีสาน

การกำหนดค่าใช้เกณฑ์ของเนื้อเงินเป็นหลัก เนื่องจากเป็นเงินเหรียญที่หล่อจากเนื้อเงินบริสุทธิ์ ลักษณะเหรียญจะเป็นวงกลมมีรูปพระราชินีวิคตอเรียประทับบนตัวเหรียญ เส้นผ่านศูนย์กลาง 3 เซนติเมตร มีค่าเท่ากับ 3 สลึง ส่วนเหรียญขนาดเล็กจะมีค่า เท่ากับ 1 สลึง และ 1 เฟื้องตามลำดับ

กล่าวโดยสรุป สภาพลักษณะเศรษฐกิจของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกที่กล่าวมาข้างต้น ชี้ให้เห็นว่าภายในภูมิภาคจะมีการแลกเปลี่ยนและค้าขายเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา หัวเมืองต่างๆในภูมิภาคนี้มีบทบาทสำคัญในฐานะแหล่งผลิตและตลาดภายในภูมิภาค ในขณะเดียวกันหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเหล่านี้ก็มีส่วนร่วมสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจและการค้าของส่วนกลางในฐานะของแหล่งผลิตสินค้า ที่ทางรัฐบาลกลางใช้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจเรียกเก็บสินค้าจากหัวเมืองเหล่านี้ในรูปของ “ส่วย” โดยจะกล่าวในบทต่อไป

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 3 ภาษีในสมัยรัตนโกสินทร์

3.1 การจัดเก็บผลประโยชน์ของรัฐเก็บในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การจัดเก็บภาษีอากรแบบโบราณในสมัยอยุธยา แบ่งการเก็บเป็น 4 ประเภท คือ จกอบ อากร ส่วย ฤชา เรียกรวมนกันว่า ส่วยสาอากร มีคำอธิบายดังนี้

จกอบ หรือ จังกอบ เป็นการเก็บจากส่วนเปลี่ยนแปลงผลกำไรในการประกอบการค้าสัตว์ และสิ่งต่างๆที่นำเข้ามาขาย และนำออกไปขายนอกประเทศ กับเก็บผลประโยชน์ตามขนาด ยานพาหนะที่ขนส่งสินค้า เช่น เรือผ่านขนอนทางน้ำให้เก็บจกอบตามพิภักัดขนาดหรือความยาววา ละที่บาท เป็นต้น ซึ่งคำว่าจกอบนี้เริ่มปรากฏมีมาแต่กรุงสุโขทัย แต่เป็นการยกเว้นไม่เก็บจกอบจาก ราษฎร ครั้นถึงสมัยอยุธยา นับตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่ทอง ปรากฏว่าได้มีการเก็บจกอบในเรือ ลำเภานาวาน้อยใหญ่ จากเรือที่ผ่านขนอนทางน้ำ ในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิการเก็บจกอบได้ ขยายออกไปกว่าแต่ก่อนโดยมีขนอนต่างๆคอยเก็บจกอบหลายประเภท เช่น ขนอนบก ขนอนน้ำ ขนอนตลาด ซึ่งคอยเก็บจากเรือลำเภานาวา และเกวียนซึ่งเข้ามาค้าขาย ในอัตรา 10 เก็บ 1 ใน สมัยพระนารายณ์ จากหลักฐานของมองซิเออร์ ลาลูแบร์ จกอบเก็บจากเรือบันทุกสินค้าตามขนาด ปากเรือ คือถ้าปากเรือกว้าง 6 ศอกเก็บลำละ 6 บาท จกอบสินค้าเก็บทั้งสินค้าเข้าและสินค้าออก

อากร การเก็บอากรในสมัยก่อนคงมิได้เก็บเป็นตัวเงินเสมอไป แต่เก็บเป็นสิ่งของแทน ตัวเงินด้วย สำหรับชนิดอากรในสมัยอยุธยา ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ปรากฏว่ามีอากรค่านา อากร ค่าสวน อากรสุรา อากรค่าน้ำ อากรบ่อนเบี้ย อากรตลาด และอากรค่านุญาตให้ตั้งโรงหมิงนคร โสเภณี

ส่วย เก็บจากการที่รัฐบาลอนุญาตให้บุคคลบางพวกส่งสิ่งของต่างๆตอบแทนการเข้ามา ประจําทำราชการด้วยแรงงานของตน ซึ่งวิธีการนี้ปรากฏมีอยู่มาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในจดหมายเหตุเรียกว่า“ไพร่ส่วย” ส่งสิ่งของต่างๆตามแต่ที่ท้องถิ่นที่พวกไพร่ส่วยเหล่านั้นมีอยู่ เช่น ไพร่ส่วยลาวตะวันออกเฉียงเหนือ ส่งส่วยทอง ผ้าไหม ผลเร็ว งาช้าง นอรมาด เป็นต้น

ฤชา คือ ค่าธรรมเนียมความ ค่าตรา ค่าไฉนด ฯลฯ เป็นเงินที่เรียกเก็บกับราษฎรผู้มาขอ

บริการความสะดวกจากรัฐบาลในเรื่องนั้นๆ และรัฐบาลได้อำนวยความสะดวกให้ เช่นค่าธรรมเนียมการรังวัดโฉนดนา สวนของราษฎร เป็นต้น¹

เมื่อมีการเก็บภาษีอากรเป็นผลผลิต จึงจำเป็นต้องสร้างคลังสินค้าขึ้นเพื่อเก็บสินค้าสำหรับนำไปขายต่อหรือแจกจ่ายตามแต่กรณี ซึ่งต่อมาได้พัฒนาให้กลายเป็นพระคลังสินค้าขึ้นเพื่อเป็นตัวกลางในการขายสินค้าทางทะเลกับชาวต่างประเทศ กล่าวได้ว่า เป็นแหล่งรวบรวมสินค้าที่เป็นที่ต้องการของชาวต่างประเทศ ดังนั้นส่วนกลางจึงกำหนดสินค้าที่มีน้อยและหายากซึ่งเป็นที่ต้องการของชาวต่างประเทศเป็นสินค้าต้องห้าม หากจะซื้อจะขายต้องมาดำเนินการที่พระคลังสินค้าเพียงแห่งเดียว

ภายหลังจากการล่มสลายของอาณาจักรอยุธยา เข้าสู่ยุคสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี (ค.ศ.1767-1782) เป็นช่วงสมัยของการก่อร่างสร้างรัฐขึ้นมาใหม่ ช่วงระยะเวลา 15 ปี ของสมัยกรุงธนบุรี เป็นระยะเวลาที่เกิดศึกสงครามบ่อยครั้ง การเกณฑ์แรงงานเป็นการรวบรวมคนเพื่อเข้าทำศึกสงคราม ไพร่ทุกประเภทต้องถูกเกณฑ์ไปราชการทัพ เวลาที่ไพร่จะประกอบอาชีพมีน้อยมาก เกิดความยากจนทั่วกรุง ไม่สามารถที่จะจ่ายส่วยอากรให้รัฐได้เงินผลประโยชน์แผ่นดินจึงไม่พอจ่ายค่าราชการ²

ในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ บ้านเมืองเริ่มมีความมั่นคงมากขึ้นจึงเริ่มมีการนำวิธีการเก็บภาษีอากรมาใช้อีกครั้ง โดยยังคงเรียกเก็บตามแบบโบราณ หากแต่มีการปรับเปลี่ยนพิถีพิถันบางอย่าง เช่น กรณีการเกณฑ์แรงงาน ในสมัยอยุธยา เข้าเวรปีละ 6 เดือน หากไม่เข้าเวรจะต้องจ่ายเงินแทนเดือนละ 2 บาท ในสมัยรัชกาลที่ 1 ให้ปรับลดจำนวนเดือนลง เหลือปีละ 3 เดือน แต่เพิ่มพิถีพิถันที่ต้องเสียมากขึ้นเป็นเดือนละ 6 บาท³ การปรับลดพิถีพิถันดังกล่าว ทำให้ไพร่มีเวลาในการประกอบอาชีพมากขึ้นซึ่งเป็นช่องทางในการสะสมทุนเพื่อเสียส่วยในขณะที่ จำนวนเงินที่จ่ายแทนการเกณฑ์แรงงานเพิ่มมากขึ้น จากเดิมปีละ 12 บาทต่อคน กลายเป็นปีละ 18 บาทต่อคน ซึ่งวิธีนี้ทั้งรัฐและราษฎรจะได้ประโยชน์ นอกจากนี้รัชกาลที่ 1 ยังเรียกเก็บภาษีอีกหลายชนิด มีปรากฏ

¹ สมคิด ศรีสิงห์, “การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (ปริญญาานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิตสาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตรพ.ศ.2514), 204-205.

² เรื่องเดียวกัน, 17

³ สมเด็จพระยาตากษานนภาพ อธิบายตำนานภาษีอากรและตำนานภาษี บางอย่าง, 154.

ดังนี้คือ อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย อากรขนอนตลาด อากรค่าน้ำเก็บตามเครื่องมือ อากรสมพัตสร อากรค่านา และอากรส่วย⁴

ในสมัยรัชกาลที่ 2 การจัดเก็บภาษียังคงใช้วิธีเดิม คือ เก็บจกอบจากสินค้าเมื่อผ่านด่าน เข้าออกอัตราส่วนร้อยละสิบ เก็บค่าเบ็กล่องเรือกำปั่นตามขนาดกว้างยาวของปากเรือวาระ 12 บาท เก็บอากรจากอากรค่านา อากรสวน อากรสมพัตสร อากรตลาด อากรเตาสุรา และอากรบ่อนเบี้ย ส่วยเก็บเป็นเงินจากไพร่ที่ยอมเสียเงินจ่ายเป็นค่าราชการ และชาวจีนจากการผูกปี ปีละ 2 สลึง สามปีเก็บครั้งเป็นเงิน 1 บาท 2 สลึง และส่วยสิ่งของที่สวนกลางยอมให้ชาวหัวเมืองหาของมาส่ง แทนค่าราชการ⁵

ในพระคลังสินค้าสมัยรัชกาลที่ 2 มีรายการสินค้าต้องห้ามปรากฏดังนี้ คือ รังนก ผาง ดีบุก เนื้อไม้ เร่ว ตะกั่ว งาช้าง รง แม้จะมีสินค้าต้องห้ามที่เป็นที่ต้องการของชาวต่างประเทศอยู่ในคลังสินค้า แต่ปรากฏว่าเงินภาษีอากรในสมัยนี้เก็บไม่เพียงพอที่จะใช้สอยในราชการจึงต้องตั้งสำเภากออกไปค้าขายหากำไรเพิ่มเติม รายได้แผ่นดินบางปีก็พอเบียดหวัด บางปีก็ไม่เพียงพอต้องลดอัตราเบียดหวัดลง บางปี จ่ายเพียงครึ่งหนึ่งหรือสองในสาม บางปีต้องนำสินค้าในพระคลังออกมาจ่ายแทนเงิน

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเพิ่มประเภทและปริมาณของส่วยมากขึ้น เพื่อต้องการเพิ่มรายได้จากการค้าต่างประเทศ แต่เนื่องจากเสียค่าใช้จ่ายในการทำสงครามกับญวน จึงทำให้รายได้

⁴ เจ้าพระยาทิพพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ:อมรินทร์, 2539), 208.

¹⁴ ภาษี 38 ชนิด ได้แก่ ภาษีบ่อนเบี้ยเงิน ภาษีหอยกข. ภาษีเบ็ดเสร็จ ภาษีต้องห้ามหกอย่าง ภาษีพริกไทย(เก็บจากผู้ซื้อลงสำเภและชาวไร่ผู้ปลูกพริกไทย) ภาษีฝาง ภาษีไม้แดง(เก็บจากผู้ซื้อลงสำเภและจากผู้ขาย) ภาษีเกลือ ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันต่างๆ ภาษีกะทะ ภาษีต้นยาง ภาษีใต้และชัน ภาษีฟืน ภาษีจก ภาษีกระเซง ภาษีไม้ไผ่ป่า ภาษีไม้รวก ภาษีกอไม้สีสุก ภาษีไม้ค้ำพลู ภาษีต่อเรือ ภาษีไม้ซุง ภาษีฝ้าย ภาษียาสูบ ภาษีปอ ภาษีคราม ภาษีเนื้อแห้งปลาแห้ง ภาษีเยื่อเคย ภาษี

⁵ สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี, ธิบายตำนานภาษีอากรและตำนานภาษีอากร บางอย่าง, 146.

¹³ เรื่องเดียวกัน, 158.

ไม่เพิ่มขึ้น ส่วนกลางจึงแก้ไขวิธีการจัดเก็บภาษีใหม่โดยการเรียกเก็บค่านาเป็นตัวแทน การเก็บข้าวเปลือกขึ้นฉางหลวง คิดเป็นอัตราไร่ละสลึงและเรียกเก็บเงินแทนค่าขนข้าวใส่ฉางหลวงอีกไร่ละเฟื้อง⁶ นอกจากนี้มีการเรียกเก็บภาษีอากรต่างๆเพิ่มขึ้นอีก 38 ชนิด⁷ เมื่อเกิดภาษีมากขึ้นจึงเกิดวิธีการผูกขาดการเก็บภาษีอากรขึ้นการผูกขาดภาษีเป็นวิธีใหม่ที่ส่วนกลางเห็นว่าจะมีรายได้ที่แน่นอนและไม่ต้องยุ่งยากในวิธีปฏิบัติจึงเปิดการประมูล ผู้ที่ให้ราคาภาษีในการประมูลสูงสุด จะเป็น"เจ้าภาษีนายอากร"ของภาษีชนิดนั้นซึ่งรัฐจะมอบสิทธิขาดในการเก็บภาษีอากรตามที่ประมูลได้ให้ไปดำเนินการเมื่อถึงกำหนดเวลาที่จะต้องนำภาษีอากรมาส่งให้ครบ

ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการตั้งภาษีอากรใหม่หลายชนิด คือ ภาษีสุกร ภาษีปลาสด ภาษีใหม่ ภาษีชีผึ้ง ภาษีหม้อหวด ภาษีงู ภาษีเตาหล่อ ภาษีมาดเรือไกลน ภาษีแจวพายไกลน อากรพนัน อากรมหรสพ⁸ นอกจากนี้ยังลดเลิกและแก้ไขวิธีการจัดเก็บอีก ดังนี้

1. เปลี่ยนอากรตลาดเป็นภาษีเรือ โรง ร้าน
2. ลดพิกัดเก็บสมพัตสร เดิมเก็บไร่ละบาทเป็นไร่ละสลึง
3. เลิกเก็บภาษีพริกไทยจากจำนวนค่างมาเป็นเก็บไร่ละสลึง
4. เลิกภาษีเกวียน เรือจ้างและทางโยง
5. ลดอากรดินทุเรียน จากเก็บต้นละบาทเป็นต้นละสลึงเฟื้อง
6. เลิกภาษีน้ำมันมะพร้าว เปลี่ยนเป็นเก็บตามจำนวนต้น คือสามต้นต่อสลึง
7. ลดพิกัดอากรค่านาซึ่งเก็บไร่ละสลึงเฟื้องมาเก็บในอัตราไร่ละสลึง

⁶ เรื่องเดียวกัน ,158.

⁷ ภาษี 38 ชนิด ได้แก่ ภาษีบ่อนเบี้ยเงิน ภาษีหอยกข. ภาษีเบ็ดเสร็จ ภาษีต้องห้ามหกอย่าง ภาษีพริกไทย(เก็บจากผู้ซื้อลงสำเภาและชาวไร่ผู้ปลูกพริกไทย) ภาษีฝาง ภาษีไม้แดง(เก็บจากผู้ซื้อลงสำเภาและจากผู้ขาย) ภาษีเกลือ ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันต่างๆ ภาษีกะทะ ภาษีต้นยาง ภาษีใต้และชัน ภาษีฟืน ภาษีจาก ภาษีกระเซง ภาษีไม้ไผ่ป่า ภาษีไม้รวก ภาษีกอไม้สีสุก ภาษีไม้ค่างพลู ภาษีต่อเรือ ภาษีไม้ซุง ภาษีฝ้าย ภาษียาสูบ ภาษีปอ ภาษีคราม ภาษีเนื้อแห้งปลาแห้ง ภาษีเยื่อเคย ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีหม้อ ภาษีน้ำตาลอ้อย ภาษีสำรวจ ภาษีเตาตาล ภาษีจันอับ ไฟ เทียนไข เนื้อขนมต่างๆ ภาษีปูน ภาษีเกวียน โคต่าง เรือจ้าง ทางโยง.

⁸ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, อธิบายตำนานภาษีอากรและตำนานภาษีอากรบางอย่าง,171.

ในปี ค.ศ.1855(พ.ศ.2398) มีการทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าระหว่างไทยกับอังกฤษ ข้อตกลงเกี่ยวกับเรื่องการภาษีอากรปรากฏอยู่ในสนธิสัญญาข้อที่ 8 ดังนี้

“...ค่าธรรมเนียมปากเรือที่เคยเรียกเก็บจากลูกค้าอังกฤษตามสัญญาเก่าซึ่งทำไว้ในคฤศตศักราช 1826 นั้นจะยอมเลิกเสียตั้งแต่หนังสือสัญญานี้ใช้ได้ พันนั้นไปจะต้องเสียแต่ภาษีขาเข้าขาออก สินค้าขาเข้าจะต้องเสียภาษีร้อยละ 3 จะเสียเป็นของอาแปงเงินคิดตามราคาท้องน้ำสุดแต่เจ้าของจะเสีย ถ้าของเสียภาษีร้อยละ 3 แล้วของจำหน่ายไม่ได้จะเหลือกลับออกไปมากน้อยเท่าใดจะต้องคิดภาษีสิ่งของที่เหลือคืนให้กับเจ้าของให้ครบ ถ้าราคาสินค้าของไม่ตกลงกันต้องไปบอกกงสุล กงสุลจะเรียกพ่อค้าหนึ่งๆสอง ช่วยตีราคาพอสมควร ถ้าลูกค้าอยู่ในบังคับอังกฤษจะบรรทุกเอาฝิ่นเข้ามา ณ กรุง ไม่ต้องเสียภาษีแต่ต้องขายให้กับเจ้าภาษี ถ้าเจ้าภาษีไม่ซื้อให้เอาบันทุกกลับออกไปไม่ต้องเสียอะไร ถ้าลูกค้าอยู่ในบังคับอังกฤษเอาฝิ่นไปลักลอบขายผิดสัญญาข้อนี้ให้รับเอาฝิ่นเสีย และของที่เปนสินค้าจะบันทุกออกไป ตั้งแต่ของนั้นเกิดมาจนได้เป็นสินค้าบันทุกกำปั่นออกไปให้เสียภาษีแต่เพียงขั้นเดียว ของสิ่งใดที่เปนสินค้าในกรุงเทพจะเรียกเป็นสมพัตตราจะเรียกเป็นภาษีปาก ภาษีในกรุงเทพ ภาษีปากเรือ อยางไรก็ให้เอาแต่ขั้นเดียว ภาษีสินค้าในกรุงเทพ ทุกสิ่งจะเรียกเป็นภาษีกรุงเทพจะเรียกภาษีปากเรือ อยางไรได้กำหนดแจ้งในพิกัตอยู่กับหนังสือสัญญาแล้ว ได้ยอมกันเปนชัดแล้วว่า ของสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่ต้องเสียภาษีบ้างไปแล้ว เมื่อลงเรือไม่ต้องเสีย พวกลูกค้าในบังคับอังกฤษซึ่งซื้อสินค้า ยอมให้ผู้ซื้อกับผู้ที่ทำผู้ปลุกของที่ขายนั้น ถ้าผู้ใดผู้หนึ่งจะซื้อยอมให้ขาย มิให้ผู้หนึ่งผู้ใดขัดขวางห้ามปราม ภาษีที่กำหนดในพิกัตสัญญานี้ สินค้าที่บันทุกเรือไทยจีนที่เคยเสียแล้วฝ่ายไทยจะยอมลดภาษีให้เรือไทยจีนและชาติอื่นๆก็จะยอมลดให้แก่ลูกค้าในบังคับอังกฤษเหมือนกัน การค้าอยู่ภายใต้บังคับอังกฤษ จะเข้ามาต่อเรือ ณ กรุงฯ เสนาบดียอมให้ต่อแล้ว ก็ต่อได้ เงินทองแลสำหรับตัวเข้าออกไม่ต้องเสียภาษี”⁹

⁹ การต่างประเทศ, กระทรวง, สนธิสัญญาและการตกลงพินิจระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์ระหว่างประเทศ เล่ม 1 (พระนคร : พระจันทร์, 2513), 31.

การเปลี่ยนแปลงของระบบการจัดเก็บภาษีในกิจกรรมการค้าระหว่างประเทศของ ส่วนกลาง ส่งผลกระทบต่อรายได้ของส่วนกลางและกิจกรรมทางเศรษฐกิจของประชาชน และ กลายเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งในการเปลี่ยนแปลงระบบการจัดเก็บภาษีภายในประเทศให้เข้า สู่ระบบเดียวกัน

3.2 จุดมุ่งหมายในการเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า การเรียกเก็บส่วยเป็นรายได้ที่สำคัญของแผ่นดิน ซึ่ง พิกัดอัตราในการเรียกเก็บมีการเปลี่ยนแปลงไปตามนโยบายของผู้นำในรัชกาลต่างๆเป็นตั วชี้ให้เห็นถึงลักษณะความต้องการทางเศรษฐกิจเป็นอย่างไร การเรียกเก็บส่วยของส่วนกลางใน รัฐไทยมีลักษณะที่พิเศษอยู่สามประการ ดังนี้

ประการแรก เป็นการบังคับให้ราษฎรมีหน้าที่บริจาคทรัพย์สินให้แก่แผ่นดิน คือ บังคับว่าจะต้องเสียภาษีกรณีใด เสียเท่าไร เสียเมื่อไร และเสียที่ไหน เช่นการเก็บอากรค่านา ราษฎรที่ประกอบอาชีพทำนา ต้องนำข้าวค่านาไปส่งฉางหลวงในอัตราไร่ละ 2 ถัง หรือถ้าจะ เสียค่านาเป็นเงิน ให้เรียกนาละ สองสลึงเพียง เป็นต้น

ประการที่สอง ภาษีอากรที่รัฐเรียกเก็บออกมาได้แล้วนั้น จะนำไปใช้จ่ายเพื่อ ประโยชน์ทั่วไป รัฐมิได้กำหนดว่าภาษีอากรชนิดใดจะต้องจ่ายเพื่อกิจการอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะ แต่รัฐจะนำเอาภาษีอากรทั้งหมดมารวมกันแล้วจ่ายในกิจกรรมต่างๆ ตามความ เหมาะสมในยุคนั้นๆ เช่นจ่ายเพื่อทำนุบำรุงพระศาสนา เป็นต้น

ประการสุดท้าย ราษฎรผู้เสียภาษีอากรให้รัฐจะไม่ได้รับผลประโยชน์ตอบแทน พิเศษเฉพาะตัว แต่ผู้เสียภาษีจะได้รับผลประโยชน์จากรัฐเท่าๆกัน เช่นการคุ้มครองชีวิตและ ทรัพย์สิน เป็นต้น การคุ้มครองดังกล่าว ราษฎรทุกคนยอมได้สิทธิเสมอกัน ไม่ว่าผู้นั้นจะเสีย ภาษีมากหรือน้อยหรือแม้แต่ผู้ที่ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียภาษี¹⁰

จากลักษณะพิเศษสามประการนี้เห็นได้ชัดว่า ความต้องการเรียกเก็บส่วยเป็นเรื่อง ของชนชั้นปกครองจากส่วนกลาง และผลที่ตามมา คือความมั่งคั่งของส่วนกลาง ในขณะที่ไพร่

¹⁰ ไร่ไฟ อุดมไพจิตรกุล, "การแสวงหารายได้แผ่นดินภายในพระราชอาณาจักรไทย พ.ศ.2398-2458." (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตสาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520), 8.

ไม่ว่าจะสมัครใจหรือไม่ก็ตามจะต้องแสวงหาช่วยมาจ่ายตามระยะเวลา ส่วนที่เรียกเก็บจะมีทั้งสิ่งของและที่เป็นตัวเงินซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการเก็บอยู่หลายประการ ดังนี้

3.2.1 ส่วนที่เป็นสิ่งของ

การเรียกเก็บส่วนที่เป็นสิ่งของมีจุดประสงค์เพื่อใช้เป็นสินค้าในการค้าระหว่างประเทศของเรือสำเภากลางและเอกชน ในขณะที่เดียวกันเรือสินค้าจากต่างประเทศก็เข้ามาแสวงหาสินค้าเหล่านี้เช่นกัน ส่วนที่ราษฎรถูกเรียกเก็บที่มีความสำคัญในการค้า ได้แก่ เร่ว ครั่ง กระจวาน พริกไทย รง ขอนสัก งาช้าง ชีผึ้ง ไหม ป่าน ฝ้าย ดีบุก รัก ฝ้ายขาว เป็นต้น ส่วนเหล่านี้นอกจากจะถูกเก็บในพระคลังสินค้าแล้ว บางส่วนมีการนำมาขายให้กับขุนนางที่มีฐานะดี สามารถที่จะต่อเรือเพื่อบรรทุกสินค้าไปค้าขายกับต่างประเทศเช่นกัน¹¹ ขุนนางที่ประกอบการค้าและมีบทบาทในการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศอย่างมาก คือเสนาบดีในตระกูลบุญนาค

จีนและอินเดียคือชาติคู่ค้าที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่สาม เพราะชาติทั้งสองนี้เข้ามาทำการค้าโดยยอมทำตามข้อบังคับของส่วนกลางเป็นอย่างดี การค้าจึงดำเนินโดยราบรื่นในการค้าระหว่างประเทศกับจีนมีการส่งบรรณาการให้กับจีนเพื่อประโยชน์ทางการค้า กล่าวคือ ในช่วง ค.ศ. 1782-1853 (พ.ศ. 2325-2396) มีการแต่งเรือสำเภาไปบรรณาการเมืองจีนถึง 55 ครั้งเนื่องจากแรงจูงใจทางการค้า การส่งบรรณาการไปให้จักรพรรดิจีนนอกจากจะได้ของตอบแทนที่มากกว่าแล้วของที่ส่งไปบรรณาการเปรียบเสมือนตัวอย่างสินค้าที่จีนให้ความสนใจ สินค้าที่ส่งไปเป็นบรรณาการให้กับจีนได้แก่ ช้าง งาช้าง นอระมด กระจวาน กฤษณา กรักชี่ การบูร ชันปึก ผลกระเบา แก่นไม้มะเกลือ ดีปลี อำพัน จันทน์ชะมด หางนกยูง ปีกนกกระเต็น กากเพชรจันทบูรณ์ เปลือกสีเสียด กานพลู รง พรม ฝาง พิมเสน น้ำดอกไม้เทศ¹² จะเห็นได้ว่า

¹¹ปิยนาด นิโคธา, “บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลบุญนาคในการปกครองประเทศสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ แผนกวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513), 152.

¹²พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานไปยังประเทศจีนกับประวัติวัดเสด็จ (พระนคร: เอกการพิมพ์, 2505. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มรว.หญิง เจียม ฉัตรสกุล), 1-3.

สินค้าที่ส่งไปบรรณาการจีนต่อมากลายเป็นสินค้าที่ส่งไปจำหน่ายที่ประเทศจีนซึ่งเป็นสินค้าที่มีราคาสูง เช่น งาช้าง กฤษณา ผลกระวาน เป็นต้น

ประการต่อมา เป็นการใช้ส่วยเพื่อการศาสนา เนื่องจากการแสดงออกของค่านิยมที่ผู้นำมีต่อพระพุทธศาสนา เช่น การสร้างวัด การหล่อพระพุทธรูป การปฏิสังขรณ์วัดที่เสื่อมโทรม ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นและปฏิสังขรณ์วัดที่มีอยู่เดิม 13 แห่ง เช่น วัดพระเชตุพน และวัดสระเกศ นอกจากนี้ในสมัยต่อมา มีการสร้างวัดเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงสร้างวัดใหม่ขึ้น 5 แห่ง วัดที่โปรดเกล้าให้สร้าง คือวัดเฉลิมพระเกียรติ และเป็นวัดของพระบรมวงศานุวงศ์อีก 4 แห่ง นอกจากนี้ยังปฏิสังขรณ์วัดอีก 60 แห่ง นับได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นยุคสมัยแห่งการบูรณะวัดที่ยิ่งใหญ่สมัยหนึ่ง¹³

ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดที่ยังสร้างและซ่อมแซมยังไม่แล้วเสร็จ เช่น วัดมหาธาตุ วัดชนะสงคราม วัดบวรเมณฑล วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดปริณายก วัดสระเกศ วัดราชนัสดาราม วัดอรุณราชวราราม เป็นต้น¹⁴

การสร้างวัดและการปฏิสังขรณ์วัด จะใช้แรงงานจากไพร่ที่ถูกเกณฑ์แรงงานในการเข้ารับราชการ นอกจากนี้วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างได้มาจากส่วยที่เรียกเก็บจากไพร่หัวเมือง แทนการเกณฑ์แรงงาน เช่น ไม้ ทองคำ ทองแดง น้ำรัก เป็นต้น ดังปรากฏในร่างตราถึงเจ้าเมืองนครราชสีมา เพื่อเร่งรัดส่วยทองคำจากเมืองชลบท ดังนี้

“... แลทองคำผู้ต้องราชประสงค์แม้ค่าเปลวปิดพระพุทธรูปวัดวาอารามใช้การเบ็ดเสร็จเป็นอันมากเสมออยู่ทุกปีมิได้ขาด ถ้า เจ้าเมืองกรมการ นายกอง นายหมวดซึ่งคุมไพร่ไปร่อนทองขัดสนด้วยเสบียงอาหารก็ให้เจ้าพระยานครราชสีมา พระภักดีนุชิตกรมการ จ่ายเสบียงอาหารให้นายไพร่ นายกองร่อนทองรับพระราชทาน อย่าให้อดหยากขัดสนได้...”¹⁵

¹³ สมคิด ศรีสิงห์, ระบบการบริหารการภาษีอากรสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, 34-36.

¹⁴ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25 เล่มที่ 15 (พระนคร:คุรุสภา, 2507), 1-45.

¹⁵ “ร่างตราให้พระยาภักดีนุชิตกรมการเมืองนครราชสีมาบอกให้เมืองชลบทส่งส่วยทองคำผู้”, เอกสารหอจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198, เลขที่ 17, หอสมุดแห่งชาติ.

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงมีกิจกรรมทางพุทธศาสนาмаกดังนั้นจึงเห็นว่า การเก็บส่วย
สิ่งของที่เป็นวัสดุในการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามจึงเพิ่มมากขึ้น

3.2.2 ส่วยเงิน

การเก็บส่วยเป็นตัวเงินเพื่อใช้เป็นค่าจ้างแรงงานในการสร้างและซ่อมแซมพระนคร¹⁶ กับ
งานโยธาอื่นๆ ในสมัยรัชกาลที่3 มีการซ่อมแซมพระราชวังและพระตำหนักต่างๆเกิดขึ้นมาก เช่น
การซ่อมพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท¹⁷ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยและพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
ซ่อมแซมเครื่องบนโดยการเปลี่ยนใหม่ทั้งหมด¹⁸ เป็นต้น นอกจากนี้ยังการสร้างป้อมปราการเป็น
จำนวนมาก เช่น ป้อมตรีเพชร ป้อมวิเชียรโชฎก ป้อมพิฆาตข้าศึก ป้อมคงกระพัน ป้อมภัยพินาศ
ป้อมพิฆาฏปัจจามิตร¹⁹ เป็นต้น แรงงานที่ใช้ในการก่อสร้างดังกล่าวได้มาจากแรงงานชาวจีน ทั้งนี้
เป็นเพราะแรงงานชาวจีนมีความสามารถในการทำงานโยธาและปราศจากพันธะในการเข้าเวรรับ
ราชการอีกทั้งเป็นการทำงานที่ได้รับค่าแรงจากส่วนกลาง เช่น การสร้างป้อมวิเชียรโชฎก จ่ายค่าแรง
เงินถ้อยปูน เป็นเงิน47ซึ่ง15ตำลึง3บาท2สลึง1เฟื้อง ค่าจ้างชุดคลองสุนัขหอน จ่ายค่าแรงเงินชุดเป็น
เงิน102ซึ่ง4ตำลึง1สลึง1เฟื้อง²⁰ เป็นต้น ซึ่งแตกต่างจากไพร่ที่ถูกบังคับให้ทำการจ้างแรงงานชาวจีน
เพื่อทำกิจกรรมทางด้านโยธาเหล่านี้ ทางส่วนกลางจะเก็บเงินจากไพร่ที่ไม่เข้าเวรทำราชการและนำ
เงินนั้นมาจ้างแรงงานชาวจีนต่ออีกทอดหนึ่ง
นอกจากจะเก็บส่วยเพื่อการทำงานบำรุงพระศาสนาแล้ว การเรียกเก็บส่วยเป็นตัวเงินยัง
นำมาเป็นค่าใช้จ่ายในการสงครามอีกประการหนึ่ง กล่าวคือ สงครามระหว่างรัฐบาลสยามและพม่า
ซึ่งเกิดขึ้นตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จนกระทั่งถึงปลายรัชกาลที่3 จึงเลิกกันไปเพราะพม่าเกิด
สงครามกับอังกฤษจนเสียเอกราชไป ส่วนทางด้านทิศตะวันออก เกิดสงครามกับเวียดนาม ตั้งแต่ ปี
ค.ศ.1833-1857(พ.ศ.2376-2400) ส่วนกลางต้องใช้จ่ายเงินในการทำสงครามอย่างมหาศาล²¹
ดังนั้นจึงต้องเรียกเก็บภาษีเป็นตัวเงินทดแทนค่าใช้จ่ายที่ต้องสูญเสียไปในการสงคราม

¹⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ,พงศาวดารรัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ:อมรินทร์,2538), 6.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 132.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 43.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 37,50,62.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, 37.

²¹ สมคิด ศรีสิงห์ ,การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,18-23

3.3 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นรูปแบบของการเสียส่วยที่เป็นสิ่งของ เงินตรา และแรงงาน ดังนั้นทางส่วนกลางจึงต้องสร้างหน่วยงานขึ้นมากำกับดูแล การเก็บส่วย ให้เป็นระเบียบขั้นตอน ตั้งแต่เริ่มเก็บจากหัวเมืองจนกระทั่งถึงส่วนกลาง ดังนั้นการแบ่ง หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการเก็บส่วยสามารถแบ่งออกได้เป็นหน่วยงานของส่วนกลางและ หน่วยงานส่วนภูมิภาค

3.3.1 หน่วยงานส่วนกลาง เป็นหน้าที่ของกรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมท่า และกรมพระสุรัสวดี²²

กรมพระมหาดไทย ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี คือ เจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศ์สมุหนายก มีอำนาจปกครองดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือ มีหน้าที่ในการดูแลจัดระเบียบกำลังพลในหัวเมืองฝ่าย เหนือภายใต้การปกครองของตนทั้งทางด้านทหารและพลเรือน และรวบรวมกำลังพลเพื่อมาทำงาน ให้กับส่วนกลาง

กรมพระกลาโหม ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีคือ เจ้าพระยามหาเสนา มีอำนาจปกครอง หัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน มีอำนาจหน้าที่เช่นเดียวกับกรมพระมหาดไทย กรมท่าหรือกรมพระคลัง ตำแหน่งเจ้ากรมคือพระยาโกษาธิบดี เดิมมีหน้าที่ดูแลรายรับ รายจ่ายของทุกกรม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงมอบหมายให้กรมท่าปกครองหัวเมืองชายทะเล ตะวันออก มีอำนาจควบคุมบัญชีไพร่หัวเมืองและเกณฑ์แรงงานไพร่

กรมพระสุรัสวดี ตำแหน่งเจ้ากรมเป็น พระยาราชสุภาวดี ทำหน้าที่เก็บบัญชีไพร่พลทั้ง ทางฝ่ายทหารและพลเรือน ที่เรียกกันว่า “หางว่าว” นอกจากนี้ยังมีหน้าที่แจกจ่ายไพร่ไปยังกรม ต่างๆที่ต้องการแรงงาน จึงเป็นเหตุให้กรมอื่นหลีกเลี่ยงการส่งบัญชีรายชื่อให้กรมพระสุรัสวดี เพราะ ไม่ต้องการให้เข้ามายุ่งเกี่ยวกับไพร่ของตน ดังนั้นส่วนกลางจึงบังคับมีการสักเลกเพื่อต้องการรู้ จำนวนไพร่พลที่แท้จริงของราชอาณาจักร กรมพระสุรัสวดีแบ่งออกเป็นสามหน่วยงานคือกรมพระ สุรัสวดีกลาง กรมพระสุรัสวดีซ้าย และกรมพระสุรัสวดีขวา โดยที่กรมพระสุรัสวดีกลางทำหน้าที่สัก

²² พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (ม.ป.ท. ; 2493. พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงไผ่เกษมศุภการี, 2493), 5-6.

เล็กและดูแลบัญชีไพร่พลในส่วนกลาง ในขณะที่ส่วนภูมิภาคเป็นหน้าที่ของกรมพระสุรัสวดีชายและขวา ซึ่งสมุหบัญชีของกรมพระสุรัสวดีได้รับการแต่งตั้งออกจากส่วนกลาง ไปประจำหัวเมืองต่างๆ เพื่อทำการสักเลกไพร่และเก็บรักษาบัญชีหางว่าว

3.3.2 หน่วยงานส่วนภูมิภาค สำหรับหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ในการกำกับดูแลการจัดเก็บส่วยสามารถแบ่งได้เป็นสองลำดับชั้น กล่าวคือ หัวเมืองขนาดใหญ่ขึ้นตรงต่อกรมมหาดไทย และหัวเมืองขนาดเล็ก อยู่ภายใต้การกำกับดูแลของหัวเมืองใหญ่ภายในภูมิภาค (ดูรายละเอียดหน้า 30) ภายในหัวเมือง ปกครองด้วยระบบอาญาสี่ มีการแบ่งการปกครองออกเป็นสี่กอง ได้แก่ กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตร ให้ไพร่ขึ้นทะเบียนทั้งสี่กองตามความสมัครใจ ผู้ที่ทำหน้าที่เก็บส่วยภายในเมือง คือ อุปฮาด และผู้ที่มีหน้าที่นำมาส่งส่วนกลางคือราชวงศ์และราชบุตรสลับกันไป

หัวเมืองใหญ่ที่ขึ้นตรงต่อกรมมหาดไทย เมื่ออุปฮาดรวบรวมส่วยได้ตามที่กำหนดแล้ว เจ้าเมืองจะมอบหมายให้ราชวงศ์หรือราชบุตรคนใดคนหนึ่งคุมขบวนส่วยและทำวเพี้ย มาส่งส่วนกลางพร้อมด้วยใบบอกแจ้งจำนวนส่วยที่ส่งหรือที่ยังคงค้างมาด้วย ส่วนหัวเมืองขนาดเล็กที่อยู่ภายใต้การกำกับของหัวเมืองใหญ่ เมื่อเก็บส่วยได้ จะนำส่งต่อไปยังหัวเมืองใหญ่ และหัวเมืองใหญ่จะส่งต่อมาส่วนกลางโดยมีใบบอกให้ผู้ควบคุมส่วยถือลงมาด้วยโดยใบบอกจะเป็นใบบอกพร้อมเช่นในกรณี ของเมืองลำเนาหนองปรือที่อยู่ภายใต้การกำกับของเมือง อุบลราชธานี (ภายหลังอยู่ภายใต้การกำกับของมุกดาหาร) ได้ส่งใบบอกเข้ามาส่วนกลาง ดังนี้

“...พระภักดีชุมพล เจ้าเมืองลำเนาหนองปรือ บอกให้ท้าว
มหาราช ท้าวพรมจักร คุมผลเร็วส่วยเมือง“...วันพุธ แรม12ค่ำ เดือน
7 ปีวอก สัมฤทธิศก ท้าวมหาราช ท้าวพรมจักร เมืองลำเนาหนอง
ปรือ ถือนมาข้าพเจ้าท้าวพรมราชวงษาเจ้าเมืองอุบลราชธานี ลำเนา
หนองปรือ จำนวนปีมะแมนพศก เร่วหนัก 25 หาบมาส่ง...”²³

หรือกรณีของเมืองกาฬสินธุ์ที่ทำหน้าที่รวบรวมส่วยในเมืองที่อยู่ภายใต้การกำกับดูแลส่งมาส่วนกลาง โดยจะมีใบบอกแจ้งรายการส่วยว่าเป็นของปีใด จำนวนเท่าใด ครบหรือไม่ครบตามกำหนด ดังนี้

²³ “ใบบอกเมืองอุบลราชธานีส่งผลเร็วส่วยเมืองลำเนาหนองปรือ” เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่3 จ.ศ.1210,เลขที่ 144,หอสมุดแห่งชาติ.

“...เมืองกาลสิน บอกส่งผลเร็วหัวเมือง

กาลสิน ปีมะเมีย ๑๕หาบ๑๕ซัง ปีมะแม ๕๐ หาบรวม ๖๕
หาบ๑๕ซัง ครบ

ท่าขอนยาง ปีมะเมีย ๑๕หาบ๔๖ซัง ปีมะแม ๔๐ หาบรวม ๕๕
หาบ๔๖ซัง ครบ

แซงบาดาน ปีมะเมีย ๓หาบ ๘๕ ซัง ปีมะแม ๑๖ หาบรวม ๑๙
หาบ ๘๕ ซัง ครบ

ภูจินารายณ์ ปีมะเมีย ๗หาบ ๒ซัง ปีมะแม ๒๔ หาบ รวม ๓๑
หาบ ๒ ซัง ยังมีครบ

ภูแล่นช้าง เร่วเกนมะแมนพศก ๒๕ หาบ

ส่งมา ณ วันอังคาร แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ ปีมะแมนพศก...”²⁴

การส่งส่วยเป็นสิ่งของบางครั้งไม่สามารถหามาได้ครบตามกำหนด จึงมีการยอมผ่อนผันให้จ่ายเป็นเงิน²⁵แทนได้ เงินที่นำมาจ่ายแทนส่วยมีสองชนิดคือ เงินพื้นเมืองของภูมิภาคกับเงินตราของส่วนกลาง ซึ่งได้มีการเปรียบเทียบน้ำหนักเนื้อเงินเพื่อกำหนดค่าของเงินพื้นเมืองให้ตรงกับมาตรฐานของเงินตราจากส่วนกลาง เพื่อความสะดวกในการคิดรวมกันในการคำนวณส่วย

เมื่อได้ส่วยครบตามจำนวนจะมีการขนย้ายส่วยจากหัวเมืองเข้าส่วนกลาง โดยใช้สองเส้นทางคือเส้นทางบกและเส้นทางน้ำ สำหรับเส้นทางบก จะใช้การเดินเท้า โดยมีเกวียนเทียมโค กระบือ ช้างหรือม้า เป็นพาหนะในการบรรทุกสัมภาระ ส่วนเส้นทางทางน้ำจะเดินทางด้วยเรือหรือแพแต่จะมีปัญหาคือเมื่อหมดฤดูน้ำหลาก ระดับน้ำในแม่น้ำจะลดลงจนไม่สามารถล่องเรือหรือแพได้ จุดพักส่วยที่สำคัญของขบวนส่งส่วย คือ สระบุรี ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี วัฒนานคร มงคลบุรี อรัญประเทศ ซึ่งเจ้าเมืองเหล่านี้จะทำหน้าที่ดูแลขบวนส่งส่วย จัดหาอาหารให้ไพร่พล จัดหาวัสดุเช่น กระสอบ มาบรรจूस่วยเพื่อส่งไปยังกรุงเทพ และยังทำหน้าที่จัดขบวนไปรับส่วยจากหัวเมืองที่ตกค้างส่วยด้วย

²⁴“เรื่องโบบอกเมืองกาลสินส่งผลเร็วหัวเมืองต่างๆ” เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1210, เลขที่ 112, หอสมุดแห่งชาติ.

²⁵ เงินในที่นี้ หมายถึงเงินที่ใช้กันในหัวเมืองลาวต่างๆและบริเวณใกล้เคียง การกำหนดค่าใช้ปริมาณเนื้อเงินเป็นหลัก (ดูรายละเอียดบทที่ 2).

3.4 การสักเลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ต้นสมัยรัชกาลที่ ๒ ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ.๒๓๕๓) ส่วนกลางได้ออกประกาศพระราชกำหนดสักเลก²⁶ขึ้นโดยให้เหตุผลในการออกพระราชกำหนดครั้งนี้ว่า เกิดจากความสับสนในการควบคุมกำลังคน สาเหตุของความสับสนนี้เกิดขึ้นจากการที่ส่วนกลางไม่ทราบจำนวนคนที่แน่นอนภายในหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปจากราชธานี²⁷ พระราชกำหนดสักเลก ได้ประกาศใช้พร้อมกับการที่ส่วนกลางได้วางหลักเกณฑ์และแนวทางการควบคุมเลกไว้ โดยเริ่มต้นจากการสักเลกภายในเมืองหลวงและเมืองที่อยู่ใกล้เคียงจนเป็นที่เรียบร้อย จึงกำหนดให้กองสักเลกออกไปทำการสักเลกในหัวเมืองตามภูมิภาคต่างๆต่อไป

ก่อนหน้าที่จะมีการสักเลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ใน ค.ศ.1824 (พ.ศ.2367) นั้นไม่ปรากฏหลักฐานที่ชี้ให้เห็นถึงการกำหนดความเป็นเลกหรือไพร่จกรรจ์ รวมไปถึงหน้าที่ที่แตกต่างกัน แต่พอจะทราบได้ว่าการเกณฑ์แรงงานหรือการเรียกส่วยเป็นการเรียกจากราษฎรชายเท่านั้น บรรดาเลกที่ถูกเกณฑ์แรงงานนี้ เจ้ากรมการเมืองในหัวเมืองสามารถใช้ส่วยเพื่อให้งานต่างๆได้ เช่นรักษาทรัพย์สมบัติ ขนส่งแบกหาม งานโยธาต่างๆ เลกชนิดนี้ เรียกว่า “เลกคองเมือง” พวกที่ไปทำมาหากินต่างเมืองจะเรียกว่า “เลกเขยสู”²⁸ หน้าที่ในการควบคุมเลกจะเป็นของกรมการเมืองทำวเพียงในหัวเมืองนั้นๆ กลุ่มบุคคลเหล่านี้จะมีหน้าที่จัดการชำระทำบัญชีผู้คนในท้องถิ่นแล้วเสนอไปส่วนกลางเพื่อใช้เป็นหลักฐานในการคิดอัตราส่วยรวมของแต่ละเมือง แต่เลกเหล่านี้ไม่ได้ทำการสักเลกหมายหมู่แต่อย่างใด

ใน ค.ศ 1824(พ.ศ.2367) เมื่อส่วนกลางทำการสักเลกภายในเป็นที่เรียบร้อยแล้วจึงมีคำสั่งให้ข้าหลวงกองสักเดินทางไปสักเลกในหัวเมืองที่อยู่รอบนอก ข้าหลวงกองสักจากส่วนกลางนำโดยพระสุริยะภักดี(ป้อม) เป็นแม่กอง มาตั้งกองสักอยู่ที่เมืองกาฬสินธุ์ เมืองร้อยเอ็ด เมืองยโสธร

²⁶ การสักเลกหมายถึงการเอาเหล็กแหลมแทงตามเส้นหมึกที่เขียนไว้เป็นตัวอักษร บอกชื่อเมือง ชื่อมูลนายที่สังกัดไว้ที่ข้อมือด้านหน้าหรือด้านหลัง รอยสักแบ่งออกเป็น ๔ รุ่น คือ อุ่ม จุง แล่น รุ่น การสักจะจะทำสลับไปมาเช่น เมื่อเริ่มสักในรัชกาลก่อนสักที่แขนข้างท้องมือ รัชกาลต่อมาสักที่แขนข้างหลังมือ รัชกาลถัดมาจะสักกลับข้างท้องมืออีกครั้ง เป็นต้น.

²⁷ ดูรายละเอียดของพระราชกำหนดในภาคผนวก ค.

²⁸ ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.2318-2450, 44.

และเมืองสุวรรณภูมิ²⁹ แต่ยังไม่แล้วเสร็จ เกิดสงครามเจ้าอนุวงศ์ ใน ค.ศ.1826(พ.ศ. 2369)ขึ้นเสียก่อน กองทัพเวียงจันทน์ได้ประหารชีวิตนายกองสักที่เมืองกาฬสินธุ์และเมืองยโสธร

การสักเลิกในครั้งก่อนเกิดวิกฤตเจ้าอนุวงศ์นี้ได้สร้างความเดือดร้อนให้กับคนในเมืองอีสานเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้นอกจากจะต้องเจ็บตัวจากการสักแล้ว จะต้องเสียค่าธรรมเนียมในการสัก อีกคนละ 1 บาท 1 เฟื้อง³⁰ ความเดือดร้อนดังกล่าวได้กลายเป็นข้ออ้างข้อหนึ่งในการเข้ามาของกองทัพเจ้าอนุวงศ์ในวิกฤตการณ์ครั้งนี้ สำหรับราษฎรภายในหัวเมือง ความเดือดร้อนดังกล่าว และภัยจากสงคราม ส่งผลให้ผู้คนพากันอพยพหลบหนีการสักเลิกเข้าไปอยู่ป่ากันเป็นจำนวนมาก

การเข้ามาตั้งกองสักเลิก ทำให้บัญชีเลิกในแต่เมืองเกิดความวุ่นวาย เนื่องจากการที่พระราชกำหนดฉบับนี้ เปิดโอกาสให้เลิกโอนสังกัดได้ตามใจชอบ เลิกในหัวเมืองจึงเกิดการโอนสังกัดกันขึ้น ต่อมาภายหลังสงคราม ราษฎรที่อพยพหนีภัยจากสงครามจึงกลับเข้ามาตั้งถิ่นฐานในหัวเมืองมากขึ้น จำนวนประชากรภายในหัวเมืองต่างๆมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่แน่นอนก่อให้เกิดความสับสน ทางส่วนกลางจึงส่งข้าหลวงขึ้นมาทำการสักเลิกอีกครั้งใน ค.ศ. 1829(พ.ศ.2372) โดยเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ขึ้นมาตั้งกองสักที่กุดปะไท (แขวงเมืองศิขรภูมิ)³¹ ทางส่วนกลางได้ดำเนินนโยบายการสักเลิกเป็นระยะๆ เนื่องจากการอพยพผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานโดยเฉพาะอย่างยิ่งแถบบริเวณริมน้ำโขง อย่างไรก็ตามการสักเลิกก็ไม่ได้ผลเป็นที่แน่นอนเพราะกบฏการในหัวเมืองพยายามที่จะปิดบังจำนวนเลิกของตน ใน ค.ศ.1846(พ.ศ.2389) ได้มีการออกประกาศสักเลิกอีกครั้ง พร้อมทั้งประกาศบทลงโทษของผู้ที่ไม่มีหมายสักอย่างรุนแรง ใน ค.ศ.1849(พ.ศ.2392)ทางส่วนกลางได้ตั้งกองชำระเลิกในหัวเมืองสกลนคร กาฬสินธุ์ และอุบลราชธานีอีกครั้ง

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ปี ค.ศ.1859(พ.ศ.2402) มีการสักเลิกในหัวเมืองลาวอีกครั้ง ในครั้งนี้ทำการสักอยู่ 3 ปีจึงแล้วเสร็จ และต่อมาใน ค.ศ. 1872 (พ.ศ.2415)รัชสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงประกาศยกเลิกการสักและอนุญาตให้ไพร่พลอยู่กันตามสมัครใจ โดยให้เจ้าเมืองทำการสำมะโนครัวเลิกส่งกรุงเทพฯแทน

²⁹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน, 231.

³⁰ ปียฉัตร ปิตะวรรณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.2411-2453 (กรุงเทพฯ : ธรรมศาสตร์, 2526), 24.

³¹ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน, 240.

ผลที่ได้รับจากการสักร์เลกในหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลนั้น ทำให้ส่วนกลางได้ทราบจำนวนที่แน่นอนของเลกในหัวเมืองและสามารถกำหนดเกณฑ์ในการเรียกเก็บจากเลก การสักร์เลกบ่อยครั้งทำให้ส่วนกลางทราบถึงจำนวน เลกที่จำหน่าย ตาย ชรา หนี หรือบวช ว่ามีจำนวนเท่าใด ทำให้สะดวกในการตรวจรับส่วย นอกจากนี้ยังทำให้ได้เลกที่เพิ่มขึ้นอยู่เสมอ การกำหนดอัตราในการเรียกเก็บส่วยก็เพิ่มมากขึ้น ส่วนกลางได้รับส่วยมากขึ้น หรือกรณีที่เลกหลบหนี ทางส่วนกลางก็จะทราบได้อย่างรวดเร็ว ทำให้เกิดการติดตามเลกกลับมาทำได้ง่าย

เมื่อการเรียกเก็บส่วยจากเลก สามารถกระทำได้ง่ายและมีกฎเกณฑ์ พิกัดอัตรา และระยะเวลาที่แน่นอน จึงมีผลต่อวิถีชีวิตของคนในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกทำให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ นอกจากจะประกอบอาชีพเพื่อการบริโภค และเก็บไว้เพื่อเพาะปลูกในครั้งต่อไปแล้ว คนจะต้องเสียเวลาส่วนหนึ่งเพื่อใช้สำหรับการหาส่วยส่งให้กับมูลนาย ในบางครั้งการถูกเรียกส่วยเป็นเงิน ทำให้คนต้องแสวงหาเงินตราเพื่อนำมาเสียส่วย กิจกรรมทางเศรษฐกิจมีแนวโน้มที่เปลี่ยนไปจากเดิม จากการเสียส่วยซึ่งเป็นผลผลิตจากธรรมชาติ กลายเป็นการติดต่อค้าขายเพื่อหาเงินตรามาเสียส่วย หรือแลกเปลี่ยนส่วยในพื้นที่ที่มีส่วยที่ส่วนกลางต้องการ

กล่าวโดยสรุป ในบทที่ผ่านมา ภาพที่ได้ทำให้เราเห็นโครงสร้างของระบบการจัดเก็บภาษีภายในของส่วนกลางและของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก โดยที่ส่วนกลางได้พัฒนารูปแบบการจัดเก็บภาษีของตนเองให้สอดคล้องกับสถานการณ์ของการติดต่อกับชาติมหาอำนาจตะวันตก ในขณะที่เดียวกันก็ปรับเปลี่ยนรูปแบบการจัดเก็บภาษีภายในของตนให้ขยายออกไปสู่ภูมิภาคเพื่อรองรับการขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจระหว่างประเทศ โดยการตั้งหน่วยงานทั้งส่วนกลางและภายในหัวเมืองขึ้นมารองรับ นอกจากนี้ส่วนกลางพยายามเข้าควบคุมดินแดนลาวฝ่ายตะวันออกโดยการกำหนดนโยบายการสักร์เลกขึ้นมา ซึ่งนโยบายนี้กลับกลายเป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในภูมิภาคอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้และส่วนกลางได้พยายามใช้การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแสวงหาประโยชน์ให้กับระบบเศรษฐกิจส่วนกลางควบคู่ไปกับการพยายามควบคุมหัวเมืองในภูมิภาคไปพร้อมๆกัน.

บทที่ 4

การจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์สิ้นสุด อำนาจของส่วนกลางได้เข้าแทรกซึมในดินแดนลาวฝ่ายตะวันออกอย่างชัดเจน เห็นได้จากการพยายามเข้าไปสำรวจจำนวนประชากรในหัวเมืองต่างๆ ในภูมิภาคเป็นระยะๆ และการพยายามกำหนดนโยบายสนับสนุนการตั้งเมืองใหม่ของบรรดาผู้ที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานภายในภูมิภาค นอกไปจากนี้ความตึงเครียดระหว่างกรุงเทพกับเวียดนามเป็นผลให้เกิดการอพยพของประชากรบริเวณริมฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง เข้ามาอีกหลายระลอก ดังนั้น ภายหลัง ค.ศ.1826 (พ.ศ.2369) เกิดเมืองขึ้นมากมายภายในภูมิภาค แต่เมืองเหล่านี้ก็ยังไม่มียศิธรภาพที่มั่นคง แม้ว่าจะได้รับการรับรองจากส่วนกลางแล้วก็ตามสาเหตุเนื่องมาจากการอพยพโยกย้ายครั้งซึ่งเกิดขึ้นอยู่บ่อยครั้ง ด้วยเหตุนี้ ในระยะต่อมาการสักรเลิกจึงเกิดขึ้นอีกหลายครั้งเพื่อให้เกิดหมวดหมู่และมีสังกัดมูลนายที่แน่นอน อันจะเป็นผลให้การเรียกเก็บภาษีจากส่วนกลางดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

เราไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าการเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเริ่มขึ้นมาตั้งแต่เมื่อใด แต่เมื่อพิจารณาจากจดหมายเหตุรัชกาลที่๓ พบว่า เริ่มมีการจ่ายส่วยเป็นเงิน ใน ค.ศ.1827(พ.ศ.2370) โดยมี 11 หัวเมืองที่จ่าย ได้แก่ จำปาศักดิ์ คำทองน้อย คำทองใหญ่ โขง โขงเจียม สะพาด หกเมืองนี้เสียส่วยในอัตรา 7 บาทต่อคน กับเมืองสะเม็ยะ ศรีพันดร สาละวัน เชียงแตง แสนปาง ซึ่งเสียส่วยในอัตรา 4 บาทต่อคน¹ และในปี ค.ศ.1831(พ.ศ.2374) มีเลิก 8,519คน ใน 12 หัวเมือง จ่ายส่วยเป็นเงิน 34,076 บาท² ในขณะที่ส่วยสิ่งของเช่นผลแร่ เริ่มมีการเรียกเก็บในทศวรรษ1830 จากบันทึกในปี ค.ศ.1835(พ.ศ.2378) พบว่ามีแร่กว่า 26.6ตัน(266,000 กิโลกรัม) ถูกส่งให้ส่วนกลางจาก 11 หัวเมือง คือ สังขะ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ขุขันธ์ กาทิสินธุ์ ยโสธร ขอนแก่น สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด มุกดาหาร เขมรรัฐ³

¹ “บัญชีส่งทองเงินสิ่งของเมืองลาวตะวันออก”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๑๒๙, เลขที่๑๔, หอสมุดแห่งชาติ.

² “ใบบอกหลวงจักรสุนทรเรื่อง ส่งส่วยแร่เงินทองเมืองลาวตะวันออก”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๑๙๓, เลขที่ ๒๓, หอสมุดแห่งชาติ.

³ “บัญชีส่วยแร่เมืองต่างๆที่นำส่งและค้างอยู่”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่3 จุลศักราช ๑๑๙๗, เลขที่๗, หอสมุดแห่งชาติ.

จากตัวเลขเหล่านี้ทำให้เราทราบคร่าวๆว่าในช่วงทศวรรษ1830 เกิดการเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเป็นที่แน่นอนแล้ว แต่เมืองเหล่านี้เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคอยู่ก่อนหน้าที่จะเกิดการอพยพครั้งใหญ่หลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งก็มีความหมายว่าได้เกิดเมืองขึ้นใหม่ซึ่งกลายเป็นแหล่งรายได้ให้กับส่วนกลางมากขึ้นนับจากช่วงทศวรรษ1830เป็นต้นมา

1. ส่วยที่เป็นผลผลิตดั้งเดิมจากธรรมชาติ คือ เมื่อเก็บหรือหามาได้สามารถที่จะรวบรวมและส่งให้กับมูลนายของตนได้ทันที ส่วยชนิดนี้ เช่น เร่ว กระวาน เป็นต้น
2. ส่วยที่เป็นผลิตผลจากธรรมชาติและเมื่อจัดเก็บมาแล้วจะต้องผ่านกระบวนการแปรรูปเบื้องต้นเพื่อเพิ่มมูลค่า เช่น ชีผึ้ง ครั่ง แลคเกอร์ เป็นต้น
3. ส่วยที่เป็นแร่โลหะธาตุคิดมูลค่าตามน้ำหนักจริง มีหลายชนิดแต่ที่มีค่า ได้แก่ เงิน และ ทอง

บุคคลที่ต้องเสียส่วยให้กับส่วนกลาง คือ ชายฉกรรจ์ที่มีความสูงเสมอไหล่ 2 ศอก1คืบขึ้นไป (125 เซนติเมตร) และผู้ที่ได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียส่วย คือชายที่มีอายุ เกิน 70 ปี เรียกกันว่า ชรา ผู้ที่มีส่วนสูงไม่ถึงตามที่กำหนด พระและเณร ผู้ที่มีบุตรเป็นไพร่ส่วย 3 คนขึ้นไป คนพิการ⁴ หรือเสียสติ นายหมวดนายกองและขุนนางอื่นๆ⁴

ส่วยชนิดต่างๆที่ส่วนกลางเรียกเก็บ ส่วนกลางได้กำหนดชนิดของส่วยดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าเป็นส่วยชนิดใด มีพิกัดอัตราเท่าใด ส่วนกลางจะกำหนดอัตราการส่งส่วยไว้อย่างแน่นอน แต่หากว่าส่วนกลางต้องการใช้ส่วยชนิดนั้นเพิ่มมากขึ้นก็จะเรียกเก็บเพิ่มได้อีก ในระยะที่ส่วนกลางมีการทำการค้ากับต่างประเทศส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้กลายมาเป็นสินค้าออกที่สำคัญของรัฐบาลส่วนกลางด้วย

4.1 พิกัดอัตราการเรียกเก็บส่วย

อย่างไรก็ดีอัตราการเรียกเก็บส่วยในแต่ละปีและแต่ละหัวเมืองก็ไม่แน่นอนตายตัว ขึ้นอยู่กับปัจจัยและเงื่อนไขหลายประการ เช่นสภาพของภูมิภาคและผลผลิต เช่นหากปีใดเกิดภัยธรรมชาติ อันได้แก่ความแห้งแล้งหรือเกิดน้ำท่วม ทางส่วนกลางเมื่อได้รับข่าว จะลดอัตราการส่งส่วยลงเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนให้กับลูกในหัวเมือง ดังตัวอย่างในปี ค.ศ.1867(พ.ศ2410)

⁴ “บัญชีส่วยเร่ว”,เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่3 จุลศักราช ๑๒๐๙, เลขที่๑๕๙, หอสมุดแห่งชาติ.

เกิดน้ำท่วมใหญ่ในเมืองจำปาศักดิ์และบริเวณหัวเมืองใกล้เคียง ทางส่วนกลางได้ลดหย่อนเงินค่าเสียส่วย จากคนละ 1 ตำลึง เป็นคนละ 2 บาท⁵

ตารางที่ 2 ตารางแสดงพิกัตอัตราภาษีการเรียกเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ประเภทของส่วย	พิกัตอัตรา	ที่มา
ส่วยเงิน	คนละ 1-2 ตำลึง	จมห.ร.4 จ.ศ.๑๒๑๓เลขที่๑๒๔
ส่วยขี้ผึ้ง	คนละ 12 ชั่ง คนละ 16-20 ชั่ง	จมห.ร.4 จ.ศ.๑๒๑๓เลขที่๑๓๗ จมห.ร.3 จ.ศ.๑๑๘๖เลขที่๓๑
ส่วยฝ้าย	เลิกสมคนละ 2 ภารา ทาสคนละ 1 ภารา	จมห.ร.3 จ.ศ.๑๑๘๖เลขที่๓๑
ส่วยผ้าขาว	คนละ 10 ผืน	จมห.ร.4 จ.ศ.๑๒๑๓เลขที่๑๓๗
ส่วยผลเร็ว	5 คน ต่อ 1 หาบ	จมห.ร.๓ จ.ศ.๑๑๙๒เลขที่๑๓
ส่วยทองคำฝอย	คนละ 2 สลึง	จมห.ร.๓ จ.ศ.๑๒๐๒เลขที่๑๔๔
ส่วยปาน	2 คน ต่อ 1 หาบ	จมห.ร.๓ จ.ศ.๑๑๙๕เลขที่๓๑
ส่วยครั่ง	5 คน ต่อ 1 หาบ	จมห.ร.๓ จ.ศ.๑๒๐๙เลขที่๑๑๓

พิกัตอัตราในการเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกนั้น นอกจากจะแตกต่างกันแล้ว ชนิดของภาษีที่เรียกเก็บก็แตกต่างกัน จากบันทึกการเดินทางของ เอเจียน แอมมอนิเย (Etienne Aymonier) ซึ่งเดินทางสำรวจหมู่บ้านในดินแดนเขมรและลาว ในช่วงปี ค.ศ.1883-1884 (พ.ศ.2426-2427)ทำให้เราได้ทราบถึงประเภทของเลิกในการเรียกเก็บส่วยบางหัวเมืองซึ่งคณะของแอมมอนิเยได้เดินทางผ่าน ได้กำหนดแยกเก็บเลิกจกรจซึ่งแต่งงานแล้ว หรือยังไม่แต่งงาน บางหัวเมืองเมืองก็เรียกเก็บโดยไม่แยกประเภท ซึ่งพอจะรวบรวมได้ดังนี้

เมืองเชียงแตง	2 บาท/คน/ปี
เมืองนครจำปาศักดิ์	7บาท2สลึง/คน/ปี
เมืองพินุลมังสาหาร	2 บาท/คน/ปี
เมืองอุบลราชธานี	2 บาท2สลึง/คน/ปี

⁵ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองอีสาน"ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๔, 60.

เมืองแสนปาง	5บาท/คน/ปี
เมืองอัติป้อ(ทำสวยทองคำ)	ชายฉกรรจ์ 7หุน/คน/ปี (2กรัม625มิลลิกรัม) ชายมีครอบครัว 4หุนทองคำ/ปี (5กรัม25เซนติกรัม)
เมืองสาละวัน	4บาท/คน/ปี
เมืองคำทองใหญ่	5บาท/คน/ปี
เมืองเขมรัฐ	4 บาท/คน/ปี
เมืองยโสธร	คนโสด เก็บ 1 บาท/คน/ปี
เมืองกุศลิม	คนโสด เก็บ 1 บาท/คน/ปี มีครอบครัว เก็บ 3 บาท/คน/ปี ชรา เก็บ 2 บาท/คน/ปี
เมืองละคอน	คนโสด เก็บ 10สลึง/คน/ปี มีครอบครัว เก็บ 10 สลึง/คน/ปี ชรา เก็บ 6 สลึง/คน/ปี
เมืองท่าอุเทน	คนโสด เก็บ 2 บาท/คน/ปี มีครอบครัว เก็บ 4 บาท/คน/ปี ชรา เก็บ 3บาท/คน/ปี
เมืองไชยบุรี	คนโสด เก็บ 1 บาท/คน/ปี มีครอบครัว เก็บ 3 บาท/คน/ปี ชรา เก็บ 2 บาท/คน/ปี
เมืองโพธิสัย	คนโสด เก็บ 2 บาท/คน/ปี มีครอบครัว เก็บ 6 บาท/คน/ปี ชรา เก็บ 3 บาท/คน/ปี
เมืองหนองคาย	ฉกรรจ์ทุกคนเสียส่วย 2บาท/คน/ปี ถ้าไม่ทำงานโยธาเสียเพิ่ม 4 บาท รวม 6บาท/ปี
เมืองสุรินทร์	ฉกรรจ์ทุกคนเสียส่วย 2บาท/คน/ปี เสียเป็นข้าว 1 ถัง ทุกๆ 18 ถัง
เมืองศีระเกษ	มีครอบครัว 2บาท/คน/ปี โสด 1 บาท/คน/ปี

มหาวิทยาลัยศิลปากร จังหวัดฉะเชิงเทรา

ดังนั้นจะเห็นได้ชัดว่าพิกัดอัตราเงินช่วยเหลือจะตกอยู่ระหว่าง 1-7 บาท ไม่กำหนดแน่นอนจนตายตัว ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเห็นชอบของส่วนกลางที่สั่งเก็บเงินช่วยเหลือ ส่วนจะเก็บจริงในอัตราเท่าไรขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองและกรมการในเมืองนั้นๆ

กรณีของชายฉกรรจ์ที่ไปแต่งงานหรือไปทำงานอยู่ต่างเมืองที่เรียกกันว่า “เขยสู่นั้น” โดยหลักการจะถูกเรียกเก็บตามพิกัดอัตราช่วยเหลือจากเมืองเดิมที่ตนสังกัดและจากเมืองที่ตนไปอาศัยอยู่ด้วย แต่ในความเป็นจริงเลิกเขยสู่นั้นเป็นวิธีการหลบเลี่ยงการจ่ายช่วยเหลืออย่างหนึ่งและเป็นการก่อให้เกิดปัญหาที่ส่วนกลางแก้ไขยากลำบากพอสมควร

4.2 ประเภทของช่วยเหลือที่เรียกเก็บจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

จากจดหมายเหตุรัชกาลต่างๆทำให้เราทราบว่า การเรียกเก็บช่วยเหลือจากเมืองลาวฝ่ายตะวันออก จะไม่เป็นช่วยเหลือชนิดใดชนิดหนึ่งสำหรับแต่ละเมือง แต่จะเป็นการคละกันตามประเภทของช่วยเหลือทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความรู้ของส่วนกลางว่าเมืองใดอุดมสมบูรณ์หรือเมืองใดแร้นแค้น หากเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์จะพบว่ามีการเรียกเก็บช่วยเหลือเกือบทุกประเภท ในขณะที่เมืองที่แร้นแค้นก็

จะถูกเรียกเก็บช่วยเหลือน้อยประเภทลง ส่วนกลางจะเป็นผู้กำหนดแน่ชัดว่า เลิกของแต่ละเมืองมีจำนวนเท่าใด แต่ละคนทำช่วยเหลืออะไร และจะต้องนำช่วยเหลือมาส่งเป็นอัตราเท่าใดต่อกำหนดหนึ่งปี ซึ่ง

จากจดหมายเหตุรัชกาลที่3และรัชกาลที่4 เราสามารถรวบรวมประเภทของช่วยเหลือและหัวเมืองที่จะต้องเสียช่วยเหลือ โดยใช้แม่น้ำโขงเป็นเกณฑ์ในการพิจารณา ดังตารางที่3 และ4 ต่อไปนี้

ตารางที่3 ตารางแสดงช่วยเหลือของหัวเมืองทางตะวันออกของแม่น้ำโขง

ชื่อเมือง	ช่วยเหลือสิ่งของ							ช่วยเหลือเงิน	ช่วยเหลือทอง
	เร็ว	งาช้าง	ขี้ผึ้ง	นอแรด	ครั่ง	ปาน	ฝ้าย		
อัตปือ	*	*						*	*
จำปาศักดิ์	*	*	*	*	*	*	*	*	*

ตารางที่3 (ต่อ)

ชื่อเมือง	ช่วยเหลือสิ่งของ							ช่วยเหลือเงิน	ช่วยเหลือทอง
	เร็ว	งาช้าง	ขี้ผึ้ง	นอแรด	ครั่ง	ปาน	ฝ้าย		
เชียงแตง	*		*			*		*	*

คำทองใหญ่	*					*		*	*
คำทองน้อย	*		*					*	*
แสนปาง	*	*	*		*	*	*	*	*
สาละวัน	*	*	*			*		*	*
สะเม็ยะ			*					*	*
สะพาด			*					*	*
สี่พันดอน	*	*	*	*	*	*	*	*	*
สองคอนดอนดง	*		*						

ที่มา : รวบรวมมาจาก จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 และ 4

ตารางที่ 4 ตารางแสดงส่วยของหัวเมืองทางตะวันตกของแม่น้ำโขง

ชื่อเมือง	ส่วยสิ่งของ										ส่วยเงิน	ส่วยทอง	
	เร็ว	งาช้าง	ขี้ผึ้ง	นอแรด	ครั้ง	ปาน	ฝ้าย	ผ้าขาว	แลด	ปลา			
อากาศอำนวย	*				*								
อำนาจเจริญ	*												
อาทมาต	*		*								*		
บำเหน็จณรงค์													*
บัวชุม						*							
ชัยภูมิ													*
จัตุรัส											*	*	
เซล้าเกา	*		*										
ชลบด						*		*			*	*	
เดชอุดม	*							*					
แก่นท้าว	*				*								

ตารางที่ 4 (ต่อ)

ชื่อเมือง	ส่วยสิ่งของ										ส่วยเงิน	ส่วยทอง	
	เร็ว	งาช้าง	ขี้ผึ้ง	นอแรด	ครั้ง	ปาน	ฝ้าย	ผ้าขาว	แลด	ปลา			
เขมรัฐ	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	
โขงเจียม	*		*					*			*	*	

ขอนแก่น	*		*			*		*	*			
คอนสาร												*
คอนสวรรค์												*
กุดฉิมรายณ์	*											
กุดชุมพุง	*											
เลย	*		*		*						*	
มุกดาหาร	*		*			*			*			
นครพนม	*		*						*			*
หนองหาน	*					*			*		*	*
หนองคาย	*		*			*		*	*	*	*	*
หนองสูง	*											
พรรณานิคม												*
โพธิ์ชัย			*							*	*	*
โพธิ์สาร์	*				*							
ภูเขียว												*
รามราช	*											
รัตนบุรี	*											
เรณูนคร	*		*									
ร้อยเอ็ด	*		*			*	*	*	*		*	
สกลนคร	*	*	*					*		*	*	*
เสนางคณิคม	*											
ศิขรภูมิ	*											
ศรีสะเกษ	*				*		*				*	
สุรินทร์	*						*				*	
สุวรรณภูมิ	*		*			*		*	*		*	
ท่าขอนยาง	*											
ท่าอุเทน												*
อุบล	*	*	*			*	*	*	*		*	*

ตารางที่ 4 (ต่อ)

ชื่อเมือง	ส่วยสิ่งของ										ส่วยเงิน	ส่วยทอง	
	เว่ว	งาข้าง	ขี้ผึ้ง	นอแรด	ครั้ง	ปาน	ฝ้าย	ผ้าขาว	แลด	ปลา			
พุทไธสง	*												
ภูเวียง									*				*

ยโสธร	*	*				*	*	*	*		*	
ภูแล่นช้าง	*	*										

ที่มา : รวบรวมมาจาก จดหมายเหตุรำคาญที่3และรำคาญที่4

จากตารางเราสามารถทราบว่าส่วยประเภทใดเก็บได้จากเมืองใดบ้างดังนี้

ส่วยเร็ว เก็บทุกเมืองทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงจะต้องเสียส่วยผลเร็ว เนื่องจากผลเร็วเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศเป็นอย่างมาก เมืองที่ต้องจ่ายส่วยผลเร็ว ได้แก่ อุดบิ้อ จำปาศักดิ์ เชียงแตง คำทองใหญ่ คำทองน้อย ลำเนาหนองปรือ แสนปาง สาละวัน สี่พันดอน สองคอนดอนดง อากาศอำนาจ อำนาจเจริญ อาทมาต เซล้าภา เดชอุดม แก่นท้าว กาศสินธุ์ คำเขื่อนแก้ว เขมรัฐ โขงเจียม ขอนแก่น ภูจินารายณ์ กุสุมาลย์ เลย มุกดาหาร นครพนม หนองหาน หนองคาย หนองสูง โพธิสาร รามราช รัตนบุรี เรณูนคร ร้อยเอ็ด สกลนคร เสนางคนิคม ศิขรภูมิ ศิริสะเกษ สุรินทร์ สุวรรณภูมิ ท่าขอนยาง อุบล ยโสธร ภูแล่นช้าง และพุทธรักษา

ส่วยงาช้าง ชาวบ้านที่อยู่ตามภูเขาคือจะเข้าป่าล่าช้าง โดยแบ่งประเภท งาช้างที่ได้จากการล่าช้างโดยใช้หอกซัด เป็นงาช้างชั้นดี ส่วนช้างที่ล่าเองและคนไปถอดงามาทันทีเป็นงาช้างชั้นรอง ส่วนงาของช้างที่ล้มตายในภูเขามาเป็นเวลานาน จะเป็นงาช้างชั้นเลว เมืองที่จะต้องจ่ายส่วยงาช้าง ได้แก่ อุดบิ้อจำปาศักดิ์ แสนปาง สาละวัน สี่พันดอน เขมรัฐ สกลนคร อุบล ยโสธรและ ภูแล่นช้าง

ส่วยขี้ผึ้ง จะขึ้นอยู่ตามต้นไม้แห้งตายในหมู่บ้าน เป็นขี้ผึ้งที่ได้มาจากผึ้งที่มีเอวเล็กเหมือนแมงกระซอนหรือมด ชาวบ้านจะไปตีเอารวงมา รวงใหญ่จะหนักประมาณ 30-40ซักรวงเล็กหนักไม่ต่ำกว่า18-19ซักร นำมาผ่านขบวนการแปรรูปจนได้เป็นขี้ผึ้ง(ดูรายละเอียดภาคผนวก) เมืองที่จะต้องจ่ายส่วยขี้ผึ้งได้แก่ จำปาศักดิ์ เชียงแตง คำทองน้อย แสนปาง สาละวัน สะเม็ยะ สะพาด สี่พันดอน สองคอนดอนดง อาทมาต เซล้าภา กาศสินธุ์ เขมรัฐ โขงเจียม ขอนแก่น เลย มุกดาหาร นครพนม หนองคาย โพนพิสัย เรณูนคร ร้อยเอ็ด สกลนคร สุวรรณภูมิ และอุบล

ส่วยนอแรด ได้มาจากการล่า นอแรดชั้นดีจะมีสีขาวและมีลาย ส่วนนอแรดชั้นเลวจะมีสีดำ เมืองที่ต้องจ่ายส่วยนอแรดได้แก่ จำปาศักดิ์ สี่พันดอน และเขมรัฐ

ส่วยครั้ง เกิดตามกิ่งไม้ของต้นไม้ชนิดหนึ่ง เหมือนกาฝากของต้นหม่อน(ดูรายละเอียดในภาคผนวก) เมืองที่ต้องจ่ายส่วยครั้ง ได้แก่ จำปาศักดิ์ ลำเนาหนองปรือ แสนปาง สี่พันดอน อากาศอำนาจ แก่นท้าว คำเขื่อนแก้ว เขมรัฐ เลย โพธิสาร และศิริสะเกษ

ส่วยปาน จะได้จากการเกณฑ์โลกไปปลูกปานใบ รอจนครบกำหนดจึงจัดเก็บ เมืองที่ ถูกเก็บส่วยปานได้แก่ จำปาศักดิ์ เชียงแตง คำทองใหญ่ แสนปาง सालะวัน สี่พันดอน บัวชุม ชลบท เขมรัฐ ขอนแก่น มุกดาหาร หนองหาน หนองคาย ร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ อุบลและ ยโสธร

ส่วยฝ้าย จะปลูกบริเวณที่สูงและมีอากาศหนาว เมืองที่เสียส่วยฝ้ายได้แก่ เมือง จำปาศักดิ์ แสนปาง สี่พันดอน เดชอุดม กาฬสินธุ์ เขมรัฐ โขงเจียม ร้อยเอ็ด สกลนคร ศีระเกษ สุรินทร์ อุบลและยโสธร

ส่วยผ้าขาว ได้มาจากกระบวนการผลิตผ้าพื้นเมือง เมืองที่จะต้องเสียส่วยผ้าขาวได้แก่ ชลบท ขอนแก่น หนองคาย ร้อยเอ็ด สุวรรณภูมิ อุบล และยโสธร

ส่วยแลคเกอร์ ได้มาจากขบวนการแปรรูปครั้ง เมืองที่เสียส่วย ได้แก่ กาฬสินธุ์ เขมรัฐ ขอนแก่น มุกดาหาร นครพนม หนองหาน หนองคาย ร้อยเอ็ด สกลนคร สุวรรณภูมิ อุบล ยโสธร และภูเวียง

ส่วยปลาและไขปลา ได้มาจากการจับปลาน้ำจืดตามแหล่งน้ำแล้วนำมาตากแห้ง สังเกตได้ว่าเมืองที่เสียส่วยปลา คือ เมืองหนองคาย และโพนพิสัย ซึ่งมีแหล่งปลาที่ชุกชุม

ส่วยเงิน ส่วนกลางจะกำหนดให้เลิกหัวเมืองต่างๆจ่ายส่วยเป็นเงินตราไม่ว่าจะเป็น เงินตราประเภทใดก็ตาม ให้ได้ตามที่กำหนด เมืองที่เสียส่วยเงิน ได้แก่ อุดบือ จำปาศักดิ์ เชียงแตง คำทองใหญ่ คำทองน้อย แสนปาง सालะวัน สี่พันดอน สะเม็ยะ สะพาด อาขมาต จตุรัส ชลบท เขมรัฐ โขงเจียม เลย หนองหาน หนองคาย โพนพิสัย ร้อยเอ็ด สกลนคร ศีระเกษ สุรินทร์ สุวรรณภูมิ อุบล และยโสธร

ส่วยทอง รัฐจะกำหนดให้หัวเมืองที่อยู่ใกล้กับแหล่งแร่ทองคำ หรือหัวเมืองที่อยู่ใกล้ กับแหล่งผลิตทองคำให้เสียส่วยทองคำ เมืองที่เสียส่วยทองคำมีดังนี้ อุดบือ จำปาศักดิ์ เชียงแตง คำทองใหญ่ คำทองน้อย แสนปาง सालะวัน สะเม็ยะ สะพาด ศีร์พันดอน บำเหน็จณรงค์ ชัยภูมิ จตุรัส ชลบท คอนสาน คอนสวรรค์ นครพนม หนองหาน หนองคาย พรรณานิคม โพนพิสัย ภูเขียว สกลนคร ท่าอุเทน อุบล และภูเวียง

นอกจากนี้ยังมีส่วยกระวาน ซึ่งเป็นที่ต้องการของส่วนกลางอีกประเภทหนึ่ง แต่กระวาน ไม่ได้ขึ้นอยู่ทั่วไปเช่นเดียวกับผลแร่ บริเวณที่กระวานขึ้นมากคือ บริเวณจันทบุรี และเลยลงไป เมืองเขมร แต่ก็มีหลายหัวเมืองที่ถูกกำหนดให้เก็บส่วยกระวาน เช่น กาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด ยโสธร นครพนม ขอนแก่น มุกดาหารและ เขมรัฐ

เป็นที่น่าสังเกตว่าเมืองใหญ่ที่ส่วนกลางเห็นว่ามีความสมบูรณ์จะต้องเสียส่วยเกือบทุก ชนิด ซึ่งเมืองเหล่านี้ได้แก่ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองแสนปาง เมืองสี่พันดอน เมืองเขมรัฐ เมือง หนองคาย เมืองอุบล เมืองยโสธร เมืองสุวรรณภูมิ

เมื่อเริ่มมีการเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเริ่มมีปัญหาในการชำระส่วยขึ้นดังตัวอย่างในปี ค.ศ.1829 (พ.ศ. 2372) มี14หัวเมืองที่ส่งส่วยให้กับส่วนกลางได้แก่ จำปาศักดิ์ คง สะพาด คำทองใหญ่ คำทองน้อย สะเม็ยะ สีพันดอน สาละวัน อัดป้อ เชียงแตง เขมรัฐ อุบลแสนปาง รวมเลิก ฉกรรจ์ 8,756 คน เสียเงินส่วย 437ชั่ง16ตำลึง แต่ปรากฏหลักฐานการจ่ายเงินเพียง248ชั่ง7ตำลึง 1สลึง ค้างส่งอยู่189ชั่ง 8ตำลึง 3บาท3สลึง⁶ เมื่อเกิดปัญหาการค้างส่วยขึ้นทางส่วนกลางจึงอนุญาตให้หาสิ่งของอื่นมาส่งแทนส่วยเงินหรือส่วยชนิดอื่นได้ แต่ก็ไม่สามารถแก้ปัญหาการค้างส่วยได้ ดังนั้นการเร่งรัดส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจึงเกิดขึ้นอยู่เป็นประจำ

อย่างไรก็ตามการเรียกเก็บส่วยทุกประเภทแม้ว่าจะมีพิกัตอัตราที่แน่นอนและมีรู้จำนวนเลขที่จะต้องเสียส่วยแต่ในความเป็นจริง การเรียกเก็บส่วยก็ไม่สามารถทำได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยมากนัก ดังตัวอย่างตารางการเปรียบเทียบการเก็บเงินส่วยของบางเมืองในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในปี ค.ศ.1827-1828 ดังตารางที่ 5

ตารางที่5 แสดงการเปรียบเทียบการเก็บส่วยเงินตราหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ค.ศ.1827-1828

ชื่อเมือง	ปี ค.ศ.1827			ปี ค.ศ.1828		
	จำนวนเลข	พิกัตอัตรา	จำนวนรวมส่ง	จำนวนเลข	พิกัตอัตรา	จำนวนรวมส่ง
จำปาศักดิ์	2,726	1ตำลึง3บาท	291ชั่ง11 ตำลึง	3,060	1ตำลึง	156ชั่ง
คำทองใหญ่	594	1ตำลึง3บาท	51ชั่ง19 ตำลึง3บาท	611	1ตำลึง	30ชั่ง11ตำลึง
คำทองน้อย	112	1ตำลึง3บาท	9ชั่ง16ตำลึง	112	1ตำลึง	5ชั่ง12ตำลึง
โขง	164	1ตำลึง3บาท	14ชั่ง 7 ตำลึง	164	1ตำลึง	8ชั่ง4ตำลึง
คง	108	1ตำลึง3บาท	9ชั่ง 8ตำลึง	108	1ตำลึง	11ตำลึง3บาท
สะพาด	156	1ตำลึง3บาท	13ชั่ง13ตำลึง	156	1ตำลึง	7ชั่ง16ตำลึง

ตารางที่5 (ต่อ)

⁶ “บัญชีเรื่องส่งทองเงินและสิ่งของส่วยหัวเมืองลาวตะวันออก”, เอกสารจดหมายเหตุ
รัชกาลที่3 จุลศักราช ๑๑๙๒ (๒๓๗๕), เลขที่ ๑๔, หอสมุดแห่งชาติ.

ชื่อเมือง	ปี ค.ศ. 1827			ปี ค.ศ. 1828		
	จำนวนเลข	พิกัดอัตรา	จำนวนรวม ส่ง	จำนวนเลข	พิกัดอัตรา	จำนวนรวม ส่ง
สะเม็ยะ	116	1ตำลึง	5ซึ่ง16ตำลึง	116	1ตำลึง	5ซึ่ง16ตำลึง
สีพันดอน	1,000	1ตำลึง	50ซึ่ง	1,037	1ตำลึง	51ซึ่ง17ตำลึง
สละวัน	682	1ตำลึง	45ซึ่ง7ตำลึง	687	1ตำลึง	45ซึ่ง12ตำลึง
เซียงแตง	80	1ตำลึง	4ซึ่ง	80	1ตำลึง	4ซึ่ง
แสนปาง	412	1ตำลึง	20ซึ่ง12 ตำลึง	412	1ตำลึง	20ซึ่ง12ตำลึง

ที่มา “บัญชีเรื่องส่งทองเงินและสิ่งของส่วยหัวเมืองลาวตะวันออก”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๑๙๒ (๒๓๗๕), เลขที่ ๑๔, หอสมุดแห่งชาติ.

จะเห็นได้ว่า ในปี ค.ศ. 1828 (พ.ศ. 2371) เมื่อลดพิกัดอัตราลงมาเป็นหนึ่งตำลึงเท่ากันหมด หลายเมืองแม้จะมีจำนวนเลขมากขึ้น แต่ปรากฏว่าจำนวนเงินส่วยที่เก็บได้กลับลดน้อยลง ต่อมาส่วยกลางจึงกำหนดให้มีการใช้ส่วยสิ่งของอื่นๆ จ่ายทดแทนกันได้โดยที่ส่วนกลางจะเป็นตัวกำหนดเปรียบเทียบราคาสิ่งของเหล่านี้ออกมาเป็นมูลค่าเงินตรา

4.3 พิกัดอัตราการแทนส่วย

ส่วยที่เล็กลงมักจะหามาส่งให้กับมูลนายไม่ครบตามกำหนดส่วนมากจะเกือบทุกประเภท ขึ้นอยู่กับว่าจะตกอยู่ในหัวเมืองใดและค้างส่งส่วยประเภทใด ซึ่งทางส่วนกลางได้กำหนดอัตราเปรียบเทียบไว้แล้วว่า ส่วยชนิดใดจะต้องส่งเงินแทนในอัตราเท่าใด และจากหลักฐานจดหมายเหตุจะพบว่าเมื่อรัฐบาลส่วนกลางเรียกส่วยเป็นส่วยสิ่งของ บรรดาหัวเมืองต่างๆ มักจะมีการส่งเงินทดแทนเสมอ

สำหรับตัวอย่างการกำหนดเปรียบเทียบพิกัดอัตรานั้น พบว่าอัตราในการส่งเงินส่วยแทนผลเร็วส่วยนั้น เปรียบเทียบอัตราเป็น ส่วยเร็ว คิดหาละ 5 ตำลึง ดังปรากฏในใบบอกดังนี้

“...พระเสนากรรมกรจึงคิดเงินแทนค่าผลเร็วหาละ ๕ ตำลึง...”⁷

⁷ “ใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งเงินแทนผลเร็ว”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๐๖ (๒๓๘๗), เลขที่ ๗๓, หอสมุดแห่งชาติ.

และเมื่อพิจารณาพิกัดอัตราการเรียกเก็บผลเร็วส่วยซึ่งคิด 5 คนต่อหาบ ดังนั้นเลิกจะเสียเงินส่วยแทนส่วยผลเร็วตกคนละ 1 บาท ใน ปี ค.ศ.1831(พ.ศ.2374)พบว่าหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงมีการส่งเงินแทนส่วยผลเร็วดังปรากฏในตารางที่ 6

ตารางที่ 6 แสดงการส่งเงินแทนส่วยผลเร็ว

ชื่อเมือง	จำนวนเลกเกณฑ์	เงินแทนผลเร็วส่วย
จำปาศักดิ์	3,091	154ชั่ง11ตำลึง
คำทองน้อย	112	5ชั่ง12ตำลึง
คำทองใหญ่	611	30ชั่ง11ตำลึง
คง	118	5ชั่ง18ตำลึง
สะพาด	119	5ชั่ง19ตำลึง
สะเม็ยะ	116	5ชั่ง16ตำลึง
สีพันดอน	1,037	51ชั่ง11ตำลึง
สาละวัน	682	34ชั่ง2ตำลึง
เชียงแตง	80	4ชั่ง
แสนปาง	412	20ชั่ง12ตำลึง
อุบล	2,000	100ชั่ง
โขงเจียม	141	7ชั่ง1ตำลึง

ที่มา “ใบบอกหลวงจักรสุนทรเรื่องส่งเร็วส่วยและเงินทองเมืองลาวตะวันออกเฉียง”, เอกสารจดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จุลศักราช ๑๑๙๓, เลขที่ ๒๑, หอสมุดแห่งชาติ.

จากการคำนวณพิกัดอัตราการส่งเงินแทนผลเร็วส่วย จากตารางที่ 6 พบว่า จะอัตราการส่งเงินแทนผลเร็วส่วยเกือบทั้งหมด อยู่ที่คนละ 1 ตำลึง หรือ 4 บาท (ยกเว้นเมืองสีพันดอนเมื่อคำนวณแล้ว ได้ 3.9768 บาท สามารถประมาณได้เป็น 4 บาท หรือ 1ตำลึงได้เช่นกัน)

สำหรับกรณีผู้ป่วยที่มีการตั้งพักอัตราการเงินแทนผู้ป่วยอยู่ที่ หาบละ ๓ ตำลึง๒บาท⁸ แต่ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกบางเมืองเช่นกาฬสินธุ์ ชลบท มุกดาหาร ถ้าต้องเสียเงินแทนผู้ป่วยจะคิด ตกหาบละ ๔ ตำลึง⁹ ส่วนผู้ป่วยครึ่ง อัตราพักที่คิดแทน คือ หาบละ ๓ ตำลึง¹⁰

ตารางที่7 เปรียบเทียบอัตราเงินส่วยแทนส่วยสิ่งของ

ประเภทของส่วย	ส่วยเงินแทน	พักอัตรา	เงินแทนส่วยต่อเลก1 คน
ผลเร็ว	หาบละ5ตำลึง(20บาท)	5คนต่อหาบ	1ตำลึง
ส่วยปาน	หาบละ3ตำลึง2บาท(14บาท)	2คนต่อหาบ	1ตำลึง3บาท
ครึ่ง	หาบละ3ตำลึง(12บาท)	5คนต่อหาบ	2.4บาท
ผ้าขาว	ผืนละ1บาท	1คนต่อ6ผืน	1ตำลึง2บาท ¹¹

นอกจากจะเป็นกรณีหาส่วยที่เป็นสิ่งของได้ไม่ครบตามจำนวนที่กำหนดแล้วเสียเงินแทนตามอัตราแล้ว ในบางครั้งเราจะใช้ส่วยสิ่งของประเภทอื่นทดแทนส่วยสิ่งของที่เราหาไม่ได้ เราสามารถเทียบอัตราได้ดังนี้

ตารางที่8 เปรียบเทียบอัตราระหว่างส่วยสิ่งของทดแทน

ประเภทของส่วย	ของแทนส่วยประเภทอื่น	ที่มา
---------------	----------------------	-------

⁸ “บัญชีเรื่องปานส่วยค้างเมืองเพชรบูรณ์”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๐๔, เลขที่ ๘๗, หอสมุดแห่งชาติ.

⁹ “บัญชีส่งปานใบและของเบ็ดเตล็ดหัวเมือง”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๑๙๙, เลขที่๒, หอสมุดแห่งชาติ.

¹⁰ “แปลเมืองหล่มสักส่งครึ่งส่วยของหลวงราชภักดีกับนำเลกลูกหมูลงมากรุงเทพ”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๐๗, เลขที่๒๘๙, หอสมุดแห่งชาติ..

¹¹ “บัญชีของกำนัลเลกผ้าขาวอนุเวียงจันทน์”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช๑๑๙๒, เลขที่ ๑๕, หอสมุดแห่งชาติ.

ส่วยเร็ว	ซึ้ง 3หาบต่อเร็ว7หาบ	จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๗เลขที่๘๔.
	ใหม่1หาบต่อเร็ว6หาบ	จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๗เลขที่๘๔.
	ครั้ง1หาบต่อเร็ว1หาบ	จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๗เลขที่๘๔.
ส่วยผ้าขาว	ผลเร็วแทนแต่อัตราไม่แน่ชัด	จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๒เลขที่๕๕.
ส่วยเงิน	ทองคำผุย3สลึง ,เงินตราลาว 2 ตำลึง1บาท	จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๑เลขที่๒๖๒.
	ครั้ง1หาบต่อเงิน4ตำลึง	จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๐เลขที่๓๔, ๓๖.
	ซึ้งหาบละ25ตำลึง	จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๐เลขที่๒๙. จมห.ร3.จ.ศ.๑๑๙๙เลขที่๓๗.
	ใหม่ซึ้งละ 1 ตำลึง (หาบละ5ซึ้ง)	จมห.ร3.จ.ศ.๑๑๙๙เลขที่๓๗.
	งาช้าง1ซึ้งต่อ1บาท	จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๐เลขที่๗๒.
	นอแรด 1ซึ้งต่อ4บาท เร็ว1หาบต่อ4ตำลึง	จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๐เลขที่๗๒. จมห.ร3.จ.ศ.๑๒๐๐เลขที่๒๙.

การส่งส่วยที่เป็นเงินตราในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกนั้น ส่วนใหญ่เป็นการส่งด้วยเงินตราที่ใช้กันภายในภูมิภาค และเงินตราของพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาติดต่อค้าขายในหัวเมืองต่างๆ เช่นเงินตัว เงินฮาง เงินฮ้อย เงินลาด เงินแถบ หรือเงินเหรียญเม็กซิโก (ดูรายละเอียดเงินตราในบทที่2) ซึ่งเงินตัวและเงินฮางจะเป็นเนื้อเงินที่บริสุทธิ์ ซึ่งเป็นที่ต้องการของส่วนกลาง แต่เงินที่เลกส่วนมากนำมาจ่ายแทนส่วนใหญ่จะเป็นเงินเนื้อผสมโลหะชนิดอื่น เช่นเงินฮ้อย เงินลาด ซึ่งมักจะมีมาตรฐานราคาที่ไม่แน่นอน เพราะไม่ได้ขึ้นอยู่กับน้ำหนักของเนื้อเงิน ดังนั้นทางส่วนกลางจึงต้องคิดค่าสูญเพลิง ซึ่งเป็นกรรมวิธีในการหลอมและแยกเนื้อเงินออกจากโลหะผสม อื่นๆ ทำให้น้ำหนักของเนื้อเงินนั้นลดลงตามไปด้วย จากใบบอกเมืองแสนปาง ส่งเงินส่วย 14ซึ้ง6ตำลึง1สลึงกับค่าสูญเพลิง14ตำลึง1บาท1เฟื้อง¹² เป็นต้นและเมื่อคำนวณอัตราค่าสูญเพลิง พบว่าส่วย1ซึ้งจะต้องเสียค่าสูญเพลิงไป 1 ตำลึง

¹² “ใบบอกอุปฮาดเมืองอุบลเรื่องได้จัดทำเวียงนำเงินส่วยค้างมาส่ง”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๑๙๔, เลขที่ ๑๘, หอสมุดแห่งชาติ.

นอกเหนือไปจากการส่งส่วยที่เป็นเงินทองหรือสิ่งของแล้ว เลกในหัวเมืองลาวจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานด้วยนอกเสียจากว่า จะมีเงินจ่ายค่าราชการเท่ากับอัตราที่ต้องจ่ายให้แก่ทางราชการ ซึ่งบางเมืองอาจเรียกเก็บเป็นสองเท่าของการเสียส่วยปกติ เช่นเมืองหนองคาย ที่ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเสียส่วยเป็นเงินคนละ 2 บาท แต่ถ้าไม่ยอมทำงานโยธาจะต้องเสียเงิน 4 บาทต่อปี เมืองนครจำปาศักดิ์เสียส่วย 4 บาทต่อคน หากไม่ยอมทำงานโยธาต้องเสียเงิน 8 บาทต่อปี เป็นต้น

การเกณฑ์แรงงานของชายฉกรรจ์ในหัวเมืองลาว จะต้องทำงานให้ส่วนกลางคนละ 3 เดือนต่อปี เช่นใน ค.ศ.1869 (พ.ศ.2412) ทางส่วนกลางมีคำสั่งให้ชายฉกรรจ์จาก 24 หัวเมืองไปก่ออิฐกำแพงและที่พักอาศัยที่เมืองปราจีนบุรี เพื่อให้เป็นที่พักอาศัยของเจ้าเมืองกรมการท่าเรือเพื่อรวมถึงเมืองเขมรที่ขึ้นมาทำราชการที่กรุงเทพฯ ได้แวะพักขบวนพาหนะก่อนเดินทางมาเฝ้าและส่งของมาถวายให้กับส่วนกลาง และเมื่อใดที่ชายฉกรรจ์เข้ามาทำงานโยธาไม่ครบจะต้องเรียกเก็บเงินจาก แรงงานที่ไม่มาเข้าเวรทำโยธา เป็นเงิน 4 บาทส่งไปยังเมืองหลวงอีกด้วย¹³

4.4 ปัญหาส่วยค้างชำระและวิธีการแก้ไข

การเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกประสบกับปัญหาการค้างชำระส่วยเป็นจำนวนมากในระหว่างปี 1830-1850 (พ.ศ.2373-2393) ถึงแม้ว่าทางส่วนกลางจะพยายามใช้วิธีการแก้ไขปัญหาหลายวิธีแต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้ น่าจะเกิดจากการที่ส่วนกลางตั้งอัตราการเรียกเก็บที่สูงเกินไปเมื่อเทียบกับสภาพความเป็นอยู่ของผู้คน และการไม่สามารถควบคุมคนในบังคับบัญชาตั้งแต่ระดับท้าวเพียงลงไปจนกระทั่งถึงเลกส่วย

ประการแรก การเรียกเก็บส่วยที่เป็นของป่า ซึ่งทางส่วนกลางได้กำหนดอัตราที่แน่นอน แต่ผลผลิตจากธรรมชาตินั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติเอง เมื่อใดก็ตามที่เกิดภัยธรรมชาติ อันเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้เกิดความสูญเสียกับผลผลิตทางธรรมชาติที่จะกลายมาเป็นส่วย เพราะฉะนั้นการเรียกเก็บส่วยด้วยอัตราที่คงที่โดยไม่พิจารณาปัจจัยทางธรรมชาติที่มีผลต่อผลผลิตจากมุมมองส่วนกลาง จึงกลายเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ส่วยค้างตั้งแต่เริ่มทำการเรียกเก็บ และเลกในหัวเมืองก็ไม่มีทางที่จะส่งส่วยให้ครบได้ตามจำนวนที่กำหนด ถึงแม้ว่าจะอนุญาตให้ส่งส่วยประเภทอื่นหรือแม้กระทั่งจ่ายเป็นเงินแทนก็ตาม ดังนั้นจึงมักมีการ

¹³ ไพฑูรย์ มีกุล, “หัวเมืองกาทินันท์ก่อนมีการปฏิรูปการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล” เอกสารการสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา, เสนอที่วิทยาลัยครุ นครราชสีมา, 2527, 8.

ค้ำส่วยให้เห็นอยู่เสมอและเมื่อส่วยที่เป็นผลผลิตค้ำอยู่ทางส่วนกลางก็คิดส่วยที่ค้ำเปรียบเทียบให้เป็นอัตราของเงินตรา ดังนั้นจึงพบอยู่เสมอว่าหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกค้ำส่วยเป็นจำนวนเงินมากกว่าที่จะเป็นจำนวนสิ่งของ ดังตารางที่ 9 ที่จะแสดงให้เห็นถึงส่วยที่เปรียบเทียบอัตราเป็นจำนวนเงินคงที่ค้ำและจำนวนปีที่ค้ำ

ตารางที่ 9 แสดงการติดค้ำส่วยเงินของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ชื่อเมือง	จำนวนเงินค้ำ	ปีที่ค้ำ
สาละวัน	106 ชั่ง 6 ตำลึง 2 สลึง 1 เฟื้อง	1846-1849
คำทองใหญ่	53 ชั่ง 2 ตำลึง 2 สลึง	1848-1849
สะเม็ยะ	13 ชั่ง 7 ตำลึง 1 สลึง 1 เฟื้อง	1847-1849
อุบล	172 ชั่ง 18 ตำลึง 3 บาท 1 สลึง เฟื้อง	1848-1849
โขง	7 ชั่ง 1 ตำลึง	1849
แสนปาง	120 ชั่ง 2 ตำลึง 1 บาท 3 สลึง 1 เฟื้อง	1844-1849
สีพันดอน	274 ชั่ง 12 ตำลึง 2 บาท 2 สลึง 1 เฟื้อง	1844-1849
เชียงแตง	2 ชั่ง 8 ตำลึง 3 บาท 1 สลึง	1849

ที่มา “ใบบอกอุปหาคัดเมืองอุบลเรื่องได้จัดทำเพื่อให้นำเงินส่วยค้ำมาส่ง”, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๑๒, เลขที่ ๑๓๕, หอสมุดแห่งชาติ.

จะเห็นได้ว่าหัวเมืองที่ค้ำส่วยนี้ เป็นหัวเมืองที่ทางส่วนกลางตั้งพิภคัอัตราในการเรียกเก็บไว้สูงและหลากหลายประเภท ซึ่งเมืองเหล่านี้ไม่ได้ส่งส่วยได้ครบตามความคาดหวังของส่วนกลาง และเมื่อเกิดค้ำค้ำส่งส่วยในปีแรกแล้วจะทบทวีขึ้นในปีถัดไปหากหัวเมืองไม่สามารถหาส่วยมาส่งให้กับส่วนกลางได้

ประการต่อมา กรมการเมืองท้าวเพี้ยไม่สามารถควบคุมคนในสังกัดได้อย่างเต็มที่ ทั้งที่เป็นเลกไพร่และมูลนาย ในกรณีที่เป็นเลกไพร่เกิดจากการที่เลกหลักเลี้ยงไม่ยอมเสียส่วยด้วยการหลบหนีไปสังกัดกับมูลนายอื่น ซึ่งเป็นผลให้มูลนายของตนเองไม่สามารถตามเก็บส่วยได้ หรือเลกใช้วิธีแต่งงานกับผู้หญิงเมืองอื่นแล้วย้ายที่ทำการไปอยู่ต่างเมือง เมื่อมิได้มีการชำระเลกใหม่เลกเหล่านี้จึงสามารถหลบเลี่ยงการเสียส่วยได้

กรณีที่เลกหลบหนีไปอยู่สังกัดกองอื่นพบว่าการย้ายหลบหนีของเลกมักจะมีกรมการเมืองที่หลบหนีให้ความคุ้มครองอยู่เสมอ ดังตัวอย่างของเลกส่วยทองเมืองภูเขียวหลบหนีไปอยู่ที่

เมืองเวียง¹⁴ นอกจากนี้การที่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกแบ่งกองในการควบคุมเลกออกเป็น 4 กอง และขึ้นอยู่กับความสมัครใจของเลกที่จะสังกัดกองใด ก่อให้เกิดความยุ่งยากและสับสน ซึ่งทำให้ บัญชีเลกส่วยไปปะปนอยู่ในบัญชีของกรมการเป็นจำนวนมาก และทำให้ระหว่างกรมการเกิดกรณี พิพาทกันเมื่อฝ่ายหนึ่งไม่ยอมคืนเลกให้

สำหรับเลกเขยสุก็์เป็นอีกกรณีที่ทำให้เกิดความยุ่งยากในการเก็บส่วย ดังตัวอย่างของ กรณีของเลกเมืองจำปาศักดิ์ หนีไปอยู่ตามเมืองต่างๆคือ อุบล 38 คน เขมรัฐ ๕๔ คน ร้อยเอ็ด 7 คน ศรีสะเกษ 19 คน สุวรรณภูมิ 15 คน ยโสธร 4 คน¹⁵ หรือกรณีเลกเมืองโคราชไปทำ มาหากินที่เมืองร้อยเอ็ด เมื่อกรมการเมืองตามเก็บส่วยที่ร้อยเอ็ด เลกเหล่านี้หลบหนีไปอยู่เมือง กาฬสินธุ์และสกลนคร¹⁶ เป็นต้น

กรณีที่เลกบางกลุ่มขอโอนสังกัดไปต่างเมืองแล้วแต่ยังไม่ได้รับการหักโอนบัญชี เช่น เมืองวารินชำราบ ขอออกจากสังกัดเมืองจำปาศักดิ์ ไปขอขึ้นกับเขมรัฐ หรือกรณีเมืองคำเขื่อนแก้ว ขออยู่ในสังกัดเมืองเขมรัฐทั้งที่อยู่ใกล้กับเมืองอุบล ก็เป็นกรณีตัวอย่างที่เกิดขึ้นและเป็นปัญหา กันอยู่เสมอในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

กรณีเจ้ากรมการเมืองเปียดบังขี้ยกส่วยเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ส่วนตัว เช่นกรณีของ หลวงภักดีไพศาล นายกองคุมไพร่ ลาว ข่า ทำส่วยขี้ผึ้งส่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ปีละ 5 หาบ แต่ เมื่อเก็บได้กลับนำไปใช้ โดยไม่ได้นำส่งส่วนกลางทำให้ส่วยค้างชำระ จึงถูกถอดออกจากหน้าที่ ราชการ¹⁷ หรือกรณีเรื่องการส่งเงินส่วยเมืองจำปาศักดิ์ เนื่องจากมีส่วยค้างเป็นจำนวนมากและ

¹⁴ “ร่างตราตอบเมืองชลบดส่งทองส่วยตอบเมืองนครราชสีมาส่งทองเมืองชัยภูมิ เมือง ภูเวียง ปิซวดโทศก” เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๐๒, เลขที่ ๑๗๔, หอสมุด แห่งชาติ.

¹⁵ “ใบบอกเมืองจำปาศักดิ์ถึงท่านอัครมหาเสนาบดีเรื่องให้ขุนรามภักดีคุมเงินส่วยมาส่ง” ,เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๑๙๓, เลขที่ ๑๖, หอสมุดแห่งชาติ

¹⁶ “คำให้การย้ายเชียงมั่น”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๑๘๙, เลขที่ ๑๐, หอสมุดแห่งชาติ.

¹⁷ “สารตราถึงอุปฮาดเรื่องให้ถอดหลวงภักดีไพศาลฐานทำส่วยขี้ผึ้งออกเสียจากการทำ หน้าที่”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๑๒, เลขที่ ๑๔๕, หอสมุดแห่งชาติ.

หลายปีจนทำให้ส่วนกลางระแวงว่าจะมีการเบียดบังช่วยจากเจ้าเมืองกรมการของจำปาศักดิ์ จึงให้เรียกตัวมาสอบสวน¹⁸

นอกจากจะมีการเบียดบังช่วยแล้วยังมีการเบียดบังเลขของกรมการเพื่อให้เล่นนั้นทำประโยชน์ให้แก่ตนเอง โดยการจำหน่ายบัญชีเลขว่า สูญหาย ล้มตาย หรือหลบหนี เพื่อลดจำนวนเลขที่จะต้องส่งไปให้กับส่วนกลาง ตัวอย่างเช่นการชำระเลข ปี ค.ศ.1846 (พ.ศ. 2389) พบว่ากองของหลวงไพร่พลรักษาเลขเบียดบังชำระได้เป็นเลข 293 คน ทางส่วนกลางจึงแบ่งเลขที่ถูกเบียดบังให้ทำส่วยซี่ฝั้ง 15 คน ปีละ 2 บาท 50 ซั่ง ทำส่วยไม้ร้อยคน เป็นไม้ 200 ต้น ทำส่วยเงิน 178 คน คนละ 2 ตำลึง 2 บาท เป็นเงินปีละ 22 ซั่ง 5 ตำลึง กำหนดให้เริ่มส่งให้ส่วนกลางตั้งแต่วันที่ ค.ศ.1847 (พ.ศ.2390)¹⁹

ประเด็นสุดท้าย คือความแตกต่างในการเปรียบเทียบราคาส่วยให้เป็นเงินระหว่างหัวเมืองและส่วนกลางเนื่องจากการคิดเทียบอัตราเงินแทนส่วยระหว่างหัวเมืองและส่วนกลางอาจจะแตกต่างกัน การตีราคาส่วยในหัวเมืองมักจะตีราคาต่ำกว่าส่วนกลาง ตัวอย่างเช่น การเทียบอัตราเงินแทนส่วยทางหัวเมืองคิดหาบละ 5 ตำลึง แต่บางครั้งส่วนกลางคิดราคาหาบละ 6 ตำลึง 2 บาท 7 ตำลึงบ้างก็มี²⁰

ทางส่วนกลางได้พยายามแก้ไขปัญหาค่าส่วยของหัวเมือง ด้วยความพยายามออกมาตรการต่างๆ เพื่อให้ปัญหาส่วยค้างชำระบรรเทาลงไปโดยวางลำดับการแก้ไขไว้ดังนี้

ประการแรก ในปี ค.ศ.1849 (พ.ศ.2392) รัฐบาลกลางได้กำหนดให้มีเลขยก จำนวนหนึ่งในสามของเลขส่วยหรือเลขคงเมืองของแต่ละเมือง ซึ่งเลขยกดังกล่าวจะทำการเก็บส่วยแต่ไม่ต้องส่งให้กับส่วนกลาง แต่จะให้กรมการเมืองแทน ส่วนอีกสองในสามทำส่วยส่งส่วนกลาง ด้วยวิธีการนี้เจ้ากรมการเมืองสามารถเรียกเก็บส่วยจากเลขทุกคนภายในเมืองได้และจะส่งเป็นส่วยไปตามที่ส่วนกลางกำหนดเท่านั้น เป็นการเปิดโอกาสให้เจ้าเมืองกรมการเสริมสร้างฐานะความมั่นคงของตนเองได้

¹⁸ “สารตราถึงอุปฮาดเรื่องให้ถอดดวงภักดีไพศาลฐานทำส่วยฝั้งออกเสียจากการทำหน้าที”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จุลศักราช ๑๒๑๔, เลขที่ ๒๖, หอสมุดแห่งชาติ.

¹⁹ “บัญชีเงินส่วย” เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๐๘, เลขที่ ๑๓๓, หอสมุดแห่งชาติ.

²⁰ “สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยาพระบุรีเรือท่าวงโลกาพาครอบครัวมาอยู่แขวงเมืองสกล”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๐๕, เลขที่ ๖๖, หอสมุดแห่งชาติ.

ประการที่สอง ส่วนกลางได้ยกเลิกส่วยบางเมืองเพื่อให้ล้างหนี้ และให้เริ่มต้นเสียส่วยใหม่ เช่นกรณีเมือง ยโสธรซึ่งค้างส่งส่วย 3 ปีได้ยกเลิกทั้งหมด แล้วเริ่มเก็บส่วยใหม่โดยกำหนดเป็นผลเร็วปีละ 50 หาบ เริ่มตั้งแต่ปี ค.ศ.1847(พ.ศ.2390)²¹

ประการที่สาม ลดอัตราภาษีเก็บส่วยรายบุคคลลงมาเท่าตัว คือในปี ค.ศ.1850(พ.ศ.2393)ได้กำหนดอัตราเก็บส่วยลดลงจากเดิม คือ จากเก็บส่วยผลเร็ว 5 คนต่อหาบ เปลี่ยนเป็น 10 คนต่อหาบพร้อมทั้งออกนโยบายกำชับให้เจ้าเมืองพาเลิกออกไปเก็บส่วยก่อนที่จะเสียหายจากภัยธรรมชาติ

ประการต่อมา คือการอนุญาตให้เลิกขายสุขอโพนสังกัดขึ้นกับเมืองใหม่ได้ตามสมควรใจ ซึ่งจะทำให้บัญชีเลิกไม่สับสน

ประการสุดท้ายคือการส่งข้าหลวงออกมาเร่งรัดส่วยให้ครบตามกำหนด ซึ่งข้าหลวงในหัวเมืองจะต้องออกค่าใช้จ่ายตามธรรมเนียมการเร่งรัดส่วยคือ ทองคำผูกหนัก 1 ตำลึง หรือเสียเงิน 14 บาท และเบี้ยหวัดรายวันๆละบาท จนกว่าจะเสร็จสิ้นการเร่งรัดส่วย

มาตรการต่างๆของส่วนกลางไม่สามารถแก้ปัญหาการค้างส่วยในหัวเมืองลาว

ตะวันออกได้ เพราะผลที่ออกมาคือการค้างส่วยของหัวเมืองต่างๆที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆในระยะเวลาต่อมา

4.5 ส่วยหัวเมืองอีสานในฐานะสินค้าออกของสยาม

เมื่อพิจารณาถึงระบบการค้าของสยามที่มีต่อชาวต่างชาติ ในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พบว่า การค้ากับประเทศจีนเป็นการค้าที่มีปริมาณที่สูงที่สุด ซึ่งหมายถึง จีนเป็นชาติคู่ค้าที่สำคัญที่สุดของสยาม จากบันทึกของ Crawford ได้ระบุถึงปริมาณการค้ากับประเทศจีนในปี ค.ศ.1822 (พ.ศ.2365) ในสมัยรัชกาลที่ 2 ไว้ว่า ปริมาณการค้าของไทยกับจีนสูงถึง 32,500 ตัน จากปริมาณทั้งหมด 41,800 ตัน สูงเป็นอันดับหนึ่งจากประเทศคู่ค้าทั้งหมด จากหลักฐานที่มีอยู่พบว่า เรือสำเภาจากประเทศไทยไปค้าขายตามเมืองท่าของจีนหลายเมือง เช่น เมืองกวางตุ้ง เมืองแต้จิ๋ว เมืองเอ๋อหมิงในมณฑลฮกเกี้ยน เมืองเหวินโจ เมืองหนิงโป เมืองเซียงไฮ้ และเมืองซูโจว เป็นต้น สินค้าที่ส่งออกไปขายได้แก่ ไม้ฝาง ไม้กฤษณา ไม้เนื้อแข็งต่างๆ หวายตะคา เปลือก

²¹ “บัญชีส่วยเร็ว”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๐๐, เลขที่ ๑๕๙, หอสมุดแห่งชาติ.

ปะโลง หนังสัตรี เขากวาง เขากะปือ งาช้าง นอแรด ครั่ง รง รั้งนก กระวาน กานพลู พริก ไทย ดีปลี หมาก ฝ้าย ข้าว ยาสูบ น้ำตาลทราย น้ำมันมะพร้าว กุ้งแห้ง ปลาช่อน ปลาเค็ม เนื้อสัตว์ตากแห้ง ดีบุก ตะกั่ว และเหล็ก²²

นอกจากนี้ยังมีบันทึกของมัลลอค (D.E.Malloch) ได้กล่าวถึงเรือสำเภาของจีนที่เข้ามาค้าขายที่สยาม โดยได้บันทึกเปรียบเทียบ ที่มาของเรือเหล่านั้น จำนวนเรือและปริมาณบรรทุกของเรือสินค้าจีน รวมถึงค่าเฉลี่ยของสินค้า และยอดรวมทั้งหมดของการค้าในรอบปีนั้นๆ ดังตารางที่

10

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

---

²² เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, “สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ.2325-2398” (ปริญญา นิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, 2533), 71.

ตารางที่10 ตารางแสดงจำนวนเรือสินค้าชาวจีนที่เข้ามาค้าขายกับสยามในแต่ละปี

จากเมืองท่า	พ.ศ.2367			พ.ศ.2368		พ.ศ.2369		พ.ศ.2370		พ.ศ.2379		พ.ศ.2386		พ.ศ.2393		ค่าเฉลี่ย ของ สินค้า	ยอดรวม เป็นเงิน บาท
	จำนวน เรือ	ระวาง บรรทุก	บรรทุก รวม	จำนวน เรือ	ปริมาณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมาณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมาณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมาณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมาณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมาณ บรรทุก		
1.กวางตุ้ง (ถึงเดือน มกราคม)	3	15,000	45,000	3		3	45,000	3	45,000	4	60,000	4	60,000	4	60,000	40,000	160,000
2.กวางตุ้ง (ถึงเดือน กรกฎาคม)	22	4,000	88,000	22		18	72,000	21	84,000	25	100,000	26	104,000	27	108,000	12,000	354,000
3.กวางตุ้ง (ถึงเดือน กรกฎาคม)	25	2,500	50,000	23		26	65,000	24	60,000	28	70,000	30	75,000	30	75,000	8,000	240,000
4.กวางตุ้ง (ถึงเดือน กรกฎาคม)	3	8,000	24,000	3		3	24,000	3	24,000	4	72,000	4	32,000	4	32,000	25,000	100,000
5.กวางตุ้ง (ถึงเดือน กรกฎาคม)	3	10,000	30,000	3		3	30,000	4	40,000	4	40,000	4	40,000	4	40,000	30,000	120,000

ตารางที่10 (ต่อ)

จากเมืองท่า	พ.ศ.2367			พ.ศ.2368		พ.ศ.2369		พ.ศ.2370		พ.ศ.2379		พ.ศ.2386		พ.ศ.2393		ค่าเฉลี่ย ของ สินค้า	ยอดรวม เป็นเงิน บาท
	จำนวน เรือ	ระวาง บรรทุก	บรรทุก รวม	จำนวน เรือ	ปริมาณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมาณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมาณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมา ณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมา ณ บรรทุก	จำนวน เรือ	ปริมา ณ บรรทุก		
7.ผู้เกียน	10	6,000	60,000	14		12	72,000	11	66,000	13	78,800	13	78,000	14	184,000	20,000	280,000
8.ไหหลำ (ถึงเดือน มกราคม กลับเดือน พฤษภาคม)	45	2,500	112,500	64		52	130,000	64	160,000	63	157,500	65	162,500	68	170,000	10,000	680,000
9.ไหหลำ (ถึงเดือน มกราคม กลับเดือน พฤษภาคม)	36	800	28,000	38		40	32,000	43	34,400	47	37,600	50	40,000	51	40,800	7,000	357,000
รวม	155	56800	501500	182		165	53400	186	617400	202	727900	209	695500	217	829800	172000	2591000

ที่มา “ประเทศสยาม :ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าขาเข้าและสินค้าขาออก รวมทั้งแนวทางการดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม”แปลจาก D.E.Malloch.Siam:some general remarks on its production and particularly on its import and export and the mode of transacting bussiness oF the people. จากหนังสือ”รวมเรื่องแปล หนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ ๓ ,2538,หน้า แรก182-183.

หมายเหตุ

1. เรือสินค้าเที่ยวที่ 1 เป็นของรัฐบาล
2. เรือสินค้าเที่ยวที่ 2 ,3, 4, 5 ส่วนหนึ่งเป็นของรัฐบาลสยาม อีกส่วนเป็นของพ่อค้าชาวจีนที่กรุงเทพฯ
3. เจ้าของสินค้าของเรือเที่ยวที่6และ7 คือพ่อค้าชาวจีนจากเมืองท่าอื่นๆ
4. เรือสำเภาสินค้าเที่ยวที่ 8 เป็นของไต้หวัน
5. เรือสำเภาเที่ยวที่ 9 เป็นของโคชินไชน่า

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ตั้งแต่ปี ค.ศ.1824 (พ.ศ.2367) เป็นต้นมาเรือสินค้าของชาวจีนเข้ามาทำการค้าที่กรุงเทพฯเป็นจำนวนมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันกับที่เรือสินค้าจากเมืองไทยก็ออกไปทำการค้ากับเมืองจีนเช่นกัน การเดินทางโดยใช้เรือสำเภาจะอาศัยกระแสลมเป็นตัวช่วยในการเดินเรือ ดังนั้นจะเห็นว่า เรือสินค้าจากเมืองจีน จะแวะมาสยาม 2 ระยะเวลา ระยะเวลาแรก เดินทางมาถึงช่วงเดือนมกราคม และกลับราวเดือนพฤษภาคมหรือมิถุนายน ระยะเวลาหลังจะเดินทางจากเมืองท่าที่เมืองจีนเดือนพฤษภาคม มาถึงกรุงเทพฯกลางเดือนกรกฎาคม

ดังนั้นช่วงระยะเวลาตั้งแต่เดือนเดือนกรกฎาคมถึงธันวาคม เป็นช่วงเวลาที่เรือสำเภาจีน จำนวนมากเดินทางกลับประเทศ ทางกรุงเทพฯจึงเริ่มสะสมส่วยจากหัวเมืองต่างๆอีกครั้งโดยการสำรวจบัญชีรับส่วยว่าช่วงปีที่ผ่านมาว่าหัวเมืองต่างๆส่งส่วยมาครบตามจำนวนที่กำหนดหรือไม่ หากยังค้างอยู่จะมีหนังสือจากส่วนกลางแจ้งให้เจ้าเมืองกรมการต่างๆได้ทราบจำนวนส่วยที่ค้างว่ายังคงค้างอยู่เป็นจำนวนเท่าใด และส่วยรอบใหม่ที่จะต้องจ่ายในปีถัดไปเป็นจำนวนเท่าใด โดยที่จะต้องแจ้งให้เจ้าเมืองกรมการทราบล่วงหน้า เนื่องจากส่วยที่เก็บจากธรรมชาติจะเกิดตามวงรอบฤดูกาลของธรรมชาติ เช่น ผลเร็วจะเก็บได้ในช่วงเดือน กรกฎาคมถึงเดือนตุลาคม หรือการร่อนทองคำจะต้องร่อนในเดือนพฤษภาคมเนื่องจากน้ำในลำคลองจะอยู่ในปริมาณที่พอเหมาะ เป็นต้น การแจ้งให้ทราบล่วงหน้าทำให้เจ้าเมืองและกรมการ จะต้องแจ้งให้กับเลขาธิการว่าปีถัดไปจะต้องเสียส่วยอีกเท่าใดแล้วให้เลิกที่เก็บส่วยนั้นๆออกไปจัดหามา

จนกระทั่งถึงราวปลายเดือนตุลาคม ทางส่วนกลางจึงเริ่มเร่งรัดส่วยอีกครั้งเนื่องจากใกล้เวลาที่จะพระราชทานเบี้ยหวัดประจำปีให้กับข้าราชการบริพารซึ่งจะพระราชทานในเดือนพฤศจิกายนของทุกปี และหลังจากนั้นจะสะสมส่วยที่เป็นสิ่งของเพื่อรอให้เรือสำเภาจีนรอบใหม่ที่จะเข้ามาทำการค้าในเดือนมกราคมทำการซื้อขายในครั้งต่อไป

เรือสินค้าจากเมืองจีนที่เข้ามาในเดือนมกราคมจะแวะพักที่กรุงเทพฯเป็นระยะเวลาประมาณ 5-6 เดือน ซึ่งในช่วงระยะเวลาที่เรือสินค้าจอดพัก ส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจะหลังไหลเข้ามากรุงเทพฯตลอดเวลา สังเกตจากใบบอกส่งส่วยประเภทต่างๆส่วนมากจะส่งเข้ามาในช่วงเดือนมกราคมถึงเดือนเมษายนมากกว่าช่วงเวลาอื่นๆ

นอกจากหัวเมืองลาวจะเป็นแหล่งจัดส่งส่วยซึ่งกลายเป็นสินค้าของส่วนกลางแล้ว สินค้าหลายประเภทไม่ได้เป็นส่วยที่จัดส่งให้ส่วนกลาง แต่มีแหล่งกำเนิดอยู่ในดินแดนลาวฝ่ายตะวันออกที่อุดมสมบูรณ์ ซึ่งจะกลายเป็นผลผลิตที่เลิกในหัวเมืองเข้าไปแสวงหามาเพื่อนำมาขายให้กับคนกลางที่รับซื้อซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้าชาวจีนเพื่อนำไปขายต่อให้กับพ่อค้าต่างชาติ เพื่อนำไปใช้เป็นตัวยาหรือเครื่องผสมกระสายยาสมุนไพร ในขณะที่เดียวกันสินค้าประเภทหนึ่งสัตว์ชนิด

ต่างๆ จะถูกส่งต่อไปประเทศญี่ปุ่นเพื่อใช้ในการสงคราม เช่น นำเครื่องหนังไปประกอบเป็นส่วนหนึ่งของเกราะป้องกัน เป็นต้น มีการบันทึกถึงผลผลิตประจำปีของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ที่กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของกรุงเทพฯดังปรากฏในตารางที่11

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ตารางที่ 11 ตารางแสดงผลผลิตประจำปีของสยามจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

รายชื่อ ผลผลิต	ราคา(บาท)		ปริมาณการผลิตประจำปี		รวมยอดเงิน(บาท)	เวลาที่สินค้าออกสู่ ตลาด	เวลาที่ซื้อได้ถูก ที่สุด	สถานที่ผลิต	สถานที่ส่งออก
	สูงสุด	ต่ำสุด	จำนวนผลิต	ส่งออก					
1.กระดุก กระป๋องต่อ หาบ	1.25	1	20,000	20,000	20,000	ไม่จำกัด	สิงหาคม-ตุลาคม	ทั่วไปในป่าลาว	จีน
2.กระดุกข้าง ต่อหาบ	7	6.5	3,000	30,000	19,500	ไม่จำกัด	สิงหาคม-ตุลาคม	ป่าในลาว	จีน
3.กระดุกเสื่อ ดาวกระดุก สัตว์แต่ละ ชนิดต่อหาบ	...	15	อย่างละ500ต่อ หนึ่งชนิด	120	7,500	ธันวาคม-มกราคม	ธันวาคม	ป่าในลาว	จีน
4.กระดุกเสื่อ ต่อหาบ	30-40	35	อย่างละ500	150	15,000	ธันวาคม-มกราคม	ธันวาคม	ป่าในลาว	จีน
5.กระวาน คุณภาพ ชั้นหนึ่งต่อ หาบ(ขาวและ ใหญ่)	300	300	250	250	75,000	ธันวาคม- พฤษภาคม	มกราคม	กัมพูชา, ป่า จันทบูรณ์	จีน
7.กระวาน คุณภาพชั้น สามต่อหาบ	50-80	50-80	250	200	13,000	ธันวาคม- พฤษภาคม	มกราคม	กัมพูชา, ป่าจันทบูรณ์	จีน
8.ทองแดง	40	37	3,000	...	...	มกราคม	กันยายน-ตุลาคม	เทือกเขาแถบ	ใช้ในประเทศ

สยามต่อหาบ								ลาว	
------------	--	--	--	--	--	--	--	-----	--

ตารางที่ 11 (ต่อ)

9.เมล็ดฝ้าย คุณภาพ ชั้นหนึ่งต่อ หาบ เมล็ดฝ้าย คุณภาพชั้น สองต่อหาบ เมล็ดฝ้าย คุณภาพชั้น สามต่อหาบ	26 22 16	24 22 16	ทั้งสามชนิดรวม 60,000	30,000 ราคาที่ 10 บาท	300,000	มกราคม	มกราคม	ฝ้ายที่เจริญงอก งามดีที่สุดอยู่ แถบที่ราบสูง	จีน, ไหหลำ
10.พินข้าง คุณภาพ ชั้นหนึ่งต่อ หาบ พินข้าง คุณภาพชั้น สองต่อหาบ พินข้าง คุณภาพชั้น สามต่อหาบ	160 145 50	156 140 50	300 200 50	300 200 50	48,000 29,000 2,500	ไม่จำกัดเวลาแต่ละ หาบจะเพิ่มพิน1ซี มูลค่าไม่เกิน 8 บาท	กันยายน-ตุลาคม	ลาว, กัมพูชา	จีน, สิงคโปร์
11.เอ็นเนื้อ คุณภาพ	30	26	รวม1,000	1,000	20,000	ไม่จำกัด	ทุกเวลาตอนที่เรือ สำเภาจะมาถึง	ลาว	จีน

ชั้นหนึ่งต่อ หาบ เอ็นเนื้อ คุณภาพชั้น สองต	20	16							
--	----	----	--	--	--	--	--	--	--

ตารางที่ 11 (ต่อ)

12.ง :(คุณภาพ ชั้นหนึ่งนิยม ซื้อเป็นแพ่ง แม้ว่าเนื้อใน จะมีคุณภาพ เท่าเทียมกัน ควรมีสีเหลือง สด)ต่อหาบ งคุณภาพชั้น สอง งคุณภาพชั้น สาม	60	60	200	200	12,000	ไม่จำกัด	ทุกเวลาก่อนที่เรือ สำเภาจะมาถึง	กัมพูชา	จีน/อังกฤษ/ สิงคโปร์
	56	54	200	200	10,800				
	42	40	250	200	8,000				
13.กาวหนัง สัตว์ต่อหาบ	...	...	...	....	...	ไม่จำกัด	ทุกเวลา	ลาว,กัมพูชา	ใช้ในประเทศ
14.หนังควาย ต่อหาบ	5	4.5	50,000	30,000	150,000	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ สำเภาจะมาถึง	ลาว,กัมพูชา	จีน/โคชินจีน
15.หนังวัวต่อ	6	5	50,000	30,000	150,000	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ	ลาว,กัมพูชา	จีน/โคชินจีน

หาบ							สำเนาจะมาถึง		
16.หนังสือ ต่อหาบ	12	12	4,000	4,000	48,000	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ สำเนาจะมาถึง	ลาว, ทั่วไป	จีน/โคชินจีน
17.หนังสือ ต่อหาบ	5.5	5.5	5,000	5,000	27,500	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ สำเนาจะมาถึง	ลาว, ทั่วไป	จีน

ตารางที่ 11 (ต่อ)

18.เขาสัตว์ดำ ต่อหาบ	5	5	6,000	6,000	30,000	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ สำเนาจะมาถึง	ลาวและกัมพูชา	จีน/โคชินจีน
19.เขาสัตว์ ขาวต่อหาบ	7	6.5	300	300	1,950	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ สำเนาจะมาถึง	ลาวและกัมพูชา	จีน/โคชินจีน
20.นอแรด คุณภาพ ชั้นหนึ่ง	...	500	10นอ	...	5,000	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ สำเนาจะมาถึง	ลาว, กัมพูชา สัตว์จะถูกฆ่า เขาและหนัง	จีน
คุณภาพชั้น สอง	...	50	50	2	2,500				
คุณภาพชั้น สาม	...	0.5-10	500นอที่ราคา นอ ละ2รูปี	2	1,000				
21.เขากวาง ชั้นหนึ่งต่อคู่	24	20	100	3	2,400	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ สำเนาจะมาถึง	ลาวและกัมพูชา	จีน
เขากวางชั้น สองต่อคู่	25	12	600	7	7,200				
22.เขากวาง อ่อนต่อหาบ	10	9	3,000(คิด8บาทต่อ หาบ)	3,000	24,000	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ สำเนาจะมาถึง	ลาวและกัมพูชา	จีน
23.เขากวาง	8	7	3,000	3,000	...	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือ	ลาวและกัมพูชา	จีน

แก้ต่อหีบ							สำเนาจะมาถึง		
24. นำฝั่งต่อหีบ	...	...	500	...	...	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลาก่อนที่เรือสำเนาจะมาถึง	ลาวและกัมพูชา	จีน
25. เนื้อควายตากแห้งต่อหีบ	5.5	5	15,000	15,000	75,000	พฤษภาคม/ธันวาคม-พฤษภาคม	มกราคม	ลาว, ไคราช, กัมพูชา	จีน/ไต้หวัน

ตารางที่ 11 (ต่อ)

26. เนื้อกวาดตากแห้งต่อหีบ	7	6.5	7,000	7,000	45,500	พฤษภาคม/ธันวาคม-พฤษภาคม	มกราคม	ลาว, ไคราช, กัมพูชา	จีน/ไต้หวัน
27. น้ำมันจากข้างต่อหีบ	...	...	ปริมาณน้อย	...	...	ธันวาคม-พฤษภาคม	ธันวาคม	ลาว, กัมพูชา	ใช้ในประเทศ
28. หางนกยูงต่อร้อย	30	28	6,000 หาง	2	1,680	ธันวาคม-พฤษภาคม	ธันวาคม	ลาว, ไนป้าไม้สัก	จีน
29. ครึ่งชั้นหนึ่งต่อหีบ	18	17	6,000	6,000	102,000	ธันวาคม-พฤษภาคม	กรกฎาคม-มกราคม	ลาว, เมืองขึ้นสยามในกัมพูชา	สิงคโปร์/คาบสมุทรมลายู
ครึ่งชั้นสองต่อหีบ	16	15	8,000	8,000	102,000				
ครึ่งชั้นสามต่อหีบ	10	8	6,000	4,000	32,000				
30. หนึ่งกวาดต่อร้อยผืน	26	24	150,000 ผืน	1,500	22,000	มกราคม-พฤษภาคม	มกราคม	ลาว, กัมพูชา, พื้นที่แถบภูเขา	จีน
หนึ่งกวาดชั้นสอง	20	18	100,000 ผืน						

31.หนังสือดาวต่อผืนหนังสือต่อผืน	1.5 1	1.5 1	1,000 600	20 12	1,500 600	มกราคม-พฤษภาคม	มกราคม	ลาว, กัมพูชา, พื้นที่แถบภูเขา	เงิน
32.หนังสือพิชใหญ่ต่อร้อยผืน	30	26	20,000ผืน	100	5,200	ไม่จำกัดเวลา	มกราคม	ลาว, กัมพูชา, ที่ตอนทั่วไป	เงิน
33.หนังสือพิชเล็กต่อร้อยผืน	16	12	50,000ผืน	100	6,000				
34.พลวงต่อหาบ	...	...	2,000	...	...	ไม่จำกัดเวลา	สิงหาคม-ธันวาคม	ปากแพรก ลาว	ใช้ในประเทศ
35.ไม้แดงต่อหาบ	1.5	1.5	100,000	40,000	60,000	ธันวาคม-มกราคม	สิงหาคม-ธันวาคม	เทือกเขา	เงิน
36.ไม้ซีแลคไม่มีกลิ่นหอมต่อหาบ	50	...	ปริมาณน้อยประมาณ4หาบ	...	...	ธันวาคม-มกราคม	สิงหาคม-ธันวาคม	เทือกเขา	ใช้ในประเทศ
37.ซีผึ้งชั้นหนึ่งต่อหาบ	70 60	65 55	4,000 ...	... ...	... ...	ไม่จำกัดเวลา	ทุกเวลา	กัมพูชา, ลาว, คาบสมุทรมะลายู	ใช้ในประเทศ
38.ไหมดิบต่อหาบ	750	...	1,000	...	...	ใช้ในประเทศ	ทุกเวลา	ลาว	ใช้ในประเทศ
39.ไหมดิบ	600	500	1,000	...	...	ใช้ในประเทศ	ทุกเวลา	ลาว	ใช้ในประเทศ

ที่มา : “ประเทศไทย : ข้อสังเกตทั่วไปในเรื่องผลผลิต โดยเฉพาะเรื่องสินค้าขาเข้าและสินค้าขาออก รวมทั้งแนวทางการดำเนินธุรกิจการค้ากับสยาม”แปลจาก D.E.Malloch.Siam:some general remarks on its production and particularly on its import and export and the mode of transacting bussiness oF the people. จากหนังสือ”รวมเรื่องแปล หนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3 , 2538, 139-162.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สินค้าเหล่านี้เป็นที่ต้องการของชาวต่างชาติมาก จึงมีพ่อค้าชาวจีนในกรุงเทพฯพากันไปตั้งร้านกันที่นครราชสีมาและทำการรับซื้อสินค้าเหล่านี้จากหัวเมืองต่างๆส่งมากรุงเทพฯในขณะเดียวกันการค้าระหว่างหัวเมือง มีการพัฒนาขึ้นเนื่องจากแหล่งที่จะขายสินค้าภายนอกภูมิภาคไม่ใช่มีเพียงกรุงเทพฯเพียงแห่งเดียว เส้นทางการค้าภายในดินแดนลาวฝ่ายตะวันออกสามารถส่งออกป็นอกภูมิภาค คือเขมรและโคชินไชน่า โดยการผ่านศูนย์กลางคืออุบลราชธานี และเมืองจำปาศักดิ์ตามลำดับ เลกที่ไม่อยากเหนื่อยยากในการเกณฑ์แรงงานหรือจัดหาส่วยพัฒนามากลายเป็นผู้ผลิตสินค้าและพัฒนามากลายเป็นพ่อค้าภายในภูมิภาค

อาจจะกล่าวได้ว่า การที่ส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญในช่วงระยะเวลาหนึ่งของสยาม และเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ โดยมีพ่อค้าชาวจีนเข้ามาเป็นสื่อกลางในการติดต่อค้าขาย กลายเป็นช่องทางให้เลกในหัวเมืองบางส่วนเริ่มมีการพยายามพัฒนาตัวเองเพื่อให้หลุดพ้นพันธะจากส่วนกลาง โดยการพยายามหาเงินจากการค้าขายสินค้าที่ตนมีความถนัดในการจัดหาและนำส่งให้คนกลาง เพื่อให้ได้เงินมาเพื่อเสียด่วยให้กับส่วนกลาง จากสภาพเช่นนี้ทำให้เกิดเศรษฐกิจแบบใช้เงินตรามากขึ้น เลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเริ่มเข้าสู่สภาพของภาวะรู้จักการค้าและการสะสมทุนในระยะเริ่มต้น.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

4.6 วิเคราะห์ส่วยเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ในช่วงกลางคริสต์วรรษที่ 19 สินค้าและผลผลิตจากธรรมชาติที่ราชสำนักจากส่วนกลางต้องการ ก็คือ ผลเร็ว ซึ่งถูกกำหนดให้ชายฉกรรจ์และครอบครัวต้องออกไปเก็บผลเร็วตามป่าเขาแล้วนำไปตากแห้งเพื่อส่งเป็นส่วย ส่วนต่างที่เก็บได้ก็จะนำไปขายให้กับพ่อค้าชาวจีนหรือพ่อค้าพื้นเมือง ซึ่งโดยมากจะเป็นลูกหลานของกรมการเมือง ราคาผลเร็วในปี ค.ศ.1845 (พ.ศ.2388) พบว่า ผลเร็วหนึ่งหาบ(น้ำหนัก 60 กิโลกรัม) ขายในราคา 20 บาท²³

ผลเร็วและผลผลิตต่างๆจากป่ากลายเป็นสินค้าที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้ากับเมืองจีน นับจากปี.1830(พ.ศ.2373)เป็นต้นมา จากบันทึกของ Crawford ทำให้เราทราบว่า ผลเร็ว ประมาณ240-360ตัน(240,000-360,000 กิโลกรัม) ,งาช้าง 18-60 ตัน(18,000-60,000 กิโลกรัม),ซีผึ้งกว่า 100 ตัน(100,000กิโลกรัม) ,และครั้งประมาณ 650-

²³ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองอีสาน"ประชุมพงศาวดารภาค4, 45.

1,080 ตัน(650,000-1,080,000 กิโลกรัม) ถูกส่งออกในช่วงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 19²⁴ นับว่าเป็นปริมาณสินค้าที่มีปริมาณมหาศาลทีเดียว

เมื่อเราพิจารณาถึงเรือสำเภาที่เริ่มถูกส่งจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ใน ค.ศ. 1835 (พ.ศ.2378) แล้วพบว่า 11 หัวเมืองส่งเรือเป็นสำเภาที่มีน้ำหนักรวมถึง 26,000 กิโลกรัม ในเวลาปีเดียว และในระยะเวลาต่อมา หัวเมืองที่ทำสำเภาเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจากนโยบายการตั้งเมืองของรัฐส่วนกลาง จนเพิ่มจำนวนเป็น 10 เท่า ในระยะเวลาไม่ถึง 20 ปี ผลผลิตเรือที่มีอุดมสมบูรณ์ในป่าคงไม่เพียงพอที่จะรองรับความต้องการของคนที่ย้ายเข้ามาเก็บได้ จากตัวเลขเดียวกัน ทำให้เราทราบในทางกลับกันว่า ในปี ค.ศ.1830(พ.ศ.2373) เลกทั้ง 11 หัวเมืองที่ส่งสำเภาเรืออยู่ประมาณ 2,165 คน

เราไม่สามารถทราบจำนวนเลขที่ส่งสำเภาในแต่ละหัวเมืองได้ว่ามีจำนวนมากน้อยเพียงใด แต่จากการบันทึกการส่งสำเภา ทำให้เราสามารถทราบจำนวนปริมาณของสำเภาที่หัวเมืองต่างๆได้ส่งเข้ามาส่วนกลางได้ ดังตารางที่ 12

ตารางที่ 12 ตารางแสดงสำเภาจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ชื่อเมือง	ปริมาณ (หาบ)	ปีที่จัดเก็บ (พ.ศ.)	ชื่อเมือง	ปริมาณ (หาบ)	ปีที่จัดเก็บ (พ.ศ.)
จำปาศักดิ์	0.70-200.16	2370-2401	เชียงแตง	0.95-30.08	2392-2398
คำทองน้อย	3.0-34.68	2373-2398	คำทองใหญ่	5.51-339.10	2370-2396
ลำเนาหนอง ปรือ	0.29-163.35	2389-2409	แสนปาง	1.94-60	2374-2399
สาละวัน	1-181.6	2372-2399	สีพันดอน	0.65-50	2373-2391
สองคอนดอน ดง	3.38-60.48	2389-2397	อากาศ อำนาจ	5.0-103.55	2394-2409
อำนาจเจริญ	2.44-98.0	2399-2408	อาทมาต	2.16-22.8	2389-2408
เซล้าเกา	1.11-10	2392-2406	เดชอุดม	1.49-224	2380-2423

²⁴ J. Crawford, *Journal of Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*, 2nd ed.(Kuala Lumpur : Oxford University Press, reprint, 1976) .413.

ตารางที่12 (ต่อ)

ชื่อเมือง	ปริมาณ (หาบ)	ปีที่จัดเก็บ (พ.ศ.)	ชื่อเมือง	ปริมาณ (หาบ)	ปีที่จัดเก็บ (พ.ศ.)
แก่นท้าว	2.20-99.63	2382-2420	กาฬสินธุ์	0.85-261.60	2374-2410
คำเขื่อนแก้ว	0.27-44.15	2389-2408	เขมรัฐ	0.3-101	2373-2409
โขงเจียม	2.19	2373-2378	ขอนแก่น	0.73-20.0	2374-2406
กุฉินารายณ์	0.98-74.95	2382-2410	กุสุมาลย์	0-60-87.60	2384-2407
เลย	1.06-10	2374-2379	มุกดาหาร	0.55-100	2374-2410
นครพนม	1.0-189.8	2373-2410,243	นครราชสีมา	2.91-50	2374-2402
หนองหาน	2.0-2.1	2374- 2381,2394	หนองคาย	4.86-9.0	2376-2378
หนองสูง	0.8-60	2374-2410	โพธิสาร	2.26-58.67	2389-2400
ภูแล่นช้าง	12.0	2383-2410	รามราช	0.20-36	2389-2410
รัตนบุรี	0.79-369.10	2374- 2406,2423	ระนอง	0.20-71.20	2389-2410
ร้อยเอ็ด	1-80.53	2373-2407	สกลนคร	4.43-319.65	2382-2407
เสนานิคม	0.05-40	2389-2409	ศิขรภูมิ	4.05-20	2413-2420
ศรีสะเกษ	1.67-61.44	2375-2429	สุรินทร์	0.72-193.5	2374-2410
สุวรรณภูมิ	1-100	2375-2409	ท่าขอนยาง	0.9-86.15	2388-2408
อุบล	0.24-35.95	2373-2394	ยโสธร	0.28-100	2371-2408

ที่มา รวบรวมจากจดหมายเหตุรัชกาลที่3และ4 โดยการแยกพิจารณาเป็นหัวเมือง พิจารณาว่า
ส่วยที่ส่งส่วนกลางน้อยที่สุดและมากที่สุด ในช่วงปีที่ทำการส่ง

จากตัวเลขที่บันทึกการส่งส่วย พบว่า ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเริ่มมีการส่งเร็วมา
ตั้งแต่ ปี ค.ศ.1827 (พ.ศ.2370) ภายหลังจากสงครามเจ้าอนุวงศ์ ปริมาณส่วยที่เพิ่มขึ้นในแต่ละ
หัวเมืองเกิดจากการที่มีเลิกทำส่วยผลเร็วมากขึ้น เมื่อเราพิจารณาดูหัวเมืองที่เสียส่วยผลเร็ว เป็น
ปริมาณมาก(นับ100หาบขึ้นไป) เช่นนครจำปาศักดิ์ ลำเนาหนองบรีหรือ สาละวัน นครพนม รัตนบุรี
สุวรรณภูมิ คำทองใหญ่ อากาศอำนวย กาฬสินธุ์ สกลนคร สุรินทร์และยโสธร เราสามารถใช้

พิกัดอัตราภาษีมาคำนวณจำนวนเลขที่ส่งส่วยเร็วในแต่ละเมืองได้ เช่น เมืองนครจำปาศักดิ์ เก็บเร็วส่งมากที่สุด จำนวน 200.16 หาบ คิดตามพิกัดอัตราเก่า 5คนต่อ1हाบ จะมีเลขผูกส่วยเร็วในนครจำปาศักดิ์ ประมาณ 1,000 คน และหากพิจารณาตามพิกัดอัตราใหม่ คือ 10 คนต่อ 1 หาบจะมีเลขส่งส่วยเร็วอยู่ 2,000 คน

ตัวเลขชุดนี้มีจุดที่น่าสังเกต คือ นอกจากเมืองที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 4 เพียงเมืองเดียวคือเมืองอากาศอำนวย(ตั้งปี ค.ศ.1857) นอกนั้นเมืองที่ส่งส่วยเร็วปริมาณมากนี้เป็นเมืองที่ตั้งมาก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 ทั้งสิ้น และช่วงปีที่ส่งเร็วจำนวนมากนี้ อยู่ในช่วงกลางทศวรรษ 1830ถึงปลายทศวรรษ1840 และต่อมาภายหลังปริมาณการส่งส่วยเร็วของเมืองเหล่านี้ก็จะลดลง

เช่นเดียวกับอีกหลายเมืองที่ ส่งส่วยเร็วแล้วต่อมาภายหลังปรากฏว่าไม่มีหลักฐานการส่งส่วยเร็วอีกเลย อาจจะเป็นไปได้หลายประการ คือ ยกเลิกการส่งเร็ว หรือเปลี่ยนจากส่วยเร็วกลายเป็นส่วยอย่างอื่นแทน

ประเด็นเรื่องการส่งส่วยเร็วลดลงหรือการขาดช่วงการส่งส่วยเร็วนี้สามารถอธิบายได้ถึงเหตุผล คือการค้างชำระส่วย กล่าวคือ ในขณะที่ช่วงปี ค.ศ.1835-1845(พ.ศ.2378-2388) ซึ่งเป็นช่วงที่มีการส่งส่วยเร็วปริมาณมากทางส่วนกลางได้กำหนดพิกัดอัตราส่วยไว้สูง แต่เลขในหัวเมืองต่างๆที่ส่งส่วยเร็วมีจำนวนน้อยสามารถหาเร็วส่งได้ครบตามจำนวนและเป็นจำนวนมาก ต่อมาเมื่อเกิดการตั้งเมืองใหม่ และมีการส่งส่วยเร็วเกือบทุกเมือง ปริมาณคนที่ออกเก็บเร็วเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก เลขเมืองเดิมที่เคยเก็บส่วยได้ครบถูกแย่งทรัพยากร จึงเกิดการแก่งแย่งกันเก็บ ซึ่งปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นทั่วทั้งภูมิภาคและท้ายที่สุด มีน้อยเมืองที่สามารถส่งส่วยเร็วได้ครบตามที่ส่วนกลางกำหนดมา ส่วนเมืองอื่นๆปรากฏว่าส่งส่วยเร็วไม่ครบและเกิดปัญหาการค้างชำระส่วยเร็วขึ้น

นอกจากนี้ การที่ปริมาณการส่งส่วยเร็วลดลง น่าจะมีผลมาจาก การที่ผลเร็วเริ่มเป็นที่หมดความต้องการของรัฐส่วนกลางอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของตลาดต่างประเทศ แต่เดิมผลเร็วจะเป็นสินค้าออกที่รัฐบาลส่วนกลางส่งไปขายที่เมืองจีน และจีนกลายเป็นคู่ค้าที่สำคัญที่ทำรายได้ให้แก่รัฐส่วนกลาง แต่ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ยุติการส่งบรรณาการไปเมืองจีน ทำให้ปริมาณการค้ากับเมืองจีนลดลง ในขณะที่เดียวกันการค้ากับชาติตะวันตกกลับขยายตัวมากขึ้น และสินค้าที่ชาติตะวันตกต้องการไม่ใช่ผลเร็ว แต่เป็นผลผลิตข้าวและน้ำตาล ดังนั้นรัฐบาลส่วนกลางจึงเห็นว่าส่วยผลเร็วจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเริ่มหมดความจำเป็นจึงเริ่มเปลี่ยนการเก็บส่วยให้กลายเป็นเงินตราแทน ในขณะเดียวกันก็เริ่มเรียกเก็บส่วยเป็นสัตว์ใหญ่ เป็นช้าง ม้า

วัว ควาย แทนเงิน ซึ่งยังคงสามารถหาได้ในหัวเมือง สัตว์เหล่านี้ต่อมาได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของ ปัจจัยในการผลิตข้าวและน้ำตาลของพื้นที่ภาคกลางของราชอาณาจักร

เช่นเดียวกับส่วยผลเร็ว ในกรณีของส่วยขี้ผึ้ง ก็เช่นเดียวกัน การเก็บส่วยชนิดใดชนิด หนึ่งอย่างมหาศาลในช่วงระยะเวลาที่ทำการค้ากับจีน ทำให้ทรัพยากรชนิดนั้นๆในภูมิภาคหมดไป อย่างรวดเร็ว สำหรับส่วยขี้ผึ้ง มีหลักฐานแสดงถึงการขอเปลี่ยนเป็นเงินแทนเนื่องจากหวังผึ้งเพื่อ มาทำส่วยขี้ผึ้งไม่ได้²⁵ ปริมาณส่วยขี้ผึ้งที่เก็บจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกแสดงด้วยตารางที่ 13

ตารางที่ 13 ตารางแสดงปริมาณส่วยขี้ผึ้งจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

ชื่อเมือง	ปริมาณ (หาบ)	ปีที่จัดเก็บ (พ.ศ.)	ชื่อเมือง	ปริมาณ (หาบ)	ปีที่จัดเก็บ (พ.ศ.)
จำปาศักดิ์	1.34-107.81	2375-2401	เชียงแตง	3.63-5.46	2380-2399
คำทองน้อย	0.48-29.3	2370-2395	แสนปาง	0.50-11.63	2377-2414
สาละวัน	1-8.19	2380-2403	สะเม็ยะ	0.25	2379-2398
สีพันดอน	0.87-28.67	2374-2409	สองคอนดอนดง	2.21-6.37	2389-2397
อากาศอำนวย	0.80-2.0	2395-2399	อาทมาต	0.02-0.3	2393-2399
เซล้าภา	0.4-80	2386-2410	กาฬสินธุ์	1.19-2.05	2380-2381
ขอนแก่น	1.19-4.0	2376-2387	เลย	0.05-0.15	2382-2387
มุกดาหาร	0.69-2.0	2375-2405	นครพนม	0.25-2.10	2387-2409
นครราชสีมา	0.92-10	2404-2411	หนองคาย	1.0-5.0	2375-2428
โพนพิสัย	1.0-4.0	2393-2410	เรณูนคร	0.12-0.5	2395-2399
ร้อยเอ็ด	0.7-5.87	2375-2392	สกลนคร	0.20-19.44	2385-2398
สุวรรณภูมิ	0.8	2376-2377	อุบล	0.1-19.0	2373-2396
ยโสธร	0.10-0.53	2374-2380	โขงเจียม	0.13-1.02	2378-2379
เขมรัฐ	0.16-5.51	2375-2407			

²⁵ “สารตราถึงเจ้าเมืองกาลสินเรื่องตอบส่วยเร็วและเงินแทนส่วยเร็ว”, เอกสารจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๑๓, เลขที่ ๑๒๓, หอสมุดแห่งชาติ.

ที่มา รวบรวมจากจดหมายเหตุรัชกาลที่3 และ4 โดยการแยกพิจารณาเป็นหัวเมือง พิจารณาซึ้งช่วยที่ส่งส่วนกลางน้อยที่สุดและมากที่สุด ในช่วงปีที่ทำการส่ง

ประเด็นของซึ้งช่วย จะแตกต่างกับช่วยเหลืออยู่บางประการ กล่าวคือ ซึ้งช่วยจะใช้เป็นสินค้าออกเพียงส่วนน้อยเท่านั้น ส่วนใหญ่ช่วยเหลือจะถูกนำมาใช้ภายในราชอาณาจักรในเรื่องของพุทธศาสนา ตัวอย่างเช่น ซึ้งช่วยจะถูกนำมาผลิตเป็นเทียนไข เทียนซึ้งช่วยใช้เวลาจุดไฟจะไม่มีการแตกปะทุของเทียน และจะมีกลิ่นหอม ดังนั้นจึงเหมาะที่จะใช้จุดบูชาพระพุทธรูป นอกจากนี้ยังเป็นส่วนผสมที่สำคัญในกิจกรรมการหล่อพระพุทธรูป เป็นต้น ดังนั้นถึงแม้ว่ารังผึ้งสมัยหลังๆจะหายากแต่ทางกรุงเทพฯก็ยังมีความต้องการช่วยเหลือนี้อยู่ จากข้อมูลจากตารางที่12 พบว่า ภายหลังจากปี ค.ศ.1857 (พ.ศ.2400) ยังคงมีเมืองที่ส่งช่วยเหลืออยู่ถึง 10 หัวเมือง(ไม่รวมนครราชสีมา) ถึงแม้ว่าจะไม่มากเหมือนกับกับช่วงทศวรรษ1840 แต่เมื่อเปรียบเทียบกับช่วยเหลือแล้วปรากฏว่าช่วยเหลือยังคงมีส่วนกลาง ในขณะที่ช่วยเหลือเริ่มหายไป เมื่อพิจารณาจากช่วงเวลาเดียวกัน

สาเหตุที่ทำให้ช่วยเหลือยังมีส่งอยู่ อาจจะเป็นเนื่องจากพิกัดอัตราการเสียเงินแทนช่วยเหลือที่แตกต่างกันมาก คือ ส่วยเร็ว หากคิดอัตราการแทนช่วยเหลือเป็นเงินจะเสีย 5 ตำลึงต่อเร็ว 1หาบ ในขณะที่ช่วยเหลือ จะเสียเงิน 25 ตำลึงต่อซึ้ง 1 หาบ (เมื่อเทียบกับช่วยเหลือเงิน)อัตราส่วนที่แตกต่างกันมากอาจทำให้โลกที่จะต้องเสียช่วยเหลือจำเป็นต้องแสวงหาช่วยเหลือมาส่ง ในขณะที่ช่วยเหลือเมื่อดูตามพิกัดอัตราแล้วเลยยังสามารถมีโอกาสแสวงหาเงินตรามาจ่ายแทนช่วยเหลือได้

ในกรณีของเงินแทนช่วยเหลือ และเงินช่วยเหลือ การอนุญาตให้จ่ายเป็นเงินแทนช่วยเหลือเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เงินตราค่อยหายไปจากหัวเมืองลาว ในการเสียช่วยเหลือทุกปีและทุกๆหัวเมืองจะมีเงินตราของลาวไหลเข้าสู่ส่วนกลาง เงินตราของลาวเหล่านี้เมื่อเข้าสู่ส่วนกลางจะถูกนำไปหลอมเพื่อแยกเนื้อเงินออกจากโลหะผสมอื่น และเนื้อเงินบริสุทธิ์ที่ได้ส่วนกลางจะนำไปสร้างเป็นเหรียญเงินที่ใช้กันทั่วไปภายในส่วนกลาง ในขณะที่เงินตราของส่วนกลางจะเข้าไปในหัวเมืองลาวโดยผ่านระบบการค้าที่เกิดขึ้นระหว่างภูมิภาค เช่น การเข้าไปรับซื้อผลผลิตจากป่าของคนจีนโดยการจ่ายเงินตราส่วนกลางให้กับผู้ที่นำสินค้ามาขาย หรือ กรณีของนายฮ้อยซึ่งตอนโคกระบือเข้ามาขาย แถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาก็ใช้เงินตราของภาคกลางในการแลกเปลี่ยน ทำให้สะดวกในการใช้จ่ายมากกว่าเงินตราลาวซึ่งจะต้องเทียบน้ำหนักเงินและพิสูจน์ว่าเป็นเงินแท้เสียก่อน ทำให้เกิดความยุ่งยากในการติดต่อแลกเปลี่ยน อีกประการหนึ่ง คือการเสียเงินช่วยเหลือของหัวเมืองหากเป็นเงินจากส่วนกลางจะทำให้ไม่เกิดความสับสนหรือความผิดพลาดในการเทียบบัญชีน้ำหนักเงินเพราะเป็นเงินตราชนิดเดียวกันที่ใช้เป็นมาตรฐาน จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตามการเรียกเก็บช่วยเหลือเป็นเงินของกรุงเทพฯกลับทำให้เกิดการขยายตัวของระบบเงินตราจากกรุงเทพฯเข้าไปสู่หัวเมืองลาวฝ่าย

ตะวันออก ข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ ราชสำนักส่วนกลางก็ตระหนักดีว่าการเสียเงินแทนส่วยของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก จะทำให้เงินตราภายในภูมิภาคย่อยหรือลง และกลัวว่าเงินจะหมดภูมิภาคเสียก่อน จึงให้เก็บสิ่งของอื่นๆที่อยู่ในป่าส่งมาแทนผลเร็ว พร้อมทั้งแจ้งให้ทราบว่าจะไม่ยอมให้ส่งเงินแทนส่วยชนิดอื่น²⁶

กล่าวโดยสรุป การจัดเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกสามารถเห็นได้ชัดขึ้นภายหลังจากเกิดวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์ ในปี ค.ศ.1826(พ.ศ.2369) โดยมีจุดเริ่มต้นจากการเข้ามาของกองสักเลกในดินแดนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก การพยายามแทรกแซงการจัดหมวดหมู่เพื่อควบคุมกำลังคนในหัวเมือง ก่อให้เกิดความสับสนวุ่นวายของเลกไพร่ภายในภูมิภาค ในขณะที่หัวเมืองต่างๆยังอยู่ในสภาพที่วุ่นวาย ได้มีการจัดเก็บส่วยไปพร้อมกับความพยายามยุติความวุ่นวาย ในช่วงแรกปรากฏหลักฐานว่าเมืองที่ส่งส่วย คือเมืองที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคมาก่อนที่จะมีการสักเลก เมืองเหล่านี้มีความมั่นคงและความพร้อมในการเสียส่วยพอสมควร ต่อมาเมื่อเกิดการตั้งเมืองใหม่ จึงมีการกำหนดประเภทและปริมาณส่วยให้หัวเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่หามาส่งตามกำหนด

ส่วยที่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกต้องเสียให้ส่วนกลาง คือส่วยที่เป็นผลผลิตจากธรรมชาติ และบางส่วนนำมาแปรรูปเพื่อเพิ่มมูลค่า ส่วยที่เป็นแร่โลหะธาตุคือเงินและทอง และการเกณฑ์แรงงาน พิกัดอัตราในการจัดเก็บทางส่วนกลางจะกำหนดเป็นอัตราที่แน่นอนแต่ในทางปฏิบัติขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองและกรมการเมืองหัวเมืองนั้นๆจะเป็นตัวกำหนด ต่อมาเมื่อเกิดปัญหาเก็บส่วยได้ไม่ครบ ทางส่วนกลางจึงแก้ไขโดยกำหนดพิกัดอัตราการเสียส่วยชนิดอื่นแทนได้ ซึ่งกลายเป็นสามค่าที่คล้ายกันในเอกสารหลักฐานชั้นต้น คือ ส่วยเงิน ส่วย(สิ่งของ)แทนเงิน และ เงินแทนส่วย(สิ่งของ) นอกจากนี้ ส่วยจากหัวเมืองลาวได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญของการค้าระหว่างประเทศ ทำให้เลิกในหัวเมืองเห็นช่องทางที่จะหลุดพ้นจากพันธะในการจ่ายส่วย ประกอบกับการต้องการสินค้าของป่าจากประเทศจีนปริมาณสูงในช่วงทศวรรษ1840. จึงทำให้เกิดการค้าภายในภูมิภาคและระหว่างภูมิภาคขึ้น และการเรียกเก็บส่วยเป็นเงินตรามายาวนานเกือบสามทศวรรษ ทำให้ระบบเงินตราหลักของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกถูกแทรกซึมไม่ว่าส่วนกลางจะมีเจตนาหรือไม่ก็ตามแต่ท้ายที่สุดระบบเงินตราของหัวเมืองหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกก็ถูกกลืนเข้ากับระบบเงินตราจากกรุงเทพฯ โดยผ่านระบบการค้าภายในนั่นเอง.

²⁶ “ร่างตราสารรับเร่งเกณฑ์เร่งส่วยเมืองลาว”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จุลศักราช ๑๒๐๙ , เลขที่ ๑๐๙, หอสมุดแห่งชาติ.

บทที่ 5

ผลกระทบจากสนธิสัญญาเบาริงต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ.2398-2433

ความสับสนในการควบคุมคนเป็นปัญหาสำคัญที่ส่วนกลางต้องประสบในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกตลอดมา ถึงแม้ว่าจะพยายามแก้ไขด้วยการใช้มาตรการหลากหลายวิธี เช่น การพยายามสกัดกั้นประชากรที่เกิดขึ้นอีกหลายครั้ง การอนุญาตให้เลิกขายผู้สามารถขึ้นบัญชีสังกัดตามที่พอใจ เพื่อแก้ไขปัญหาค่าแรงงานของกำลังคน แต่ในที่สุดก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ ทั้งนี้ น่าจะมาจากสาเหตุของสภาพภูมิศาสตร์ภายในภูมิภาคซึ่งเป็นพื้นที่ขนาดใหญ่ เต็มไปด้วยสภาพภูมิประเทศที่หลากหลาย และเป็นพื้นที่ที่สามารถติดต่อได้รอบด้าน การจะควบคุมคนให้อยู่ให้อยู่ภายในพื้นที่(เมือง)ที่กำหนด หรือการตามจับเลิกที่หลบหนี กระทำได้อย่างยากลำบาก อย่างไรก็ตาม ส่วนกลางยังมีความต้องการทราบกำลังคนในแต่ละเมืองให้แน่ชัด เพราะผลจากการตั้งเมืองใหม่ที่เกิดขึ้นภายในภูมิภาคและการอพยพย้ายถิ่นของเลิกในหัวเมือง ทำให้จำนวนเลิกในบัญชีเดิมเกิดความคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง

ด้วยเหตุนี้ในช่วงปี ค.ศ.1858-1864 (พ.ศ.2401-2406) จึงเกิดการลุกเลกครั้งใหญ่ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกขึ้นอีกครั้ง ในครั้งนี้ปรากฏว่ามีเลิกเพิ่มขึ้นกว่าบัญชีที่เคยมีอยู่เดิม กล่าวคือจากบัญชีเลิกหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกที่มีอยู่เดิม 43,654 คน ในช่วงการลุกเลกใหม่ ปรากฏว่ามีเลิกภายในภูมิภาค เพิ่มขึ้นเป็น 198,940 คน¹(รวมบัญชีกองนอกในหัวเมืองลาวด้วย) เพิ่มขึ้นจากเดิม 155,286 คนหรือเพิ่มขึ้น 4.5 เท่าของจำนวนเลิกในหัวเมืองที่เคยมีการสำรวจมา

อย่างไรก็ตาม การเพิ่มขึ้นของเลิกในหัวเมืองต่าง ๆ นั้นไม่ได้แสดงว่า จะสามารถเก็บส่วยได้มากกว่าเดิม ทั้งนี้เป็นเพราะเงื่อนไขในการเก็บผลผลิตขึ้นอยู่กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติ ไม่ใช่เงื่อนไขด้านกำลังคนเพียงอย่างเดียว อีกทั้งปัญหาการค้างส่วยของหัวเมืองลาวก็ยังคงเหมือนเดิมแม้ว่าจะมีเมืองมากขึ้นประชากรมากขึ้นก็ตาม

สถานการณ์การค้างชำระส่วยที่ความรุนแรง ในขณะเดียวกันภาวะการร่อยหรอของเงินตราในหัวเมืองลาวก็เพิ่มทวีมากขึ้น รัฐบาลสยาม ได้มีแนวโน้มที่จะเรียกส่วยเป็นสัตรีพาทนะมากขึ้น ในปี ค.ศ.1854(พ.ศ.2397)ก่อนการทำสนธิสัญญา ปรากฏหลักฐานว่าหัวเมืองลาวฝ่าย

¹ "เรื่องบัญชีเลิกหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและเขมรป่าดง", เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จุลศักราช ๑๒๒๑-๑๒๒๖ , หอสมุดแห่งชาติ.

ตะวันออกได้ส่งส่วยเป็นควายแทนการส่งส่วยชนิดอื่นทั้งนี้เป็นผลมาจากการติดต่อกับชาติตะวันตกเพิ่มมากขึ้น

ในขณะที่เดียวกันการค้ากับประเทศจีนเริ่มลดน้อยลงและสิ้นสุดลงเมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงยุติการค้าแบบบรรณาการกับประเทศจีน การยกเลิกการค้ากับประเทศจีน ส่งผลให้ส่วยต่างๆ ที่เก็บจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกที่เคยกลายเป็นสินค้าออกหมดความสำคัญไป ในขณะที่พื้นที่ราบภาคกลางของราชอาณาจักรเกิดการขยายตัวของพื้นที่ทำนาเพื่อผลิตข้าวอันเป็นสินค้าออกที่สำคัญภายหลังการทำสนธิสัญญา ด้วยเหตุนี้ การระดมทรัพยากรในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเพื่อรองรับการขยายตัวของพื้นที่การทำนาจึงเกิดขึ้น

ในระบบการผลิตข้าว วัว ควายเป็นแรงงานที่สำคัญปัจจัยหนึ่งในการเปิดพื้นที่การผลิต (ที่ดิน) ดังนั้นทางรัฐบาลสยามจึงเปลี่ยนชนิดของสินค้าที่เรียกเก็บเป็นส่วยจากเดิมที่เคยเรียกเก็บเป็นเป็นผลผลิตจากธรรมชาติกลายมาเป็น วัว ควาย แทน ซึ่งทำให้วัวควายในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมีมูลค่า และเป็นที่ต้องการของประชากรในหัวเมืองที่จะจับจองเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์

การเปลี่ยนรูปแบบส่วยจากการจ่ายส่วยผลผลิตมาเป็นการจ่ายส่วยเป็นกระบือ ทำให้ปัญหาการค้าส่วยของหัวเมืองต่างๆ ในระยะแรกลดน้อยลง แต่ผลที่ตามมาในระยะยาวก็เกิดขึ้นเช่นเดียวกับการเรียกเก็บส่วยชนิดอื่น กล่าวคือ เมื่อเริ่มแรกการเก็บส่วยควาย หัวเมืองต่างๆ มีความจำนวนมาก ต่างก็นำควายมาส่งให้กับส่วนกลาง หัวเมืองที่ไม่มีก็ทำการจัดซื้อมาส่งแทน ดังตัวอย่าง ในปีค.ศ. 1858-1859 (พ.ศ. 2401-2402) มีควายที่ส่งไปกรุงเทพฯ จำนวนทั้งสิ้น 4,268² ตัว โดยที่ทางส่วนกลางได้กำหนดอัตราควาย ไว้ คือ ควายตัวผู้จรรจิดตัวละ 2 ตำลึง ควายตัวผู้รุ่น คิด ตัวละ 1 ตำลึง 2 บาท ควายตัวเมียจรรจิดตัวละ 1 ตำลึง 1 บาท และควายตัวเมียรุ่นคิดตัวละ 3 บาท³ นอกจากการเรียกเก็บควายเป็นส่วยแล้ว ก็ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการของกรุงเทพฯ จึงได้มีการเกณฑ์ควายจากหัวเมืองและให้ข้าหลวงเข้ามาจัดซื้อควายในภูมิภาคอีกทางหนึ่งด้วย

โดยปกติ ควายมักจะอาศัยอยู่ตามชายป่าใกล้กับหมู่บ้าน เมื่อถึงฤดูกาลทำนาชาวบ้านจะนำควายเข้ามาในหมู่บ้านเพื่อทำนา ภายหลังเมื่อหมดฤดูทำนาจึงจะปล่อยควายให้

² "เรื่องบัญชีส่วยกระบือแทนผลเร็วเจ้าเมืองและท้าวเพี้ยเมืองลาวฝ่ายตะวันออก", เอกสารจดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 4 จุลศักราช ๑๒๒๑, เลขที่ ๒๑๓, หอสมุดแห่งชาติ.

³ "เรื่องบัญชีส่วยกระบือแทนผลเร็วเจ้าเมืองและท้าวเพี้ยเมืองลาวฝ่ายตะวันออก", เอกสารจดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 4 จุลศักราช ๑๒๒๑, เลขที่ ๒๑๓, หอสมุดแห่งชาติ.

ออกไปหากินบริเวณชายป่าดั้งเดิมโดยไม่มีการผูกมัดแต่ประการใด ซึ่งประการนี้สอดคล้องกับหน้าที่ของผู้นำท้องถิ่นข้อหนึ่งซึ่งถูกกำหนดให้จับสัตว์ที่พลัดหลงเข้ามาในหมู่บ้านเพื่อส่งต่อไปให้กับกรมการเมืองต่อไป เป็นตัวชี้ให้เห็นว่า สัตว์ในหัวเมืองมีอิสระในการเคลื่อนที่ ซึ่งจะต้องเป็นหน้าที่ของผู้นำท้องถิ่นในหัวเมืองคอยเป็นหูเป็นตาเพื่อจับสัตว์เหล่านั้นที่พลัดหลงเข้ามาในเขตหัวเมือง และต้องระมัดระวังไม่ให้สัตว์ของตนพลัดหลงออกไป

เมื่อควายกลายเป็นสิ่งที่มีมูลค่า และในระยะหลังหาได้ยากขึ้น ส่งผลต่อราคาของควายในหัวเมืองเพิ่มมูลค่ามากขึ้น การเป็นอยู่อย่างอิสระของควายจึงกลายเป็นช่องทางให้เกิดการลักขโมยกันมากขึ้น ทั้งจากการลักขโมยกันภายในหัวเมืองเอง การลักขโมยข้ามหัวเมือง หรือแม้กระทั่งการปล้นควายของขบวนส่งควายส่งไปส่วนกลางก็ถูกปล้นเช่นกรณีของขบวนส่งควายเมืองสุวรรณภูมิ ในปี 1868⁴

ด้วยเหตุนี้ ทางส่วนกลางจึงแก้ปัญหาด้วยการออกกฎให้มีการทำตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์ขึ้น เพื่อเป็นการแสดงกรรมสิทธิ์และป้องกันการลักสัตว์ในปี ค.ศ.1863 (พ.ศ.2406) ต่อมา มีการออกประกาศให้คนนำช้าง ม้า วัว ควาย มาทำตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์และแก้ไขกฎเกณฑ์ต่อมาอีกหลายครั้ง เช่นใน ค.ศ.1877(พ.ศ.2420) และปี ค.ศ.1878 (พ.ศ.2421)⁵ พร้อมทั้งกำหนดอัตราในการเสียค่าธรรมเนียมในการทำตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์ วัวตัวละ 1 เฟื้อง ควายตัวละ 1 สลึง⁶ แต่ในความเป็นจริงการเรียกเก็บอาจจะเสียน้อยหรือมากกว่านั้น ดังเช่นกรณีของเมืองสาครคาม ซึ่งนำควายไปจำหน่าย ต้องเสียค่าตัวรูปพรรณสัตว์ตัวละ 9 ไพ หรือกรณีของเพี้ยละบัดบ้านเฮือด นำวัวไปขายเสียค่าทำตัวรูปพรรณสัตว์ ตัวละ 1 สลึง⁷ แต่ถึงแม้ว่าการทำตัวรูปพรรณสัตว์จะสามารถกำหนดกรรมสิทธิ์ได้ แต่ปัญหาในการลักขโมยควายก็ไม่ได้ลดลง กลับเพิ่มขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากส่วนกลางยังมีความต้องการควายเป็นปริมาณมาก

⁴“เรื่องคัดบอกหัวเมืองเรื่องความผู้ร้ายลักกระบือ”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จุลศักราช ๑๒๓๐, เลขที่ ๑๕๒, หอสมุดแห่งชาติ.

⁵“หนังสือพระอินทราธิบดีเรื่องทำตัวพิมพ์รูปพรรณโคกระบือ”, เอกสารจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จุลศักราช ๑๒๒๕, หอสมุดแห่งชาติ.

⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁷ ประนุช ทรัพย์สาร, “ประวัติเมืองมหาสารคามจากเอกสารโบราณ,” ใน มรดกอีสาน (กาฬสินธุ์ : ประสารการพิมพ์, 2535), 120.

อย่างไรก็ตาม การเก็บส่วยเป็นควายก็ประสบกับปัญหาการขาดแคลนควายและการลักขโมยซึ่งเกิดขึ้นบ่อยครั้ง ราคาของควายได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว คือในปีค.ศ.1859(พ.ศ.2402) ควายฉกรรจ์ซึ่งตกตัวละ 8 บาท แต่ในปี ค.ศ.1880 (พ.ศ.2433) แม้แต่ควายที่ไม่สมบูรณ์ ยังตกตัวละ 4 ตำลึง 2 บาท⁸ในช่วงเวลานี้ข้าวของสิ่งของต่างๆ หายากและราคาแพงมากขึ้น คนในหัวเมืองเริ่มมีการหลบหนีเพื่อหลีกเลี่ยงภาระการเสียส่วย ในขณะที่เดียวกันการมีบางกลุ่มถือโอกาสแยกตัวอพยพออกไปตั้งเมืองใหม่เพื่อลดภาระการเสียส่วยจากหัวเมืองเดิมเมืองเดิม ดังเช่น เมืองมหาสารคามซึ่งถือโอกาสนี้อ้างความขัดแย้งกับเจ้าเมืองร้อยเอ็ด แยกไปตั้งเมืองใหม่ อัตราการเสียส่วยจากแต่เดิม ซึ่งอยู่กับร้อยเอ็ดเสียส่วย 4 บาท ต่อคน กลายเป็น 2 บาทต่อคนเป็นต้น ดังนั้นการตั้งเมืองใหม่ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจึงเกิดขึ้นมากหลังสนธิสัญญาเบาริง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ปี ค.ศ. 1857	ตั้งเมือง อากาศอำนวย วานรนิวาส
ปี ค.ศ.1863	ตั้งเมือง พิมูลมังฆาหาร ตระการพืชผล มหาไชยชนะ สว่างแดนดิน ภูวดลสะอาง
ปี ค.ศ.1864	ตั้งเมืองนครเพ็ง
ปี ค.ศ. 1865	ตั้งเมืองมหาสารคาม
ปี ค.ศ. 1866	ตั้งเมืองพรหมขันธุ์ กมลาไสย สหัสขันธุ์ อำนาจเจริญ หนองสูง พาลูกากรภูมิ
ปี ค.ศ. 1867	ตั้งเมืองกุสุมาลย์ศิริ กัณฑ์ลักษณ์ อุทุมพรพิสัย วาริชภูมิ จำปาชนบท ภูคดมหงส์สถิต
ปี ค.ศ. 1868	ตั้งเมืองมรุกษามผล
ปี ค.ศ.1869	ตั้งเมืองสุวรรณคีรี ศิขรภูมิพิสัย
ปี ค.ศ.1870	ตั้งเมืองวาปีไพรบูรณ์
ปี ค.ศ.1872	ตั้งเมืองอุทุมฆาร่า เกษตรวิสัย กัณฑ์ธรรมย์ กุมภวาปี โพนพิศาล
	นิคม
ปี ค.ศ.1875	ตั้งเมืองสุตนคร กัณฑ์วิชัย
ปี ค.ศ.1877	ตั้งเมืองพนมไพรแดนมฤค จตุรพักตรพิมาน

⁸ ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ. 2318-2450

ปี ค.ศ.1879	ตั้งเมืองสะพังภูผา เสดถุมินิคม พยัชมภูมิพิสัย ชานุมาลมณฑล
ปี พ.ศ.1880	ตั้งเมืองวารินชำราบ
ปี พ.ศ.1881	ตั้งเมืองโดมประดิษฐ์ สุตวารี มูลป่าโมกข์ พนานิคม วาปีปทุม โกสุมพิสัย ธวัชบุรี
ปี พ.ศ.1882	สุรพินทนิคม ภูมพลบุรี เกษมสีมา
ปี พ.ศ.1855	ตั้งเมืองราศีไศล

การตั้งเมืองใหม่ โดยการรับรองจากส่วนกลางทำให้หัวเมืองเหล่านี้สามารถยกเลิกการเสียด่วยที่ตนมีพันธะจากเมืองเดิมที่มีอัตราที่เรียกเก็บสูงและคงค้างมาหลายปี มาเป็นการเริ่มต้นเก็บใหม่เมื่อมาตั้งเมืองใหม่ นอกจากนี้การย้ายถิ่นอพยพของเลิกในหัวเมืองตลอดเวลาก่อให้เกิดความสับสนในการเรียกเก็บส่วยมากขึ้น กล่าวคือ เมื่อมีผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตเมืองหนึ่ง สมัครไปไปขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองหนึ่ง โดยที่มูลนายเดิมไม่ได้หักโอนบัญชีกัน ทั้งนี้จะเป็นการเพิ่มอัตราส่วยของเจ้าเมืองใหม่ด้วย การเก็บเงินจากคนที่สมัครใจมาอยู่โดยไม่ต้องแจ้งให้กับส่วนกลาง ผลประโยชน์การเก็บส่วยที่เหลือจากการส่งไปกรุงเทพฯ แล้วจะตกอยู่กับเจ้าเมืองนั้น

ด้วยวิธีการหลบเลี่ยงภาษีเช่นนี้ทำให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างหัวเมืองอยู่ตลอดเวลา ในสถานการณ์เช่นนี้เกิดการแย่งชิงผู้คนระหว่างหัวเมืองเพื่อให้เข้ามาอยู่ในสังกัดของตน อาจจะใช้ความรุนแรงในการกวาดต้อนผู้คน หรือการลดย่อนอัตราส่วย เป็นแรงจูงใจให้คนอพยพเข้ามาอยู่ เจ้าเมืองใดที่มีผู้สมัครเข้ามาขึ้นมาก ก็จะได้รับผลประโยชน์จากอัตราลด 1 ใน 3 ของส่วยทั้งหมดเสมอ หรือ ยิ่งมีการหลบเลี่ยงส่วย โดยการไม่หักบัญชีเดิม ผลประโยชน์ที่ได้รับมักจะตกกับเจ้าเมือง แม้เมื่อมีการร้องเรียนไปยังส่วนกลางแต่กว่าจะหักโอนบัญชีกันได้บางครั้งต้องใช้เวลากว่า 23-24 ปี ทั้งนี้อาจเป็นปัญหาเพราะความเหินห่างจากกรุงเทพฯ จึงได้ตัดสินใจตามความสมัครใจของผู้คนเป็นเกณฑ์ ซึ่งปรากฏว่าไม่เคยมีการแก้ปัญหาเหล่านี้ได้ ทั้งนี้เพราะผู้คนในหัวเมืองมีการโอนย้ายและเปลี่ยนแปลงสังกัดอยู่ตลอดเวลา นอกจากการแย่งชิงตัวเลิกแล้ว การแย่งชิงเขตแดนก็กลายเป็นปัญหาใหม่ที่เกิดขึ้นมา เนื่องจากการตั้งเมืองใหม่ ทั้งนี้การแบ่งเขตแดนในสมัยต้นๆ ส่วนใหญ่จะใช้ลำน้ำหรือการปักหลักไม่เป็นแนวแบ่ง เมื่อกาลเวลาผ่านไปปรากฏว่าแนวเขตเหล่านั้นเกิดการเปลี่ยนแปลง ไม่สามารถใช้เป็นแนวได้และเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ยังไม่มีเขตแดนที่

แน่นอน และบางเมืองก็ไม่ได้ตั้งตามพื้นที่ที่ส่วนกลางอนุญาตให้ตั้ง ดังนั้นภาวะการแย่งชิงเขตแดน จึงเกิดขึ้นไปทั่วหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก⁹

ในช่วงนี้สภาพหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเกิดความสับสนวุ่นวาย การค้าส่งก็เกิดปัญหาซึ่งส่วนกลางแก้ไขไม่ได้ ประกอบกับก่อนหน้านี้ในกรุงเทพฯเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น จึงไม่มีเวลาจะสนใจกับปัญหาที่เกิดขึ้น กล่าวคือ ในปี ค.ศ. 1868 (พ.ศ.2411) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ขึ้นครองราชสมบัติ พร้อมกับความพยายามดึงอำนาจกลับมาจากผู้สำเร็จราชการจนกระทั่งสำเร็จทรงเริ่มปฏิรูปการคลังภายในส่วนกลาง มีการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ในปี ค.ศ.1873(พ.ศ.2416) และตั้งกรมพระคลังมหาสมบัติ ในปี ค.ศ. 1875 (พ.ศ.2418) ซึ่งเป็นการพยายามรวบรวมเงินมาใช้ที่พระคลังเป็นแห่งเดียว โดยมีหอรัษฎากรพิพัฒน์ทำหน้าที่รับผิดชอบการจ่ายเงินเดือนในอัตราที่แน่นอนให้ข้าราชการ แทนการจ่ายถึงเบี้ยหวัดและเงินปี ซึ่งเป็นก้าวแรกในการที่จะยกเลิกระบบกินเมืองและทำให้ได้รับเงินรายได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย จนกระทั่งถึงปี ค.ศ.1890 (พ.ศ.2433) มีการยกฐานะกรมพระคลังมหาสมบัติ เป็นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ทำให้รายได้และรายจ่ายของแผ่นดิน รวมอยู่ภายใต้การบริหารของหน่วยงานเดียว และสามารถจัดเก็บรายได้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ¹⁰ แต่ถึงอย่างไรก็ดีทางส่วนกลางก็ยังมองเห็นถึงปัญหาที่จะเกิดขึ้นในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก รัชกาลที่ 5 จึงออกประกาศยกเลิกการตั้งกองสักเลกและยินยอมให้เลกสามารถเลือกสังกัดมูลนายได้ตามใจชอบ ใน ค.ศ.1872 (พ.ศ.2415) พร้อมกับให้หัวเมืองทำบัญชีสำมะโนแจ้งจำนวนเลกลงไปส่วนกลาง แต่การปฏิรูปเรื่องการเรียกเก็บส่วยของส่วนกลางไม่สามารถขยายเข้าไปถึงหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ซึ่งกว่าจะมีการปฏิรูปทางด้านระบบการเรียกเก็บส่วยเพื่อแก้ปัญหาในหัวเมืองอย่างจริงจังก็ใช้ระยะเวลาจนถึง 27 ปี กล่าวคือ ในปี ค.ศ.1899 (พ.ศ.2442) จึงมีการออกพระราชบัญญัติ ยกเลิกหลักเกณฑ์เก่าที่ใช้เรียกเก็บส่วยคือ จากเกณฑ์ในการกำหนดส่วนสูงสองศอกคืบเสมอไหล่ จนถึงอายุ 70 ปี เปลี่ยนเป็นใช้หลักเกณฑ์อายุ 18-60 ปี แทนและใช้กำหนดเหมือนกันทั่วราชอาณาจักร การเรียกเก็บส่วยจึง

⁹ ชลิต วิพัทนะพร, “การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสานระหว่าง ปี พ.ศ.2321-2453” (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2529), 81.

¹⁰ พรเพ็ญ ฮั่นตระกูล, “การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2453-2468” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), 25-26.

กลายมาเป็นการจ่ายเป็นเงินมากขึ้น และเมื่อรัชกาลที่ 6 กำหนดให้จ่ายเป็นเงินค่ารัชชูปการแทน การจ่ายส่วยจึงยุติไปจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

การขยายตัวของการค้า

การค้าภายในหัวเมืองลาวในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง สามารถแบ่งได้ เป็น 2 ประเภท กล่าวคือ

1. การค้าภายในหัวเมืองและการค้าระหว่างหมู่บ้าน จะมีพ่อค้าชาวจีนเป็นผู้ประกอบการและตั้งตลาดร้านค้าที่ถาวร โดยที่พ่อค้าชาวจีนเป็นผู้ควบคุมกิจการทั้งปวง ชาวจีนได้ทำให้เมือง นครราชสีมา อุบลราชธานี และหนองคายกลายเป็นศูนย์กลางการค้าของเมืองใกล้เคียง นอกจากพ่อค้าชาวจีนแล้วยังเกิดพ่อค้าพื้นเมือง ซึ่งได้ตั้งกองคาราวานเกวียน เพื่อที่จะนำสินค้าพื้นถิ่น ไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าพื้นเมืองตามหมู่บ้านต่างๆ บางพวกแวะซื้อของตามเมืองแล้วนำไปขายยังศูนย์กลางการค้า

2. การค้าระหว่างภูมิภาค พวกพ่อค้าจะเข้ามาในฐานะพ่อค้าเร่ซึ่งเป็นผู้ประกอบการที่ไม่ถาวรมีช่วงระยะเวลาไม่แน่นอน พ่อค้าประเภทนี้ได้แก่พ่อค้าชาวพื้นเมือง พ่อค้าชาวภูไทและชาวญวน ซึ่งได้นำ สินค้าของตนข้ามภูมิภาคมาแลกเปลี่ยนกับสินค้าพื้นเมืองตามหมู่บ้านต่างๆ ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ในขณะที่พ่อค้าซึ่งเป็นชาวพื้นเมืองจะนำสินค้าข้ามภูมิภาคออกไปขายยังศูนย์กลางการค้าอีกหลายแห่งในภูมิภาคอื่น

อาจจะกล่าวได้ว่า การค้าขายภายในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจะใช้เส้นทางบกเป็นเส้นทางหลักในการเดินทาง เพราะการบรรทุกสินค้าลงในกองเกวียน การกวาดต้อนฝูงสัตว์ในการเดินทางเพื่อนำมาขาย จะใช้เส้นทางที่มีความสะดวก ในขณะที่เส้นทางน้ำหากไม่มีความชำนาญทางแล้วเรือหรือแพอาจจะอับปางทำให้สินค้าเสียหายได้

5.1 การค้าภายในภูมิภาค

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกตอนต้นรัตนโกสินทร์เต็มไปด้วยของป่าและทรัพยากรอื่นๆ ที่อุดมสมบูรณ์ เป็นที่ต้องการของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ การจ่ายเป็นส่วยเพียงทางเดียวไม่อาจตอบสนองต่อปริมาณความต้องการสินค้าได้ ดังนั้นจึงมีพ่อค้าชาวจีนเดินทางจากกรุงเทพฯ มาตั้งร้านที่เมืองนครราชสีมา และรับซื้อสินค้าต่างๆ จากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เช่น หนังสัตว์ นอ งา ไหม ส่งมายังกรุงเทพฯ

เริ่มแรกมีชาวจีนจำนวนไม่มากนัก เข้ามาประกอบอาชีพค้าขายที่เมืองใหญ่ๆ เช่น โคราช อุบล ขอนแก่น อุดร และกระจายเข้าสู่เมืองเล็กทั่วภูมิภาค ในระยะแรก ชาวจีนถือว่าเป็นคนหน้าใหม่ภายในภูมิภาคแต่ก็เพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ด้วยเหตุผลที่ไม่มีชาวพื้นเมืองคนใดต่อต้าน และชาวจีนก็สามารถผสมผสานการดำรงชีวิตเข้ากับชาวพื้นเมืองได้ดีพอสมควร ประกอบกับการที่ชาวจีนมีความสามารถทางธุรกิจ และความมั่งคั่ง ทำให้ชาวจีนสามารถสะสมทุนและขยายกิจการออกไปได้ตามลำดับ กล่าวคือ ชาวจีนจะรับซื้อสินค้าเก็บไว้ในยุ้งฉางในบ้านตน และส่งคนที่ไว้ใจออกไปซื้อสินค้ามาเก็บรวบรวมไว้ เมื่อได้สินค้าพอสมควรก็จะรวบรวมกับพ่อค้าอื่นๆ นำสินค้าเข้ามาขายที่ศูนย์กลางการค้า ในภาคอีสาน อาจจะเป็น หนองคาย อุบล หรือนครราชสีมา บางครั้งอาจจะมาไกลถึงกรุงเทพฯ

ในบทที่แล้วได้กล่าวถึงความพยายามต้องการหลุดจากพันธนาการเสียดส่วยของคนในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก และได้พัฒนาตัวเองกลายมาเป็นผู้จัดหาของป่าซึ่งเป็นที่ต้องการของพ่อค้าชาวจีน ซึ่งจะเข้าสู่กระบวนการในการรวบรวมสินค้าของคนจีน เลกไพร่สามารถใช้ความสามารถของตนหาเงินได้มากกว่า การถูกเกณฑ์ในแบบเก่าซึ่งตนไม่ได้อะไร แต่เมื่อนำส่วยที่หามาได้มาขายเป็นสินค้ากลับได้เงินที่เพียงพอในการจ่ายส่วย และยังสามารถมีเงินเก็บสะสม ทำให้คนพื้นเมืองเริ่มที่จะมีแนวโน้มที่จะปฏิเสธการจ่ายส่วยเป็นสิ่งของแต่หันกลับมาประกอบอาชีพอื่นเพื่อหาเงินเพิ่มมากขึ้น

ในขณะที่เดียวกันเรื่องของเงินตรา ชาวจีนที่เข้าไปค้าขายได้นำระบบเงินตราแบบส่วนกลางเข้าไปด้วย ดังนั้นจึงทำให้ความต้องการเงินที่มาจากส่วนกลางเพื่อทำการจ่ายส่วยของคนพื้นเมืองเริ่มมากขึ้น ดังนั้นความพยายามที่จะหลุดพ้นจากพันธนาการเสียดส่วยแบบเดิมมาจ่ายเป็นเงินจากส่วนกลางแทน จึงทำให้เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่เลิกพยายามที่จะหาเงินแทนการหาส่วย

ชาวจีนได้ตั้งร้านค้าอยู่ตามเมืองต่างๆในต้นคริสต์ทศวรรษที่ 20 ซึ่ง สกินเนอร์ (Skinner) ได้ระบุจำนวนชาวจีนที่อยู่ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก มีอยู่ 6,950 คน¹¹ โดยอาศัยอยู่ภายในเมืองนครราชสีมา เป็นจำนวนมาก เมืองนครราชสีมาจึงกลายเป็นศูนย์กลางที่ใหญ่ที่สุดในเส้นทางการค้าก่อนที่จะเข้าสู่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ในขณะที่เดียวกันการขยายตัวของชาวจีนเข้าไปยังหัวเมืองต่างๆ เป็นการเร่งกระบวนการของการพัฒนาทางการค้าภายในภูมิภาคให้เจริญมากขึ้นดังมีตัวอย่าง คือ ในปี ค.ศ.1852 พระสุนทรราชวงษาเจ้าเมืองยโสธร ได้เดินทางมาค้าขายที่เมืองนครราชสีมา ได้ขอร้องให้ชาวจีนที่เมืองนครราชสีมาไปตั้งร้านค้าที่เมืองยโสธร¹² เป็นต้น

สำหรับการค้าภายใน เมื่อพ่อค้าชาวจีนได้สินค้าครบตามที่ต้องการและบรรทุกขึ้นกองเกวียนแล้ว ก็จะเป็นหน้าที่ของผู้คุมกองคาราวานที่เรียกกันว่า “นายฮ้อย” เป็นผู้กำกับดูแลจนกว่าจะถึงจุดหมายปลายทาง ในด้านสินค้าที่ขบวนกองเกวียนนำไปขาย ส่วนใหญ่จะเป็นสินค้าที่ขึ้นชื่อของแต่ละหัวเมือง เช่น กระจับปี่ (ใต้) ของเมืองสุรินทร์ และเมืองบุรีรัมย์ หัวหอม กระเทียม ของเมืองศรีสะเกษและเมืองราษีไศล ปลาจุก ปลาขี้ตัง ปลาเกล็ดของเมืองหนองหานหลวง เลือหวาย ใองน้ำ ของเมือง พิมาย มะพร้าวแห้ง น้ำอ้อย งบ ของเมืองนางรองและประโคนชัย¹³ เป็นต้น

อาจจะกล่าวได้ว่า การค้าภายในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ที่ควบคุมโดยคนจีน^๔ ถึงแม้จะค้าขายไกลต่างหัวเมือง แต่ได้ผลกำไรที่คุ้มค่าโอกาสที่ขาดทุนแทบจะไม่มี นอกจากนี้สินค้าสามารถซื้อได้ตลอดเส้นทางในการค้าขายและแม้กระทั่งถึงเที่ยวกลับ ก็ยังสามารถซื้อหาสินค้านำมาขายในหัวเมืองของตนเองได้

ในหัวเมืองต่างๆ นอกจากจะมีพ่อค้าชาวจีนที่ทำกิจการเป็นพ่อค้าพ่อค้ากองเกวียนแล้ว ยังมีการค้าอีกประเภทหนึ่งซึ่งเป็นการค้าภายในภูมิภาคเช่นเดียวกันแต่เป็นชาวพื้นเมือง เป็นผู้ดำเนินการ คือการบรรทุกสินค้าลงบนหลังผู้โค ที่เรียกกันว่า พ่อค้าโคต่าง ซึ่งจะแตกต่างจากพ่อค้าชาวจีนก็คือ ในขณะที่พ่อค้าชาวจีน ใช้เส้นทางตามป่าที่ราบ ติดต่อกับหัวเมืองต่างๆ แต่พ่อค้าโคต่างจะเดินทางบนทุกสินค้าไปในเส้นทางป่าเขา ข้ามไปค้าขายในที่ไกลๆ

¹¹ William G. Skinner, Chinese society in Thailand (Ithaca : Cornell University Press , 1957) ,74.

¹² เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, 151.

¹³ พระยาอริยานุวัตร (เขม เขมจारी), หนังสือประเพณี โบราณอีสานบางเรื่อง (มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม, 2525), 61-63.

การค้าแบบโคตต่างจะเกิดขึ้นหลังจากเสร็จสิ้นฤดูกาลทำนา และเก็บเกี่ยวเอาข้าวขึ้นยุ้งฉางแล้ว ชาวพื้นเมืองจะออกไปซื้อสินค้าจากหมู่บ้านใกล้เคียง หรือแหล่งที่มีสินค้าราคาสูงในต่างถิ่น เพื่อมารวมกับเพื่อนบ้านที่เป็นพ่อค้าด้วยเช่นกันรวมกลุ่ม กันเป็นกองคาราวานเพื่อดูแลสินค้าให้เกิดความปลอดภัย สินค้าที่บรรทุกลงบนหลังโคตต่าง จะเป็นสินค้าที่มีน้ำหนักไม่มากนัก และไม่ใหญ่เกินไปกว่าที่จะบรรจุลงต่าง เช่น พริกแห้ง หอม กระเทียม ปลาเค็ม ฯลฯ และเมื่อนำสินค้าไปขายที่แห่งหนึ่งขากลับก็จะแวะซื้อของกลับมาด้วย สำหรับพ่อค้าโคตต่างนั้นนอกจากจะทำการค้าภายในภูมิภาคตัวเองแล้วยังมีหลักฐานว่าบางครั้งพ่อค้าเหล่านี้เดินทางเข้าไปถึงพม่าเพื่อซื้อสินค้าก็มี¹⁴

5.2 การค้าระหว่างภูมิภาค

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง การค้าของส่วนกลางเกิดการขยายตัว มีการเข้ามาของชาวต่างชาติมากขึ้น โดยจะเข้ามาหาซื้อสินค้าและขายสินค้าที่ตนเองบรรทุกมา เช่น พวกกุลาฝรั่ง ญวน สำหรับการค้าข้ามภูมิภาค ของคนชาติเดียวกัน คือบรรดาพ่อค้าโคตต่างภาคเหนือ และพ่อค้าพื้นเมืองของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกที่ไปค้าขายข้ามภูมิภาค

พวกกุลา เดิมที่มีการเข้ามาค้าขายอยู่ก่อน ในเอกสารโบราณจะเรียกว่า “ตองซู”

เดินทางข้ามมาจากเมืองมะละแหม่ง ประเทศพม่าเข้ามาผ่านภาคเหนือและเข้ามาในหัวเมืองลาว ภายหลังพม่าตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ พวกกุลาก็กลายเป็นคนในบังคับของอังกฤษ และได้รับความคุ้มครอง ตามกฎหมายของข้อสนธิสัญญา พวกกุลานี้เข้ามาค้าขายโดยไม่ได้ใช้สัตว์เป็นพาหนะ แต่จะใช้วิธีการหอบกันลงมา สินค้าที่พวกกุลานำมาได้แก่ ส้ม ชิมขัด เงิน เข็ม เป็นต้น บางรายเมื่อขายของเสร็จ ก็ตั้งถิ่นฐานอยู่ในหัวเมืองไม่ยอมกลับไปก็มี

วัตถุประสงค์ของพวกกุลา คือ การเข้ามาซื้อสัตว์ เช่น ช้าง วัว ควาย ซึ่งทางส่วนกลางจะต้องให้การคุ้มครองดูแลชาวกุลา เช่นกัน ดังมีใบบอกจากส่วนกลางมายังกรมการเมืองให้ช่วยอำนวยความสะดวกดูแลแก่พวกกุลาตามสมควร ซึ่งชาวกุลาที่เป็นคนในบังคับอังกฤษนี้จะมีหนังสือเดินทางมาเป็นหลักฐานเพื่อแจ้งรายชื่อผู้ที่จะเข้ามาทำการค้า พร้อมกับลูกหาบ ราคาสินค้า เครื่องมือและอาวุธที่ติดตัวมา ตลอดจนระยะเวลาที่ต้องการเข้ามาค้าขาย บริเวณที่เข้ามา

¹⁴ พระยาอริยานุวัตร (เชม เขมจาวี) , หนังสือประเพณี โบราณอีสานบางเรื่อง. 42.

ค้าขาย ท้ายหนังสือจะมีการระบุกำหนดสิ้นสุดระยะเวลาในการเดินทาง หากครบกำหนดจะต้องนำมาต่ออายุที่สถานกงสุล¹⁵

นอกจากชาวกุลาแล้วยังพบชาวญวนที่เข้ามาค้าขาย โดยการเข้ามาเพื่อซื้อ วัว ควาย ม้าและนำกลับไปขายยังดินแดนเขมร และญวน¹⁶

ชนชาติเดียวกันที่ มาต่างจากภูมิภาคเพื่อทำการค้าขาย คือ พ่อค้าโคต่างที่มาจากภาคเหนือของราชอาณาจักรสยาม จะลงมาค้าขายในภาคเหนือตอนล่างและบางครั้งอาจจะเลยเข้ามาถึงหนองคายเพื่อซื้อไหมดิบ กายานไปขายในพม่า ในทางกลับกันพ่อค้าชาวพื้นเมืองในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ได้พัฒนาเป็นพ่อค้าระหว่างภูมิภาค ได้แก่ การเป็นพ่อค้าควายข้ามภูมิภาค

พ่อค้าควายผู้ที่เป็นนายฮ้อย มีวิธีในการค้าคือ จะต้องเตรียมควายโดยการไปขอกจากญาติพี่น้องในหมู่บ้านใกล้เคียง โดยจะวางเงินเป็นค้ำมัดจำควาย ไว้หลังจากเก็บเกี่ยวเสร็จ จะนำควายทั้งหมดมารวบรวมกันเพื่อให้ควายรู้ว่าตัวใดเป็นจำฝูง และสามารถนำฝูงในการเคลื่อนย้ายได้ เวลาที่จะต้อนมาขายคือประมาณเดือนอ้าย หรือเดือนยี่ ตลาดควายที่สำคัญที่สุดคือเมืองนครราชสีมา (ขายได้ราคาสองเท่า) ในขณะที่นายฮ้อยจาก กาฬสินธุ์ นครพนม หนองคาย มักจะไล่ควายมาขายที่ภาคกลาง โดยผ่านด่านช่องตะโกไปทางปราจีนบุรี หรือทางด้านขุนทดเข้าลพบุรี ใช้เวลาประมาณ 2 เดือน เมื่อถึงพื้นที่ราบก็จะเลี้ยงควายให้อุดมสมบูรณ์ และขายไปด้วยในพื้นที่ปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา นครนายก สระบุรี ลพบุรี อยุธยา ปทุมธานี และอาจจะเลยไปยังตลาดควายกลางที่สะพานควายในกรุงเทพ(ขายได้ราคา 4-5 เท่า)¹⁷ อย่างไรก็ตามการขาย ควายขึ้นอยู่กับความพึงพอใจของนายฮ้อย กล่าวคือ แม้จะไปไม่ถึงที่หมาย หากเมื่อไรก็ตามที่เดินทางผ่านหมู่บ้านต่างๆ แล้วมีผู้สนใจซื้อควายหากได้ราคาที่ถูกใจ นายฮ้อยก็จะพาผู้ซื้อไปทำไปซื้อขายที่ว่าการอำเภอเพื่อทำตัวพิมพ์รูปพรรณสัณส์ และเสียภาษีให้กับทางราชการให้เป็นที่เรียบร้อย วิธีการเช่นนี้เริ่มทำตั้งแต่ ปี ค.ศ.1876 (พ.ศ.2419) เป็นต้นมา

เห็นได้ชัดว่า การเปิดพื้นที่ทำนาของภาคกลางทำให้ความต้องการควายขยายตัวขึ้น ในหัวเมืองลาวจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงอาชีพของตนเองมาทำการค้ากันมากขึ้น นอกจากนี้การขยาย

¹⁵ ธีรชัย บุญมาธรรม , ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.2318-2450, 133.

¹⁶ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน , 63.

¹⁷ ประจักษ์ บุญอารีย์ , “นายฮ้อยขายควาย” ใน ธรรมชาติและวิถีชีวิตชุมชนอีสาน, (เอกสารเผยแพร่วัฒนธรรม สำนักศิลปวัฒนธรรมราชภัฏอุบลราชธานี,2539), 70.

เส้นทางการค้าภายในภูมิภาคของบรรดาพ่อค้าประเภทต่างๆ เป็นการส่งเสริมให้คนในหัวเมืองต้องแสวงหาสินค้าเพื่อมาแลกเปลี่ยนเงิน ดังนั้นเมื่อความคับคั่งทางการค้าในภูมิภาคเพิ่มมากขึ้นพร้อมๆ กับส่วนกลางสามารถควบคุมระบบบริหารการคลังได้เป็นที่เรียบร้อย จึงมีการสร้างทางรถไฟ เมื่อปี ค.ศ.1891(พ.ศ.2434) และแล้วเสร็จในปี ค.ศ.1900(พ.ศ.2443) การค้าในหัวเมืองจึงเริ่มสามารถติดต่อกับส่วนกลางได้อย่างเต็มที่

การเคลื่อนย้ายแรงงานรับจ้าง

การเปลี่ยนแปลงของจำนวนเลิกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ส่วนใหญ่มักเกิดจากการอพยพย้ายถิ่นอยู่เป็นประจำและด้วยสาเหตุหลายประการเช่น การแสวงหาพื้นที่ทำกินที่อุดมสมบูรณ์ การหลบเลี่ยงการเสียส่วย การแสวงหารายได้จากการค้า เป็นต้น ภายหลังจากรัฐสยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง นับจากปี ค.ศ. 1855 (พ.ศ.2398) เป็นต้นมา ได้มีเลิกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกหลายหัวเมือง ได้กลายเป็นแรงงานรับจ้างในพื้นที่ทำนาของภาคกลางมากขึ้น

เลิกที่กลายเป็นแรงงานรับจ้างจะพากันอพยพลงมาในราวเดือนเมษายน เพราะจะเริ่มต้นทำนาในภาคกลางประมาณเดือนพฤษภาคม และจะพากันเดินทางกลับในต้นเดือนมกราคมหรือกุมภาพันธ์ของอีกปีถัดไป ซึ่งทำการเก็บเกี่ยวเรียบร้อยแล้ว การเดินทางลงมาของแรงงานเหล่านี้จะเดินทางมาพร้อมกับขบวนนายฮ้อยซึ่งต้องควายลงมาขายให้กับชาวนาในภาคกลาง นายฮ้อยจะคุมแรงงานลงมาประมาณ 10-100คน¹⁸

ไม่ปรากฏหลักฐานว่าก่อนหน้านี้มีการที่จะมีการสร้างทางรถไฟ มีเลิกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเข้ามาเป็นแรงงานรับจ้างเป็นจำนวนเท่าใด แต่มีการอพยพแรงงานเข้ามาในภาคกลางมากขึ้นภายหลังสร้างทางรถไฟเสร็จสิ้นและเปิดให้บริการแล้ว เช่น ในปี ค.ศ. 1905(พ.ศ. 2448) เมืองธัญบุรีมีแรงงานรับจ้างชาวลาวอยู่ 5,068 คน และในปี ค.ศ. 1906 (พ.ศ.2449) มีแรงงานรับจ้างชาวลาวอยู่ 1,932 คน¹⁹

¹⁸ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 พ.ศ.2411-2475, 274-275.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 275.

การเดินทางมาทำงานรับจ้างทำนาของชาวลาวฝ่ายตะวันออกในภาคกลาง ได้รับค่าจ้างประมาณคนละ 60 บาทเป็นอย่างต่ำ และอย่างสูงตกอยู่ที่ 75-100 บาท²⁰ ในขณะที่ชาวลาวเหล่านี้จะต้องเสียค่าราชการประจำปี ในหัวเมืองในอัตราที่รัฐสยามกำหนดคือ 4-6 บาท รายได้ที่ได้รับจาก ชาวนาภาคกลางย่อมเป็นแรงจูงใจให้คนในหัวเมืองลาวจำนวนมากไม่น้อยต่างพากันลงมารับจ้างทำนาในเขตภาคกลาง

นอกจากการอพยพของแรงงานรับจ้างของคนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจะก่อให้เกิดผลดีต่อพื้นที่การผลิตข้าวภาคกลางแล้ว ในการก่อสร้างทางรถไฟหรืองานโยธาต่างๆ ทางรัฐสยามยังเห็นความสำคัญของคนลาวฝ่ายตะวันออกในฐานะแรงงานมากขึ้น จนกระทั่งรัชกาลที่ 5 ทรงประกาศยกเว้นราชการทหารแก่คนลาวฝ่ายตะวันออกที่มารับจ้างทำงานโยธา²¹

กล่าวโดยสรุป ผลกระทบของสนธิสัญญาเบาว์ริงที่มีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วงปี ค.ศ.1855-1890 ที่สำคัญได้แก่ การเปลี่ยนแปลงการเก็บส่วยผลผลิตมาเป็นส่วยกระบือเพื่อรองรับการขยายตัวของ การเปิดพื้นที่ทำนาในภาคกลาง การพัฒนาการค้าภายในและภายนอกภูมิภาค และการกลายเป็นแรงงานรับจ้างของคนในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

การเปลี่ยนแปลงการเรียกเก็บส่วยภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง เกิดขึ้นใกล้เคียงกับการเสื่อมของการค้ากับประเทศจีน ดังนั้นส่วยหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกซึ่งกลายเป็นสินค้าที่มีความต้องการของตลาดในประเทศจีน เริ่มหมดความสำคัญลงไป ในขณะที่การค้ากับชาติตะวันตก กลายเป็นแรงสนับสนุนให้ภาคกลางขยายพื้นที่การทำนามากขึ้น เพื่อผลิตข้าวเป็นสินค้าออก เป็นปัจจัยสำคัญในการที่รัฐสยามกำหนดเรียกส่วยความมยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เมื่อควายกลายเป็นสิ่งมีค่าทำให้เกิดการลักขโมยกันมากขึ้น ทางส่วนกลางจึงพยายามที่จะแก้ไขด้วยการกำหนดการทำคั้วรูปพรรณสัตว์ขึ้น เพื่อเป็นการจับจองกรรมสิทธิ์ เมื่อควายเริ่มหายากและมีราคาแพงมากขึ้น ทางหัวเมืองต่างๆที่ไม่สามารถหาควายมาจ่ายเป็นส่วยได้ จึงมีการอพยพหลบหนีแยกย้ายกันไปตั้งเมืองใหม่เพื่อหลบหนีภาระการเสียส่วยที่ยังคงค้างอยู่ในเมืองเก่าเกิดความสับสนวุ่นวายในเรื่องกำลังคนมาก จนกระทั่งมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นภายในส่วนกลาง คือ การจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ในปีค.ศ.1873 และจัดตั้งกรมพระคลังมหาสมบัติ ในปี

²⁰ เรื่องเดียวกัน, 273.

²¹ ชลิต วิพัทนะพร, การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสานระหว่าง ปี พ.ศ.2321-2453,

ค.ศ.1875 เพื่อควบคุมรายรับรายจ่ายของส่วนกลาง ดังนั้นจึงเกิดการปฏิรูปหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ด้านการเรียกเก็บส่วยอีกครั้ง

การค้าภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง มีการขยายตัวขึ้นภายในภูมิภาคโดยมีจีนเป็นตัวเชื่อมระหว่างแหล่งผลิตกับรัฐส่วนกลาง แหล่งชุมชนที่สำคัญของชาวจีน คือเมืองนครราชสีมา และชาวจีนเหล่านี้ได้ขยายตัวออกไปเพื่อทำการค้าทั่วหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในช่วงสามทศวรรษแรก ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้มากนัก เนื่องจากการคมนาคมไปมาที่ยากลำบาก นอกจากการค้าภายในที่ถูกควบคุมโดยชาวจีนแล้ว มีการพัฒนาตัวของพ่อค้าพื้นเมืองซึ่งทำให้เกิดการค้าขายในภูมิภาคบางส่วนและการค้าขายข้ามภูมิภาค โดยการนำผู้ควายที่เป็นที่ต้องการของชาวนาภาคกลาง เดินทางเข้ามาค้าขายตามพื้นที่ที่มีการทำนา นอกจากนี้ยังมีการเข้ามาของชาวภูเขา ที่เข้ามาติดต่อกับการค้าในภูมิภาคอีกด้วย การเข้ามาของชาวภูเขา เนื่องมาจากเนื้อหาของสนธิสัญญาเปิดโอกาสให้สิทธิพิเศษเพราะเป็นคนในบังคับอังกฤษ จึงสามารถเดินทางเข้ามาได้อย่างถูกต้องและได้รับความคุ้มครองตามกฎหมาย

ชาวพื้นเมืองที่พัฒนาตนเองเป็นพ่อค้าข้ามหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากจะนำผู้ควายซึ่งเป็นที่ต้องการของชาวนาภาคกลางแล้วยังนำแรงงานชาวลาวอพยพเข้ามาเป็นแรงงานในการทำนาอีกด้วย ซึ่งแรงงานเหล่านี้เป็นที่ต้องการของชาวนาภาคกลาง ในขณะเดียวกันการที่มีงานทำและได้เงินก็เป็นที่ต้องการของแรงงานลาว ซึ่งสามารถทำงานเพื่อให้ได้เงินมาจ่ายค่าราชการและสามารถเหลือเก็บสะสมต่อไปได้

ในช่วงเกือบสี่ทศวรรษ(ค.ศ.1855-1890) สนธิสัญญาเบาว์ริงมีผลกระทบต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้เพียงเล็กน้อยเท่านั้นเมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่นๆ ผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างจริงจังเกิดขึ้นภายหลังจากปี ค.ศ.1890 (พ.ศ.2433) แล้วทั้งสิ้น เช่น การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ เกิดขึ้นหลังจากความพยายามรวบรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ตั้งแต่ ปี ค.ศ.1892 (พ.ศ.2435) เป็นต้นมา ซึ่งส่งผลให้ต่อมาระบบการปกครองแบบอาญาสี่สิ้นสุดลง เจ้าเมืองกรมการเปลี่ยนเป็นข้าราชการในฐานะตัวแทนจากส่วนกลาง รับผลประโยชน์ในรูปแบบของเงินเดือนแทน ส่วนกลางจึงสามารถควบคุมกำลังคนและเก็บภาษีอากรได้อย่างเด็ดขาด ในการปรับเปลี่ยนด้านเศรษฐกิจ เริ่มต้นอย่างจริงจังเมื่อมีการตัดเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา แล้วเสร็จในปี ค.ศ.1900(พ.ศ.2443)ซึ่งต่อมามีส่วนกลางกำหนดให้มีการจ่ายค่าราชการเพียงปีละ 6 บาทเท่าเทียมกัน ไม่มีภาวะผูกพันการเกณฑ์แรงงานและมูลนายอีกต่อไป ทำให้คนมีอิสระในการประกอบอาชีพหรือเดินทางไปประกอบอาชีพต่างๆในที่อื่นๆเพิ่มมาก

ขึ้น เส้นทางการเดินทางและการค้าภายในระหว่างหัวเมืองมีมากขึ้น พร้อมกับทำให้คนผูกพันกับระบบเงินตราเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้มีการผลิตเพื่อขายให้กับพ่อค้าชาวจีน ในขณะเดียวกันแรงงานได้มีการอพยพโดยทางรถไฟมาเป็นแรงงานรับจ้างในพื้นที่การผลิตในภาคกลางเพิ่มมากขึ้นเพราะการขนส่งสะดวกสบาย การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกล้วนเกิดจากการกระชับอำนาจของรัฐบาลสยามหลังปี ค.ศ.1892 (พ.ศ.2435)แทบทั้งสิ้น

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทสรุป

การศึกษาเรื่องการจัดเก็บภาษีในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ. 2367-2433 เป็นการศึกษาถึงกระบวนการจัดเก็บส่วยที่เกิดขึ้นในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก โดยเน้นช่วงเวลาที่รัฐสยามได้วางนโยบายขยายอำนาจเข้าไปในภูมิภาค ด้วยการจัดตั้งกองสัก เข้าไปทำการสักเลกคนซึ่งอยู่ตามหัวเมืองต่างๆในดินแดนลาวฝ่ายตะวันออก ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้เน้นประเด็นของการศึกษาเรื่องของส่วยในหัวเมืองต่างๆ โดยพิจารณาจากประเภทของส่วย พิภคอัตราในการจัดเก็บส่วย ปัญหาที่เกิดขึ้นและวิธีการแก้ไขของรัฐสยาม ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับอังกฤษในปี ค.ศ.1855 (พ.ศ.2398) จนกระทั่งถึงปี ค.ศ. 1890 (พ.ศ.2433) โดยศึกษาภายในขอบเขตของช่วงระยะเวลา 66 ปี นับจากการเข้าไปตั้งกองสักเลกเป็นต้นมา

จากการศึกษา พบว่า หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเป็นชื่อเรียกหัวเมืองในภาคอีสานปัจจุบัน รวมไปถึงหัวเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอีกหลายหัวเมือง แต่เดิมไม่นับรวมเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองเขมรปาดัง ในช่วงก่อนปี ค.ศ. 1890 (พ.ศ.2433) ต่อมาทางรัฐบาลสยามได้จัดแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 4 ส่วน โดยแต่ละส่วนจะมีศูนย์กลางในการบังคับบัญชา ดังนี้ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มีศูนย์กลางที่เมืองหนองคาย หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือมีศูนย์กลางที่เมืองอุบลราชธานี หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมีศูนย์กลางที่เมืองจำปาศักดิ์ และหัวเมืองลาวกลางมีศูนย์กลางที่เมืองนครราชสีมา

ลักษณะประชากรในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เมื่อใช้ภาษาเป็นเกณฑ์จะสามารถแบ่งประชากรได้ สองประเภท คือ หนึ่งชนกลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาว ได้แก่กลุ่มชาติพันธุ์ ลาว ย้อ ไยย ผู้ไท ไทแสก และชนกลุ่มวัฒนธรรมมอญ-เขมร ได้แก่ กะเลิง กะเลิง ข่า กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆเหล่านี้ต่างเข้ามามีบทบาทในดินแดนลาวฝ่ายตะวันออก ในฐานะของกลุ่มชนซึ่งต่อมาได้พัฒนากลายเป็นเมืองต่างๆภายในภูมิภาค

ดินแดนลาวฝ่ายตะวันออกถูกผนวกเข้าในอำนาจรัฐของสยามเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้รวบรวม เวียงจันทน์ หลวงพระบาง จำปาศักดิ์ขึ้นเป็นเมืองประเทศราชของสยาม ต่อมาในสมัย รัตนโกสินทร์ รัฐสยามได้พยายามที่จะควบคุมหัวเมืองต่างๆที่เกิดขึ้น เพื่อความมั่นคงของพระราชอาณาจักร สมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีการออกพระราชกำหนดการสักเลกขึ้นเพื่อสำรวจจำนวนประชากรในหัวเมืองต่างๆ ในปี ค.ศ.1824 เมื่อกองสักเข้าไปทำการสักเลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก แต่ยังไม่เป็นที่เรียบร้อย ได้เกิดสงครามเจ้าอนุวงศ์ขึ้น ภายหลังจากการสิ้นสุดสงคราม มี

การกวาดต้อนผู้คนให้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก และยกชุมชนต่างๆ ให้มีฐานะเป็นเมืองเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก การตั้งเมืองโดยกลุ่มคนที่อพยพนี้ ได้นำวัฒนธรรมการปกครองแบบล้านช้างเข้ามา คือระบบอาญาสี่ ซึ่งทางรัฐสยามได้วางนโยบายในการควบคุมหัวเมืองเหล่านี้โดยการส่งวนสิทธิ์การแต่งตั้งคณะอาญาสี่ภายในหัวเมืองโดยความเห็นชอบของส่วนกลาง คณะอาญาสี่จะมีขุนนางระดับชื่อบ้านขางเมืองไว้ช่วยงานบริหารบ้านเมืองและมี ทำวฝ่าย ตาแสง กำนัน นายบ้าน เป็นผู้ดูแลชุมชนภายในหัวเมือง

หน่วยงานที่เก็บส่วยของส่วนกลางที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก คือ กรมมหาดไทย ขณะที่ในส่วนภูมิภาค ผู้ที่มีหน้าที่เก็บส่วยคือ อุปฮาด และราชวงศ์หรือราชบุตรจะสลับหน้าที่กันคุมขบวนส่วยมาส่งให้รัฐสยาม เมืองในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกส่วนใหญ่ จะขึ้นตรงต่อกรมมหาดไทยโดยตรงแต่ในขณะเดียวกัน ภายในภูมิภาคจะมีหัวเมืองใหญ่คอยกำกับดูแลหัวเมืองเล็กๆ ในการจัดเก็บส่วย เมื่อถึงระยะเวลาการส่งส่วย หัวเมืองเล็กจะคุมขบวนส่วยมาหาเมืองที่กำกับกับดูแลพร้อมทั้งเดินทางพร้อมกับขบวนส่วยของหัวเมืองใหญ่ เส้นทางที่ใช้ในการเดินทางมี 2 เส้นทาง คือ เส้นทางบกมักจะใช้ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นพาหนะ ในขณะที่ทางน้ำจะใช้แพ หรือเรือในการขนส่ง เมื่อมาถึงเมืองที่กำหนดให้เป็นจุดพักส่วยเช่นเมืองสระบุรี เมืองปราจีนบุรี เจ้าเมืองเหล่านี้จะมีใบขอกแจ้งไปยังเมืองหลวงให้ทราบล่วงหน้าก่อนที่ขบวนส่วยจะเดินทางไปถึง

สำหรับหลักฐานในการส่งส่วยหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พบว่าเริ่มมีการส่งส่วยเป็นเงินตั้งแต่ปี ค.ศ.1827 (พ.ศ.2370) แต่หัวเมืองที่เสียส่วยเหล่านี้ตั้งมาก่อนการอพยพครั้งใหญ่ในภูมิภาค การส่งเป็นส่วยเร็ว มีปรากฏเป็นหลักฐานในช่วงทศวรรษ 1830 ส่วยที่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกต้องเสียให้กับรัฐบาลสยาม แบ่งออกได้คือ ส่วยที่เป็นผลผลิตจากธรรมชาติ ส่วยที่เป็นผลผลิตจากธรรมชาติและผ่านการแปรรูปเบื้องต้นแล้ว และส่วยที่เป็นแร่โลหะธาตุมีราคานอกจากนี้ยังมีการเกณฑ์แรงงานเพื่อไปทำงานโยธาให้กับรัฐบาลสยามด้วย บุคคลที่ต้องเสียส่วยคือ ชายฉกรรจ์สูงเสมอสองศอกคืบสูงเสมอไหล่ สำหรับบุคคลที่ได้รับการยกเว้นส่วย คือ ชายที่มีอายุเกิน 70 ปี ชายที่ส่วนสูงไม่ได้ตามที่กำหนด พระเณร คนเสียสติ คนพิการ นายหมวดนายกอง และขุนนางระดับต่างๆ

จากหลักฐานการเก็บส่วยผลเร็ว พบว่า รัฐสยามมีการกำหนดอัตราที่แน่นอนอย่างชัดเจน โดยการคำนวณส่วยจากบัญชีเลขของแต่ละหัวเมือง เช่น ส่วยผลเร็ว มีพิกัดอัตรา 5 คนต่อหาบ ส่วยปานมีพิกัดอัตรา 2 คนต่อหาบ ส่วยครั้งมีพิกัดอัตรา 5 คนต่อหาบ ส่วยเงินคนละ 1-2 ตำลึง เป็นต้น สำหรับการเรียกเก็บส่วยแม้จะมีพิกัดอัตราที่แน่นอนแต่ในทางปฏิบัติ การเก็บจริงขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองและกรมการเมืองของหัวเมืองนั้นๆ

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจะถูกเรียกเก็บส่วยชนิดใดและปริมาณเท่าใดขึ้นอยู่กับ การรับรู้ของรัฐสยามว่าเมืองนั้นมีความอุดมสมบูรณ์หรือแร้นแค้นเพียงใด เมืองใดที่รัฐสยามรับรู้ว่ามี ความอุดมสมบูรณ์ เช่น จำปาศักดิ์ แสนปาง สี่พันดอน จะถูกเรียกเก็บส่วยเกือบทุกชนิด ในขณะที่ เมืองที่รัฐสยามรับรู้ว่ายากจน จะถูกเรียกเก็บส่วยเพียงชนิดสองชนิดเท่านั้น เช่น ลำเนาหนองปรือ สองคอนดอนดง เป็นต้น

ส่วยที่เป็นสิ่งของที่เรียกเก็บจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้แก่ ผลแร่ ขี้ผึ้ง นอแตร ครั่ง ปาน ฝ้าย ผ้าขาว แลคเกอร์ ปลาและไข่ปลา เงิน และทอง ในกรณีของส่วยกระวานอาจจะมี การเรียกเก็บบ้างแต่ไม่ใช่ส่วยที่เป็นผลผลิตของภูมิภาค กระวานจะขึ้นมากแถบเมืองจันทบูรและ หัวเมืองเขมร

เมื่อมีการเรียกเก็บส่วย ปราบกฏปัญหาการค้างส่วยเกิดขึ้นตามหัวเมืองต่างๆ ทางรัฐ สยามได้กำหนดพิกัตอัตราการแทนส่วยขึ้นมาเป็นสิ่งของอย่างอื่นเพื่อจ่ายทดแทนส่วยที่หาได้ไม่ ครบ เช่น ขี้ผึ้ง 3 หาบต่อแร่ 7 หาบ ไหม 1 หาบต่อแร่ 6 หาบ เป็นต้น แม้จะมีการเปรียบเทียบอัตรา กับสิ่งของอย่างอื่นก็ไม่สามารถแก้ปัญหาค้างส่วยได้รัฐบาลจึงเทียบอัตราการชำระให้เป็น เงินตราแทน

อย่างไรก็ตามเราพบว่าปัญหาการค้างส่วยของหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเกิดขึ้นอยู่ เสมอ สาเหตุจากการค้างส่วยเกิดจากหลายสาเหตุ เช่น ภัยตามธรรมชาติ การไม่สามารถควบคุม เลกได้ การยกยอกเบียดบังส่วยของกรมการเมือง รัฐสยามพยายามที่จะแก้ไขโดยการกำหนด มาตรการหลายอย่างเช่น การกำหนดเลกคงเมืองเพื่อเป็นแรงจูงใจให้กับบรรดาเจ้าเมือง การ ยกเลิกส่วยทั้งหมด หรือการลดอัตราเรียกเก็บส่วยลงมา เป็นต้น

เมื่อมองที่ความสัมพันธ์ระหว่างส่วยจากหัวเมืองลาว และการค้าระหว่างประเทศ พบว่า ในช่วงทศวรรษ 1830-1850 ส่วยจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้กลายเป็นสินค้าหลักและ เป็นที่ต้องการของเรือสินค้าจากประเทศจีน ดังนั้นปริมาณทรัพยากรจากหัวเมืองลาวที่ส่งเป็นส่วย ให้กับส่วนกลางในช่วงระยะเวลานี้ นับเป็นปริมาณที่มหาศาล แต่ต่อมาทรัพยากรที่ส่งเป็นส่วยเริ่ม ลดน้อยลง ปัญหาการค้างชำระส่วยจึงเพิ่มมากขึ้น และในขณะเดียวกันการค้ากับประเทศจีนเริ่ม เสื่อมถอยลง แต่การค้ากับชาติตะวันตกมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น ในปี ค.ศ. 1855 รัฐสยามได้ทำ สนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้า กับอังกฤษ ซึ่งต่อมารัฐสยามได้ยุติการค้าในระบบ บรรณาการกับประเทศจีน ส่งผลให้ส่วยสิ่งของจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกหมดความสำคัญลง ไป

ภายหลังการทำสนธิสัญญาในปี ค.ศ.1855 พื้นที่ที่ทำนาในภาคกลางได้ขยายตัวมากขึ้น เพื่อผลิตข้าวเป็นสินค้าออกขายให้ชาติตะวันตก แรงงานควายจึงเป็นที่ต้องการของรัฐสยาม ดังนั้นหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจึงถูกกำหนดให้ส่งควายเป็นส่วยให้กับราชสำนักสยาม เพื่อส่วนกลางจะได้นำควายส่วนหนึ่งไปใช้ทำนา และอีกส่วนหนึ่งเพื่อที่จะนำไปขายต่อ ควายในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจึงกลายเป็นทรัพย์สินและมีเจ้าของกรรมสิทธิ์เกิดขึ้น การที่ควายมีมูลค่าขึ้นทำให้เกิดปัญหาการขโมยควายกันขึ้นเป็นจำนวนมากแม้ว่ารัฐบาลจะกำหนดให้ราษฎรนำควายมาตีตัวพิมพ์รูปพรรณเพื่อให้เกิดการจับจองแสดงกรรมสิทธิ์ เพื่อแก้ปัญหาขโมยควาย แต่ความต้องการควายมิได้ลดน้อยลง กลับจะเพิ่มขึ้นตลอดเวลา

อย่างไรก็ดี รัฐสยามได้ผ่อนปรนการควบคุมหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกช่วงระยะเวลาหนึ่ง คือช่วงสมัยที่รัชกาลที่ 5 เพิ่งเสด็จขึ้นครองราชย์ และทรงพยายามแก้ไขระบบการคลังภายในประเทศ เมื่อการจัดการระบบการคลังส่วนกลางแล้วเสร็จ จึงทำการปฏิรูปหัวเมืองรอบนอกเป็นลำดับต่อมา แต่ว่าการปฏิรูปจะเข้าถึงหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกต้องใช้ระยะเวลายาวนานเกือบ 3 ทศวรรษเช่นกัน

ในช่วงระยะเวลา ค.ศ.1855-1890 สนธิสัญญาเบาว์ริงมีผลกระทบเพียงเล็กน้อยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เกิดการเปลี่ยนแปลงบางอย่างเช่น การขยายตัวของคนจีนเพื่อทำการค้าภายในภูมิภาคเพื่อทำการค้าขาย เกิดการค้าภายในและภายนอกภูมิภาคโดยพ่อค้าชาวจีน พ่อค้าชาวพื้นเมือง และพ่อค้าชาวต่างชาติ แต่การติดต่อกับค้าขายก็ไม่สามารถขยายตัวได้ดีมากนัก เนื่องจากเส้นทางคมนาคมติดต่อยังไม่สะดวก จนกระทั่งถึง ปี ค.ศ.1900 มีการสร้างทางรถไฟระหว่าง กรุงเทพฯ-นครราชสีมา การติดต่อกับการค้าระหว่างส่วนกลางกับหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจึงสะดวกขึ้น นอกจากนี้การขยายตัวของพื้นที่ทำนาในภาคกลาง ทำให้ช่วง 3 ทศวรรษแรกภายหลังสนธิสัญญา เกิดการอพยพของคนบางส่วนไปเป็นแรงงานรับจ้างในพื้นที่ทำนาของภาคกลาง และเมื่อทางรถไฟสร้างเสร็จปรากฏว่าคนในหัวเมืองลาวได้ผันตัวเองออกมาเป็นแรงงานรับจ้างกันเป็นจำนวนมาก

การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกอย่างจริงจัง เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล นับจากนั้นความเปลี่ยนแปลงทางด้านต่างๆ เริ่มทยอยเข้ามาสู่ภูมิภาคอย่างเป็นรูปธรรมและชัดเจน

การศึกษาขึ้นนี้ ชี้ให้เห็นถึงกระบวนการการจับส่วยและการเปลี่ยนแปลงของระบบการจับส่วยที่เกิดขึ้นในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก และผลกระทบที่เกิดขึ้นในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วง สามทศวรรษหลังการทำสนธิสัญญา ผู้ทำการศึกษาค้นคว้า กระบวนการระดม

เก็บทรัพยากร ของรัฐสยามที่มีต่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ในช่วง สามทศวรรษแรกก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ได้ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกค่อยหรือลงไปเป็นปริมาณที่มหาศาล นอกจากนี้การอพยพออกมาเป็นแรงงานรับจ้างเพื่อทำมาหาเงิน ภายหลังทางรถไฟสามารถเชื่อมต่อการคมนาคมระหว่างภูมิภาคเข้าไว้ด้วยกัน ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการอพยพแรงงานซึ่งถือได้ว่ามีความคล้ายคลึงกับสภาพของคนอีสานที่เข้ามารับจ้างใช้แรงงานในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตามเนื่องจากงานศึกษาชิ้นนี้ เน้นไปที่การจัดเก็บส่วย อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงภาพรวมของกระบวนการจัดเก็บส่วย และการเปลี่ยนแปลงของการจัดเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเท่านั้น แต่กระบวนการในการพัฒนาทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่องภายหลังจากการปฏิรูปการปกครองมณฑลเทศาภิบาล การเข้ามาของกระแสทุนนิยม กระบวนการปรับตัวของแต่ละเมือง จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจและท้าทายให้ศึกษาค้นคว้าวิจัยเพิ่มเติมเป็นอย่างยิ่ง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บรรณานุกรม

หลักฐานชั้นต้นภาษาไทย

จดหมายเหตุรัชกาลที่๓

“บัญชีช่วยอากร จ.ศ. ๑๑๘๖.” (๒๓๖๗) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๘๖. เลขที่ ๓๑.

“บัญชีเรื่องทองคำช่วยและเกณฑ์ร่อนทอง จ.ศ. ๑๑๙๒.” (๒๓๗๓) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๒. เลขที่ ๑๐.

“บัญชีส่งทอง เงินสิ่งของเมืองลาวตะวันออก จ.ศ. ๑๑๙๒.” (๒๓๗๓) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๒. เลขที่ ๑๔.

“บัญชีส่งเงิน สิ่งของส่งเมืองต่างๆ จ.ศ. ๑๑๙๒.” (๒๓๗๓) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๒. เลขที่ ๑๖.

“ฎีกาขุนอุดมโกษาธิบดีช่วยเร่งเมืองต่างๆ จ.ศ. ๑๑๙๒.” (๒๓๗๓) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๒. เลขที่ ๑๗.

“ร่างหนังสือทูลทูลและจดหมายชำระเงินส่ง และเรื่องชำระช่วยทองเมืองอัตปือไม่สมัครขึ้นกับจำปาศักดิ์ จ.ศ. ๑๑๙๒.” หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๒. เลขที่ ๒๓.

“ใบบอกหลวงราชเสนา หลวงอัครสุนทร เรื่องนำเงินส่งตัวเล็กเมืองจำปาศักดิ์ เมืองอุบล เมืองลาวตะวันออกมาส่งกรุงเทพ จ.ศ. ๑๑๙๓.” (๒๓๗๔) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๓. เลขที่ ๑๗.

“บัญชีรับใบบอกส่งเงินส่ง เลยก้าง จำนวนปีเถาะ จ.ศ. ๑๑๙๓.” (๒๓๗๔) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๓. เลขที่ ๑๘.

“ใบบอกหลวงอัครสุนทร เรื่องส่งเร่ง เงิน ทองเมืองลาวตะวันออก จ.ศ. ๑๑๙๓.” (๒๓๗๔) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๓. เลขที่ ๒๑.

“บัญชีรับใบบอก ส่งสิ่งของเงินทองส่ง จ.ศ. ๑๑๙๓.” (๒๓๗๔) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๓. เลขที่ ๒๒.

“บัญชีรายวันส่งส่งเร่งหัวเมือง จ.ศ. ๑๑๙๓.” (๒๓๗๔) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๓. เลขที่ ๓๔.

“เรื่องส่งจำปาศักดิ์ จ.ศ. ๑๑๙๔.” (๒๓๗๕) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๔. เลขที่ ๓๖.

“เรื่องส่งเมืองอัตปือ จ.ศ. ๑๑๙๔.” (๒๓๗๕) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๔. เลขที่ ๔๓.

“บัญชีเงินส่วยเมืองจำปาศักดิ์ที่ส่งและยังค้างอยู่ จ.ศ. ๑๑๙๔.” (๒๓๗๕) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๔. เลขที่ ๔๖.

“ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองมุกดาหาร ตอบรับผลเร็ว ชี้ฝั่ง ปานไบ จำนวนเกณฑ์ จ.ศ. ๑๑๙๕.” (๒๓๗๖) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๕. เลขที่ ๕.

“ใบบอกเมืองสระบุรี ให้จัดผู้มีชี้นำผลเร็วของหัวเมืองฝ่ายตะวันออกส่งกรุงเทพ จ.ศ. ๑๑๙๕.” (๒๓๗๖) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๕. เลขที่ ๒๓.

“ใบบอกเมืองร้อยเอ็ด จัดให้ท้าวเพี้ยนำผลเร็ว ปาน ชี้ฝั่ง ส่งส่วยลงมากรุงเทพ จ.ศ. ๑๑๙๕.” (๒๓๗๖) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๕. เลขที่ ๒๖.

“บัญชีรับเงิน ได้รับเงินค่าภาษีอากรเมืองนครราชสีมา จ.ศ. ๑๑๙๕.” (๒๓๗๖) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๕. เลขที่ ๓๖.

“ใบบอกเมืองสาละวันส่งเงินผลเร็วส่วย จ.ศ. ๑๑๙๖.” (๒๓๗๗) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๖. เลขที่ ๒๘.

“ใบบอกท้าวสุริยะเมืองอัตปือส่งทองคำผง งาข้าง จ.ศ. ๑๑๙๖.” (๒๓๗๗) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๖. เลขที่ ๕๕.

“บัญชีจำนวนเร็วส่วยเมืองต่างๆที่นำมาส่งและค้างอยู่ จ.ศ. ๑๑๙๗.” (๒๓๗๘) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๗. เลขที่ ๗.

“ใบบอกเมืองศรีทันดรเรื่องส่งเงินส่วย จ.ศ. ๑๑๙๗.” (๒๓๗๘) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๗. เลขที่ ๑๑.

“ใบบอกท้าววรบุตร เมืองอัตปือ เรื่องส่งทองส่วย จ.ศ. ๑๑๙๘.” (๒๓๗๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๘. เลขที่ ๑๘.

“ใบบอกพระศรีสุราชเจ้าเมืองเชียงแตง เรื่องบอกส่งเงินส่วยหัวเมืองต่างๆ จ.ศ. ๑๑๙๘.” (๒๓๗๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๘. เลขที่ ๒๐.

“ใบบอกพระอภัยราชวงษา เจ้าเมืองศรีทันดร เรื่องส่งเงินส่วย จ.ศ. ๑๑๙๘.” (๒๓๗๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๘. เลขที่ ๓๔.

“ใบบอกพระศรีมหาเทพเจ้าเมืองแสนปาง เรื่องส่งเงินส่วยประจำปีที่ค้างลงมากรุงเทพ จ.ศ. ๑๑๙๘.” (๒๓๗๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๘. เลขที่ ๓๖.

“ใบบอกพระยาศรีเดโชเจ้าเมืองมุกดาหาร เรื่องส่งเงินส่วย จ.ศ. ๑๑๙๘.” (๒๓๗๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช ๑๑๙๘. เลขที่ ๕๓.

“ไปบอกเจ้าอุปราชเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ เรื่องส่งเงินแลกส่วยและผลเร็วส่วย จ.ศ.๑๑๙๘.”

(๒๓๗๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๑๙๘. เลขที่๕๔.

“บัญชีรายวันเรื่องส่งส่วยเร็ว จ.ศ.๑๑๙๘.” (๒๓๗๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๑๙๘. เลขที่๖๔.

“บัญชีรายวันเรื่องเงินส่วยเมืองสาละวัน จ.ศ.๑๑๙๘.” (๒๓๗๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๑๙๘.
เลขที่๖๕.

“หนังสือจมน้ำจาลนสงคราม เรื่องจัดซื้อใหม่ส่งลงมาจากเมืองขุขันธ์และเมืองเดชอุดม จ.ศ.๑๑๙๙.”

(๒๓๘๐) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๑๙๙. เลขที่๙.

“จดหมายเจ้าพระยาบดินทร์ส่งกระวานส่วยเมืองพระตะบอง จ.ศ.๑๑๙๙.” (๒๓๘๐) หอสมุด
แห่งชาติ. จุลศักราช๑๑๙๙. เลขที่๒๔.

“ไปบอกเมืองสาละวันส่งผลเร็วส่วย จ.ศ.๑๑๙๙.” (๒๓๘๐) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๑๙๙.
เลขที่๒๖.

“ไปบอกเมืองจำปาศักดิ์ซึ่งขึ้นผลเร็วส่วยและข้างมาถวาย จ.ศ.๑๑๙๙.” (๒๓๘๐) หอสมุด
แห่งชาติ. จุลศักราช๑๑๙๙. เลขที่๒๗.

“ไปบอกเมืองเดชอุดม เรื่องจัดซื้อใหม่ส่งลงมากรุงเทพฯ จ.ศ.๑๒๐๐.” (๒๓๘๑) หอสมุดแห่งชาติ.

จุลศักราช๑๒๐๐. เลขที่๘.

“ไปบอกเมืองศรีทันดร บอกส่งสิ่งของแทนเงินส่วย จ.ศ.๑๒๐๐.” (๒๓๘๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุล
ศักราช๑๒๐๐. เลขที่๒๙.

“ไปบอกเมืองแสนปางบอกส่งเงิน ของ แทนเงินส่วย จ.ศ.๑๒๐๐.” (๒๓๘๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุล
ศักราช๑๒๐๐. เลขที่๓๑.

“ไปบอกเมืองศรีทันดร ส่งเงินทองสิ่งของส่วย จ.ศ.๑๒๐๐.” (๒๓๘๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช
๑๒๐๐. เลขที่๓๖.

“บัญชีรายวันเงินส่วย สิ่งของค่าเงินส่วยเจ้าพนักงานชาวพระคลัง จ.ศ.๑๒๐๐.” (๒๓๘๑) หอสมุด
แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๐. เลขที่๗๐.

“บัญชีส่งของเงินส่วย ตัวเล็กเมืองสาละวันและหัวเมืองต่างๆ จ.ศ.๑๒๐๐.” (๒๓๘๑) หอสมุด
แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๐. เลขที่๗๓.

“บัญชีรายวันส่งทองคำส่วยและเกณฑ์ถวาย จ.ศ.๑๒๐๐.” (๒๓๘๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช
๑๒๐๐. เลขที่๗๔.

“บัญชีรายวันผลเร็วส่วย และเกณฑ์ถวาย จ.ศ.๑๒๐๐.” (๒๓๘๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช
๑๒๐๐. เลขที่๗๕.

“บัญญัติชำระเงินสิ่งของแทนเงินส่วย จ.ศ.๑๒๐๐.” (๒๓๘๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๐.
เลขที่๗๖.

“ใบบอกขุนนราบริรักษ์ ถึงหลวงอัครสุนทรเรื่องให้เร่งส่วยหัวเมืองฝ่ายตะวันออก จ.ศ.๑๒๐๑.”
(๒๓๘๒) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๑. เลขที่๒๖.

“ใบบอกพระเอกราชาอุปฮาดเมืองสาละวัน เรื่องบอกส่งเร่งแทนเงินส่วย จ.ศ.๑๒๐๑.” (๒๓๘๒)
หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๑. เลขที่๓๖.

“ใบบอกพระภิรมย์ราชา และส่งส่วยแลสิ่งของแทนเงิน จ.ศ.๑๒๐๑.” (๒๓๘๒) หอสมุดแห่งชาติ.
จุลศักราช๑๒๐๑. เลขที่๓๘.

“ใบบอกพระภิรมย์ราชา เรื่องส่งครั้งเมืองศรีทันดร จ.ศ.๑๒๐๑.” (๒๓๘๒) หอสมุดแห่งชาติ.
จุลศักราช๑๒๐๑. เลขที่๓๙.

“ใบบอกขุนนราบริรักษ์ เมืองอุบล บอกส่งเงินและทองคำส่วย จ.ศ.๑๒๐๑.” (๒๓๘๒) หอสมุด
แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๑. เลขที่๗๐.

“ใบบอกพระภิรมย์ราชา บอกนำส่งเงินและทองคำส่วยเมืองอัตปือ อุบล ไชยเจียม เชียงแตง
จ.ศ.๑๒๐๑.” (๒๓๘๒) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๑. เลขที่๗๗.

“ใบบอกพระภิรมย์ราชา ส่งผลเร่งส่วยเมืองคำทองใหญ่ จ.ศ.๑๒๐๒.” (๒๓๘๓) หอสมุดแห่งชาติ.
จุลศักราช๑๒๐๒. เลขที่๘๖.

“บัญญัติรายวันรับเร่งและกระวานส่วยเกณฑ์หัวเมืองต่างๆ จ.ศ.๑๒๐๒.” (๒๓๘๓) หอสมุดแห่งชาติ.
จุลศักราช๑๒๐๒. เลขที่๑๖๒.

“บัญญัติรับเงินทองส่วย และสิ่งของส่วยหัวเมืองต่างๆ จ.ศ.๑๒๐๒.” (๒๓๘๓) หอสมุดแห่งชาติ.
จุลศักราช๑๒๐๒. เลขที่๑๖๘.

“บัญญัติจำหน่ายเลิกเมืองอัตปือ จ.ศ.๑๒๐๒.” (๒๓๘๓) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๒.
เลขที่๑๙๑.

“ฎีกาเจ้าพนักงานพระคลัง เรือตอบรับทองคำส่วยเมืองลาวต่างๆ จ.ศ.๑๒๐๓.” (๒๓๘๔) หอสมุด
แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๓. เลขที่๓๑.

“ใบบอกเมืองสระบุรี ส่งผลเร่งส่วยกองขุนศรีสุระ จ.ศ.๑๒๐๓.” (๒๓๘๔) หอสมุดแห่งชาติ. จุล
ศักราช๑๒๐๓. เลขที่๓๒.

“ใบบอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาส่งกระวานส่วยเมืองต่างๆ จ.ศ.๑๒๐๓.” (๒๓๘๔) หอสมุด
แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๓. เลขที่๕๑.

“ร่างสารตราถึงเจ้าพระยาบดินทร์ เรื่องให้หมื่นพรหมปลัดขึ้นไปชำระทองส่วยเมืองอัตปือ

จ.ศ.๑๒๐๔.” (๒๓๘๕) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๔. เลขที่๘๒.

“บัญชีเลิกส่วยเงินแลทองคำ จ.ศ.๑๒๐๔.” (๒๓๘๕) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๔.

เลขที่๙๗.

“ร่างสารตรา จ.ศ.๑๒๐๕.” (๒๓๘๖) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๕. เลขที่๕๖.

“ร่างสารตรา จ.ศ.๑๒๐๕.” (๒๓๘๖) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๕. เลขที่๖๖.

“บัญชี ลำดับ๑ รายงานส่งเร่งเกณฑ์ส่วยหัวเมืองต่างๆถวาย จ.ศ.๑๒๐๕.” (๒๓๘๖) หอสมุด

แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๕. เลขที่๖๗.

“ใบบอกเจ้าพระยาบดินทร์ถึงเจ้าพระยามหาอำมาตย์ ได้ให้พระวรรณายก และคณะ คุมผลกระวาน

ส่วยตัวเล็ก เมืองโขงเจียม เมืองสระเม็ยะ เมืองโพธิ์สัตว์ เมืองเสียมเรียบ เมืองพระ

ตะบอง มาทูลเกล้าถวาย จ.ศ.๑๒๐๕.” (๒๓๘๖) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๕.

เลขที่๙๓.

“ใบบอกพระราชโยธา ณ ปากน้ำเมืองกระบิล ว่าได้ให้หลวงยกกระบัตรเมืองปราจีน ส่งครั้ง เร่ว

ขี้ผึ้ง ส่วยเมืองโขงเจียม เมืองสระเม็ยะ เมืองแสนปาง จ.ศ.๑๒๐๕.” (๒๓๘๖) หอสมุด

แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๕. เลขที่๙๕.

“ร่างสารตรา พระยามหาอำมาตย์ถึงพระยาจันทประเทศเจ้าเมืองชนบท ด้วยอุปราชาราชบุตรหาว่า

นายอ่อนนายมากับคนมีชื่อเป็นผู้ร้ายลักกระบือ ให้พระจันทประเทศชำระให้เห็นเท็จ

จริง จ.ศ.๑๒๐๖.” (๒๓๘๗) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๖. เลขที่๑๕.

“บัญชีสินค้าเรื่องสินค้าบรรทุกเรือกำปั่นแลสำเภากออกไปจำหน่ายที่เมืองกวางตุ้งและที่เซียงไฮ้

จ.ศ.๑๒๐๖.” (๒๓๘๗) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๖. เลขที่๔๙.

“บัญชีรายชื่อเจ้าเมืองกรมการและท้าวเพี้ยคุมส่งมาส่ง จ.ศ.๑๒๐๖.” (๒๓๘๗) หอสมุดแห่งชาติ.

จุลศักราช๑๒๐๖. เลขที่๑๔๑.

“บัญชีเร่งส่วย เร่วเกณฑ์ เร่วถวายจากหัวเมืองต่างๆ จ.ศ.๑๒๐๖.” (๒๓๘๗) หอสมุดแห่งชาติ.

จุลศักราช๑๒๐๖. เลขที่๑๔๖.

“บัญชีเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ย ส่งเงินของสิ่งของแทนเงินส่วยเมืองลาวตะวันออก จ.ศ.๑๒๐๗.”

(๒๓๘๘) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๗. เลขที่๒๒๖.

“หนังสือพระยามหาอำมาตย์ ลำดับ๓ ถึงกรมการเมืองกาฬสินธุ์ เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร

เมืองนครพนม เรื่องอย่าได้เอาสินค้าพื้นเมืองไปแลกกับเงินให้มาบอกพระยามหา

อำมาตย์จะเอาเงินแลกให้ตามจำนวน จ.ศ.๑๒๐๗.” (๒๓๘๘) หอสมุดแห่งชาติ.
จุลศักราช๑๒๐๗. เลขที่๒๕๖.

“หนังสือพระยามหาอำมาตย์ ลำดับ๓ ถึงเจ้าเมืองอุปราชาราชวงศ์ให้ส่งส่วยผลเร็วลงมากกรุงเทพ
ลำดับ๔ ถึงพระยาสระบุรี ให้จัดการส่งขุนวิเศษอักษร ผู้ถือตราขึ้นไปเร่งผลเร็ว และ
ทองคำส่วยจากเมืองลาวฝ่ายตะวันออก จ.ศ.๑๒๐๗.” (๒๓๘๘) หอสมุดแห่งชาติ.
จุลศักราช๑๒๐๗ .เลขที่๒๖๔.

“หนังสือพระยามหาอำมาตย์ ลำดับ๑ ถึงกรมการเมืองสระบุรี ให้ส่งส่วยผลเร็วตามกำหนด จ.ศ.
๑๒๐๗.” (๒๓๘๘) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๗. เลขที่๒๘๑.

“สารตราถึงพระยาสระบุรี ได้รับผลเร็วส่วยและเงินแทนผลเร็วส่วยแล้ว จ.ศ.๑๒๐๗.” (๒๓๘๘)
หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๗. เลขที่๒๙๓.

“หนังสือพระยามหาอำมาตย์ลำดับ๘ ถึงพระยาสระบุรีให้สืบผู้ร้ายตีชิงเอากระบือและเป็นคาบศิลา
ของเพี้ยพรมภักดีกับเพี้ยจันทองเข้ามาสอบสวน จ.ศ.๑๒๐๗.” (๒๓๘๘) หอสมุด
แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๗. เลขที่๒๙๙.

“ใบบอกหลวงมหาดไทยกรมการเมืองกาฬสินธุ์ บอกลงผลเร็วเกณฑ์ ส่วยเมืองขอนแก่น
จ.ศ.๑๒๐๘.” (๒๓๘๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๘. เลขที่๕๘.

“ใบบอกพระยาสระบุรีบอกนำส่งผลเร็วส่วยเมืองยโสธร จ.ศ.๑๒๐๘.” (๒๓๘๙) หอสมุดแห่งชาติ.
จุลศักราช๑๒๐๘. เลขที่๖๐.

“บัญชีส่งเร็วรายวัน จ.ศ.๑๒๐๘.” (๒๓๘๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๘. เลขที่๑๓๔.

“บัญชีรายวันส่งเงินทอง ส่งของแทนเงิน จ.ศ.๑๒๐๘.” (๒๓๘๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๘.
เลขที่๑๓๕.

“หมายประกาศสักเลก จ.ศ.๑๒๐๘.” (๒๓๘๙) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๘. เลขที่๑๔๔.

“คัดบอกเจ้าเมืองต่างๆเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยลงมาเฝ้าทูลละอองถวายเป็นผลเร็ว
จ.ศ.๑๒๐๙.” (๒๓๙๐) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๙. เลขที่๔๓.

“ร่างตราสารเจ้าพระยาจักรี จ.ศ.๑๒๐๙.” (๒๓๙๐) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๙.
เลขที่๑๐๙.

“บัญชีส่วยเร็ว จ.ศ.๑๒๐๙.” (๒๓๙๐) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๐๙. เลขที่๑๕๙.

“ใบบอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาถึงพระยามหาอำมาตย์ ได้จัดให้ขุนหมื่น กรมการคุมไพร่มาจัดซื้อ
ลงมาถวาย จ.ศ.๑๒๑๐.” (๒๓๙๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๐. เลขที่๑๐๒.

“ร่างบัญญัติหางว่าวบเงินส่วยค้ำรายปีหัวเมืองต่างๆ จ.ศ.๑๒๑๐.” (๒๓๙๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๐. เลขที่๑๖๕.

“ร่างบัญญัติหางว่าวหัวเมืองต่างๆนำส่งเร่งส่วยรายวัน จ.ศ.๑๒๑๐.” (๒๓๙๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๐. เลขที่๑๖๒.

“สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงพระพรหมราชวงษาเมืองอุบล ตอบรับเงินแทนผลเร็วและผลเร็วส่วยเมืองสองคอน เมืองลำเนาหนองปรือ จ.ศ.๑๒๑๐.” (๒๓๙๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๐. เลขที่๒๑๐.

“ใบบอกท้าวเพี้ยเมืองร้อยเอ็ดส่งผลเร็วส่วย จ.ศ.๑๒๑๑.” (๒๓๙๒) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๑. เลขที่๔๗.

“ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีตั้งเจ้าเมืองอุปฮาดแสนท้าวพระยาลาวฝ่ายตะวันออก ๘ หัวเมืองให้เร่งส่วยทองคำที่ค้ำ จ.ศ.๑๒๑๑.” (๒๓๙๒) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๑. เลขที่๙๓.

“บัญญัติส่วยผ้าขาวเจ้าเมืองต่างๆเก็บส่งมา จ.ศ.๑๒๑๑.” (๒๓๙๒) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๑. เลขที่๑๖๖.

“บัญญัติรายวันส่งทองคำส่วยหัวเมืองต่างๆ จ.ศ.๑๒๑๑.” (๒๓๙๒) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๑. เลขที่๑๑๐.

“บัญญัติหางว่าวรายวันส่งเงินส่วยหัวเมืองต่างๆ จ.ศ.๑๒๑๑.” (๒๓๙๒) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๑. เลขที่๑๑๔.

“บัญญัติรายวันส่งเร่งส่วยเกณฑ์ จ.ศ.๑๒๑๑.” (๒๓๙๒) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๑. เลขที่๑๒๗.

จดหมายเหตุรัชกาลที่๔

“สารตราถึงเจ้าเมืองกาลสินเรื่องตอบส่วยเร็วและเงินแทนส่วย จ.ศ.๑๒๑๓.” (๒๓๙๖) หอสมุดแห่งชาติ. ศักราช๑๒๑๓. เลขที่๑๒๓.

“เรื่องตั้งพิกัดอัตราค่าธรรมเนียม ให้ชำหลวงขึ้นไปเร่งรัดเงินส่วยค้ำเมืองลาวเขมร จ.ศ.๑๒๑๕.” (๒๓๙๖) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๑๕. เลขที่๑๙๔.

“หนังสือพระราชเสนาถึงเจ้าเมืองกรมการเมืองต่างๆ๑๐เรื่อง จ.ศ.๑๒๒๐.” (๒๔๐๑) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๒๐. เลขที่๑๐๔.

“ใบบอกส่งส่วยเร็วเมืองกาฬสินธุ์ จ.ศ.๑๒๒๑.” (๒๔๐๒) หอสมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๒๑. เลขที่๒๑๒.

“บัญชีส่วยกระบือแทนผลเร็วเจ้าเมืองและทำวเพี้ยหัวเมืองลาวตะวันออก จ.ศ.๑๒๒๑.” (๒๔๐๒)

หอสุมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๒๑. เลขที่๒๑๓.

“หนังสือพระราชเสนาถึงพระขัติยวงษาเจ้าเมืองร้อยเอ็ด จ.ศ.๑๒๒๒.” (๒๔๐๓) หอสุมุดแห่งชาติ.

จุลศักราช๑๒๒๒. เลขที่๓๐๖.

“ร่างตราให้น้อยให้ข้าหลวงขึ้นไปเร่งเร็วส่วยค่าง จ.ศ.๑๒๒๒.” (๒๔๐๓) หอสุมุดแห่งชาติ. จุลศักราช

๑๒๒๒. เลขที่๓๑๑.

“สารตราถึงเมืองแสนเมืองจัน เมืองยโสธร จ.ศ.๑๒๒๓.” (๒๔๐๔) หอสุมุดแห่งชาติ. จุลศักราช

๑๒๒๓. เลขที่๑๗๙.

“หนังสือถึงกรมการเมืองรายทางกงสุลอังกฤษได้ส่งพม่า๖คนไปซื้อขยาข้างที่เมืองสุวรรณภูมิ

จ.ศ.๑๒๒๕.” (๒๔๐๖) หอสุมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๒๕. เลขที่๔๐.

“หนังสือพระอินทราธิบดี เรื่องทำตัวพิมพ์รูปพรรณโคกระบือ จ.ศ.๑๒๒๕.” (๒๔๐๖) หอสุมุด

แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๒๕. เลขที่๑๔๓.

“ร่างตราให้น้อยเมืองนครพนม ของดดอกไม้ทองเงินแลเงินแทนผลเร็วส่วย จ.ศ.๑๒๒๗.” (๒๔๐๘)

หอสุมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๒๗. เลขที่๒๘๖.

“ตราให้น้อยถึงเมืองรายทางเรื่องมองโยกับพวกขึ้นไปค้าขยา จ.ศ.๑๒๒๘.” (๒๔๐๙) หอสุมุด

แห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๒๘. เลขที่๑๒๒.

“คัดบอกอุปฮาดและทำวเพี้ย เมืองสุวรรณภูมิ บอกเรื่องผู้ร้ายปล้นกระบือแทนส่วยเร็วที่นำลงมาส่งและ

เรื่องโจรผู้ร้ายซุกซุม จ.ศ.๑๒๓๐.” (๒๔๑๑) หอสุมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๓๐.

เลขที่๑๑๗.

“คัดบอกหัวเมืองเรื่องความผู้ร้ายลักกระบือ จ.ศ.๑๒๓๐.” (๒๔๑๑) หอสุมุดแห่งชาติ. จุลศักราช๑๒๓๐.

เลขที่๑๕๒.

ประเภทจดหมายเหตุ เอกสารต่างๆที่ตีพิมพ์แล้ว

องค์การคำครุสภา. กฎหมายตราสามดวง. พระนคร: โรงพิมพ์ครุสภา, ๒๕๐๕.

ประเภทบันทึกชาวต่างชาติที่ตีพิมพ์แล้ว

วอเตอร์ เอฟ เวลล่า. แผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ: สมาคม

สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔.

เอเจียน แอมมอนิเย. บันทึกการเดินทางในลาวภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438. แปลโดย ทองสมุทรร โดเร และ

คณะ. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม, ๑๕๒๑.

หลักฐานชั้นรอง

ประเภทพงศาวดารและประชุมพงศาวดาร

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี. พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ (เล่ม ๑). พระนคร : หอสมุดวชิรญาณ, ๒๔๕๙.

_____. นิทานโบราณคดี. พระนคร : แพรวพิทยา, ๒๕๑๔.

_____. นิทานโบราณคดี. กรุงเทพฯ : ประยูรการพิมพ์, ๒๕๑๖.

_____. สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๔.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติเล่ม ๖. พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

ทิพพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๓. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : ป.พิศนาคะ, ๒๕๐๖.

โพธิวงศาจารย์ (ติสโส อ้วน), พระ. ลัทธิธรรมนิยมต่างๆฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

ศิลปากร, กรม. ประชุมพงศาวดารเล่ม ๓. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๖.

_____. ประชุมพงศาวดารเล่ม ๑๐. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๗.

_____. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๑๕.

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม. ประชุมพงศาวดารฉบับคุรุสภา เล่ม ๓. กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๐๖.

ประเภทวิทยานิพนธ์

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. “การพัฒนาเส้นทางการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๑๙.

ชลิต วิพทนะพร. “การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสานระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๒๑-๒๔๕๓.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์, ๒๕๒๙.

ธีรชัย บุญมาธรรม. “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. ๒๓๓๖-๒๔๕๐.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

นางลักษณ์ ลิ้มศิริ. “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๔๕.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔.

บุญรอด แก้วกันหา. “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๑.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๗.

ปิยนารถ นิโครธา. “บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาในการปกครองสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่๑ ถึงต้นรัชกาลที่๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๖).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

พรอณี วงศ์จำปาศรี. “การแต่งกายชาวผู้ไทบ้านกุดหว้า ต.กุดหว้า อ.กุดฉิมรายณ์ จ.กาฬสินธุ์” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๖.

พรชชา สิ้นสวัสดิ์. “ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.๒๓๖๗-๒๓๗๐.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑.

สุทิน สอนองผัน. “ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองในอีสานตั้งแต่สมัยสุโขทัย ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(พ.ศ.๑๗๙๒-๒๓๙๔).” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๓๒.

ประเภทหนังสือต่างๆ

ขจร สุขพานิชย์. ข้อมูลจากอดีต. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, ๒๕๑๘

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. วัฒนธรรมพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดมุกดาหาร. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการฯ, ๒๕๔๒.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. แลลดอดพงศาวดารลาว. มหาสารคาม : สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, มปป.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.๒๔๘๔. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๗.

ชาร์ลส์ ไฮแอม. สยามตึกดำบรรพ์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๒.

ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์สมัย พ.ศ.๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม. กรุงเทพฯ : กิติวรรณ, ๒๕๑๙.

เต็ม วิชาคพจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐.

ถวัลย์ ทองสว่างรัตน์. ประวัติผู้ไทและชาวผู้ไทเมืองเรณูนคร. กรุงเทพฯ : ศรีอนันต์, ๒๕๒๗.

ธนารักษ์,กรม. วิวัฒนาการเงินตราไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดาวฤกษ์, ๒๕๔๕.

ธวัช ปุณโณทก. ศิลาจารึกอีสาน. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, มปป.

ธีรชัย บุญมาธรรม. ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.๒๓๑๘-๒๔๕๐. มหาสารคาม :

วิทยาลัยครูมหาสารคาม, ๒๕๓๖.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. จากรัฐชายขอบถึงมณฑลเทศาภิบาล : มิติในทางการเมืองในปรากฏการณ์ของ

สังคมไทย. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

บุญช่วย อัดถากร. ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม. พิมพ์ในงานพระราชทาน

เพลิงศพนายบุญช่วย อัดถากร, ๒๕๒๒.

ประสิทธิ์ คุณุรักษ์. ภูมิศาสตร์กายภาพอีสาน. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๐.

ผดุงแก้วประจันต์ (จันทร์ อุดตวรรณ), หลวง. ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา,

๒๕๐๔.

พรณี บัวเล็ก. การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย : บทสำรวจสถานะและความรู้. กรุงเทพฯ

: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๔.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑.

มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์. สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน.

กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย, ๒๕๔๒.

วิชัย ประสงค์. ประวัติสรรพากร. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘.

วีระ สดุดสังข์. กวย : ชนกลุ่มน้อยจากลุ่มน้ำแม่โขงถึงลุ่มน้ำแม่มูล. นนทบุรี : สำนักพิมพ์ไผ่เขียน

, ๒๕๑๔.

วีระพงศ์ มีสถาน. พจนานุกรมลาว-ไทย. กรุงเทพฯ : สหธรรมมิก, ๒๕๔๓.

ศรีศักดิ์ วัลลิโคม. แอ่งอารยธรรมอีสาน : แฉหลักฐานทางโบราณคดีพลิกโฉมหน้า

ประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๓๕.

สมหมาย เปรมจิตต์. พงศาวดารลาว. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม, ๒๕๓๕.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. ทุ่งกุลารั้ว : อาณาจักรเกลือ ๒๕๐๐ ปี จากยุคแรกเริ่มล้ำหลังถึงยุคมั่งคั่งข้าวหอม.

กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖

สุวิทย์ ธีรศาควิติ. ประวัติศาสตร์ลาว ๑๗๗๙-๑๙๗๕. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์,
๒๕๔๓.

_____ . การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงครามตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๗๕-
ปัจจุบัน. กรุงเทพฯ : สำนักงานส่งเสริมการวิจัย, ๒๕๓๐.

อุตรธานี (จิตร จิตรยโสธร), พระยา. เมืองในภาคอีสาน. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ณ
ฌาปนสถานวัดโพธิ์สมภรณ์ อุตรธานี, ๒๕๑๖.

ประเภทบทความและรายงานการสัมมนาที่ตีพิมพ์แล้ว

เจมส์ แมคคาธิ. "บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม." วารสารแผนที่ฉบับพิเศษครบรอบ
๒๐๐ปีกรุงรัตนโกสินทร์ (กรกฎาคม ๒๕๒๔-มิถุนายน๒๕๒๖) : ๑-๒๗๘.

ทองคุณ จันทวร. "ศาสนาพุทธ: การศึกษาเปรียบเทียบกรณีไทย-ลาว." เอกสารประกอบการ
สัมมนา สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๔.

ประเสริฐ วิทยาวัฒน์. "เกลือในภาคอีสาน." วารสารราชบัณฑิต ๑๗ , ๑ (ตุลาคม-ธันวาคม๒๕๓๔):
๓๖-๔๐.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. "ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ." รวมบทความ
ประวัติศาสตร์ ๒๑(๒๕๔๒) : ๑-๒๘.

เชษฐา พวงหัตถ์. "การค้าและการก่อตัวของรัฐ" รวมบทความประวัติศาสตร์ ๑๓(๒๕๓๔) : ๔๒-
๗๔.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

Burney, Henry. The Burney Papers. Vol.3Part1. Bangkok: Vajirana National Library, 1991.

Garnier, Francis. Travels in Combdia and Past of Laos. Bangkok: White Lotus, 1996.

linuma, Takeko. Thai-laos Relation in Reginal Economic Intergration: A View from the
Mekong River Friendship Bridge. Internation conference on Thai Studies, 9-
12 January 2002.

Ireson, W Randall. In visible Walls: Village Identity and Maintenance of Cooperation in
laos. Journal of Southeast Asian studides, Vol27no1-2 (March-September
1996). Singapore: National University of Singapore, 1996.

Koizumi, Junzumi. The Commutation of Suai from Northeast Siam in the Middle of
Nineteenth Century. Journal of Southeast Asian

studides,Vol23no2(September 1992). Singapore:National University of Singapore,1992

M Wilson,Constance.The Northeast and The Middle Mekong velley in the Thai Economy:1830-1870.United State of America:Northern Illinois University.

M Wilson,Constance.The Thai State in the Khorat plateau and the Middle Mekong velley,1827-1895.Bangkok:International Association of Historians of Asia,Chulalongkorn University,1996.

M Wilson,Constance.The holy Man in the History of Thailand and Laos. Journal of Southeast Asian studides,Vol28no1-2(March-September1997). Singapore:National University of Singapore ,1997.

Ngaosyvath,Mayory and Pheuiphanh.Laos Historigraphy and Historians:Case study of the war between Bangkok and the Laos in 1827. Journal of Southeast Asian studides,Vol20no1(March 1889). Singapore:National University of Singapore,1889.

Stuart-Fox,Martin.On the Writing of Laos History:Continuities and Discontinuities. Journal of Southeast Asian studides,Vol24no1-2 (March-September 1993). Singapore: National University of Singapore,1993.

ภาคผนวก

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาคผนวก ก
หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี
ประเทศอังกฤษ แล ประเทศสยาม

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ประเทศอังกฤษ แล ประเทศสยาม

ศุภมัสดุ จุลศักราช ๑๒๑๗ ปีเถาะสัปตศก ความเจริญงามจงมีแก่บ้านเมืองเทอญ

ครั้งนี้มีทูตอังกฤษมาแต่พระนางซึ่งเป็นใหญ่ เป็นเจ้าราชอาณาจักรอันผสมกัน คือทวีป
บริเตนใหญ่ แลทวีปไอลยิแลน แลที่อื่น ๆ อันขึ้นแก่ราชอาณาจักรนั้นเข้ามาขอทำสัญญาทางพระ
ราชไมตรี แลการค้ากับกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
ปรเมนทรมหาอมกุฎ สุทธิสมมติเทพยพงษ์วงชาติศวรรกระษัตริย์วชิรขัตติยราชนิกรโสดม จาตุรันตบรม
มหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมมิกมหาราชาธิบดีราชบรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศรบรมโศภาธิบดีพระปฐมบรมราชูปถัมภ์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสอง
พระองค์ทรงเห็นชอบกับราชดำริห์ พระนางเป็นเจ้าของใหญ่ประเทศบริเตนใหญ่แลไอลยิแลน
ร่วมพระราชประสงค์ทำหนังสือสัญญาทางไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษเมืองบริเตนอิริแลนด์
เพื่อให้มีผลประโยชน์แก่ราษฎร อยู่ใต้บังคับไทยแลคนอยู่ในบังคับอังกฤษ จัดแจงการทำมาหากิน
ค้าขายให้มีประโยชน์เรียบร้อย เพราะเหตุฉะนั้นจึงได้ตั้งพระทัยจะทำหนังสือสัญญาทางไมตรี
ค้าขายจึงได้ตั้งเสนาบดีให้มีอำนาจทั้งสองฝ่ายๆ พระเจ้าแผ่นดินบริเตนไอลยิแลนตั้งเซอร์ยอนโบ
วริง เป็นขุนนางลูกขุนผู้ใหญ่ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตรพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสองพระองค์พร้อมกันกับความคิดพระราชวงษานุวงศ์และ
ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวง มอบความพระราชดำริห์แลพระราชประสงค์ ให้พระเจ้าน้องยา
เธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทมาประชุมแทนพระราชวงษานุวงศ์ แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้
สมเด็จพระยาบรมมหาปยุรวงษ์ วรุตมพงษ์นายก สยามดิลกโลกานุपालนารถ สกล
ราชวรณาจักรวชิรเบเนทร ปรเมนทรมหาราชานุกุล สรรพกิจมูลมเหศวรเชษฐามาตยาธิบตีตรีสรณ
รัตนธาดา อุดลยเดชานุภาพพิตร ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีอำนาจสิทธิ์บังคับบัญชา ให้
สิทธิ์ขาดทั่วทั้งพระราชอาณาจักรกับสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ นเรนทรนารถสุริ
ยวงษสกุลพงษ์ประดิษฐามาตยาธิบตี ไตรรัตนศรีรัตนธาดา สกลมหาธรรมาธิเบเนทร ปรเมนทรมหา
ราชวโรประการ มโหราพารเดชานุภาพพิตร ซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีอำนาจบังคับ
บัญชาทั่วทั้งพระนครกับเจ้าพระยาศรีสุรยวงษ์สมันตพวษพิสุทธิ มหามุขราชรัตนดม ผู้ว่าที่สมุหพระ
กลาโหมผู้สำเร็จราชการบังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลปากใต้ฝ่ายตะวันตก กับเจ้าพระยาผู้สำเร็จ
ราชการกรมท่า เป็นผู้สำเร็จราชการบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายตะวันออก ทั้งห้าเป็นประธาน ฝ่าย
เสนาบดีไทยก็ได้ส่งพระราชลัญจกร ฝ่ายขุนนางบริเตนได้ส่งหนังสือเจ้าวิคตอเรีย ซึ่งให้เข้ามาทำ

หนังสือสัญญากับไทย เห็นถูกต้องพร้อมกันทั้งสองฝ่าย ได้ตกลงกันตามสัญญาที่เขียนไว้สืบต่อไป
ข้างน่า

ข้อ ๑ ตั้งแต่นี้ไปพระเจ้าแผ่นดินกรุงบริเตนไอยยิแลน กับพระเจ้าแผ่นดินที่จะสืบพระวงศ์
ต่อไปภายหน้า กับด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทั้งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไทยที่จะสืบพระราชอิริยยศต่อไปภายหน้า ให้มี
ไมตรีรักใคร่กันราบคาบไปชั่วฟ้าแลดิน แต่บรรดาคนที่อยู่ในบังคับอังกฤษซึ่งเข้ามาอยู่ ณ
กรุงเทพมหานคร เสนาบดีฝ่ายไทยก็จะช่วยบำรุงรักษา ให้เป็นสุขสบายให้ได้ค้าขายโดยสะดวก มิ
ให้ผู้หนึ่งผู้ใดฝ่ายไทยคุมเหงเบียดเบียน แต่บรรดาคนที่อยู่ในบังคับไทยที่จะไปอยู่ในแดนอังกฤษ
ขุนนางอังกฤษก็จะช่วยบำรุงรักษาให้อยู่เป็นสุขสบาย ให้ได้ค้าขายโดยสะดวก มิให้ผู้หนึ่งผู้ใดฝ่าย
อังกฤษคุมเหงเบียดเบียน

ข้อ ๒ ว่าแต่บรรดาการงานของคนที่อยู่ในบังคับอังกฤษ ซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร
กงสุลจะทำได้ทำตามหนังสือสัญญานี้ แลข้อหนังสือสัญญาเก่าที่มีได้ยกเลิกจนทุกประการแล้วจะได้
บังคับบัญชาคนในบังคับอังกฤษให้ทำตามด้วย แลกงสุลจะรักษากฎหมายการค้าแลกฎหมาย
ที่จะห้ามปรามมิให้คนที่อยู่ในบังคับอังกฤษทำผิดล่วงเกินกฎหมายของอังกฤษกับไทยที่มีอยู่แล้ว
แลจะมีต่อไปภายหน้า ถ้าคนอยู่ในบังคับอังกฤษ จะเกิดวิวาทกันขึ้นกับคนในบังคับของไทย กงสุล
กับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะปกปักรักษาชำระตัดสิน คนอยู่ในบังคับอังกฤษทำผิดกงสุลจะทำโทษตาม
กฎหมายอังกฤษคนที่อยู่ในบังคับไทยทำผิด ไทยจะทำโทษตามกฎหมายเมืองไทย ถ้าคนที่อยู่ใน
บังคับไทยเป็นความกันเอง กงสุลไม่เอาเป็นธุระ คนอยู่ใต้บังคับอังกฤษเป็นอยู่ ณ
กรุงเทพมหานครนั้นยังไม่ตั้ง ต่อเมื่อทำหนังสือสัญญาตกลงซื้อกันแล้วกำนันอังกฤษเข้ามาค้าขาย
ณ กรุงเทพมหานคร ใช้ธงอังกฤษมีหนังสือสำหรับลำเป็นสำคัญครบ ๑๐ ลำ หนังสือสัญญา
ประทับตราเข้ามาถึงเปลี่ยนกันแล้ว กงสุลจึงตั้งได้

ข้อ ๓ ว่า คนซึ่งอยู่ในบังคับไทย จะไปเป็นลูกจ้างอยู่กับคนในบังคับอังกฤษฤๅคนไทยที่
มิได้เป็นลูกจ้างก็ดี ทำผิดกฎหมายเมืองไทยจะหนีไปเอาไคร่อยู่อยู่กับคนในบังคับอังกฤษ ซึ่งอยู่ใน
กรุงเทพฯถ้ามีพยานว่าทำผิดหนีไปอยู่กับคนในบังคับอังกฤษจริงกงสุลจะจับตัวส่งแก่เจ้าพนักงาน
ฝ่ายไทย ถ้าคนในบังคับอังกฤษที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนแลเข้ามาเอาไคร่ค้าขายในกรุงเทพฯทำผิดหนี
เข้าไปอยู่กับคนในบังคับไทย ถ้ามีพยานว่าทำผิดหนีไปอยู่กับคนในบังคับไทยจริงกงสุลจะขอเอา
ตัว เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะจับตัวส่งให้ ถ้าพวกคนจีนคนใดเป็นคนในบังคับอังกฤษ ไม่มีสำคัญสิ่ง
ใดเป็นพยานว่าเป็นคนอยู่ในบังคับอังกฤษ กงสุลก็ไม่รับเอาเป็นธุระ

ข้อ ๔ ว่า คนที่อยู่ในบังคับอังกฤษจะเข้ามาค้าขายตามตัวเมืองชายทะเล ซึ่งขึ้นแก่กรุงเทพฯก็ค้าขายได้โดยสะดวก แต่จะเอาไครยอยู่ได้ที่เดียวก็แต่ในกรุงเทพฯตามในจังหวัดซึ่งกำหนดไว้ตามหนังสือสัญญา ประการหนึ่งคนในบังคับอังกฤษ จะมาเช่าที่ปลูกโรงปลูกเรือนปลูกตึกและจะซื้อเรือหรือซื้อโรงซื้อตึก พันกำแพงออกไปในกำหนด ๒๐๐ เส้น คือ ๕ ไมล์ อังกฤษเช่าได้ แต่จะซื้อที่ซื้อไม่ได้ ถ้าอยู่ถึง ๑๐ ปีแล้วจึงจะซื้อได้ แลที่นอกกำหนด ๒๐๐ เส้นนั้น คนอยู่ในบังคับอังกฤษจะซื้อจะเช่าที่เรือนที่สวนที่ไร่นา ตั้งแต่กำแพงเมืองออกไปเดินด้วยกำลังเรือแจวภายนอก ๒๔ ชั่วโมง จะซื้อจะเช่าเมื่อไรก็ซื้อได้เช่าได้ แต่เมื่อคนอยู่ในบังคับอังกฤษจะซื้อเรือจะต้องบอกกงสุลๆจะได้บอกเจ้าพนักงานฝ่ายไทย เจ้าพนักงานและกงสุลเห็นว่าคนที่ซื้อที่นั้น เป็นคนจะมาหากินโดยสุจริต เจ้าพนักงานกับกงสุลจะช่วยว่ากล่าวให้ซื้อตามราคาสมควร แล้วจะได้ดูแลปากที่วัดที่ทำหนังสือประทับตราเจ้าพนักงานให้ไว้เป็นสำคัญ แล้วจะได้ฝากฝังเจ้าเมืองกรมการให้ช่วยดูแลทำนุบำรุงด้วย แล้วให้ผู้ไปอยู่นั้นฟังคำบังคับบัญชาเจ้าเมืองกรมการตามยุติธรรม ค่าธรรมเนียมที่ทำไร่ทำสวนราษฎรบ้านนั้นเมืองนั้นต้องเสียอย่างไร ก็ให้เสียตามชาวบ้านเมืองนั้น ถ้าในกำหนดสามปีแล้วผู้ซื้อไม่มีทุนรอน ฤๅแซ่เขื่อนเสียมิได้ตั้งการปลูกสร้างเสนาบดีจะคืนเงินค่าที่ให้ จะตัดสินเอาที่นั้นเสีย

ข้อ ๕ ว่า คนอยู่ในบังคับอังกฤษที่เข้ามาเอาไครยอยู่ ณ กรุงเทพฯมหานคร ต้องไปบอกแก่กงสุลให้จดชื่อไว้ ถ้าคนเหล่านั้นจะออกไปทะเล ฤๅจะไปเที่ยวเกินกำหนดทาง ๒๔ ชั่วโมงตามสัญญาไว้ ที่จะให้คนในบังคับอังกฤษอยู่กงสุลจะไปขอหนังสือเบิกช่องเจ้าพนักงานฝ่ายไทยให้ไป ถ้าคนในบังคับอังกฤษจะกลับออกไปจากกรุงเทพฯถ้าขุนนางเจ้าพนักงานฝ่ายไทยบอกแก่กงสุลว่ามีเหตุควรจะห้ามมิให้ออกไป กงสุลก็จะมิให้ออกไป ถ้าคนที่อยู่ในบังคับอังกฤษไปเที่ยวระหว่างทาง ๒๔ ชั่วโมง กงสุลจะเขียนเป็นหนังสือไทยให้ไป ว่าคนนั้นชื่ออย่างนั้น รูปร่างอย่างนั้น มีฐานะอย่างนั้นและจะต้องให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยประทับหนังสือไว้เป็นสำคัญด้วย ถ้าเจ้าพนักงานฝ่ายไทยเห็นหนังสือแล้วให้คืนหนังสือให้ ปลอยตัวไปโดยเร็ว ถ้าไม่มีหนังสือกงสุลประทับตราเจ้าพนักงานฝ่ายไทยไปสำหรับตัว สงสัยว่าเป็นคนหนีก็ให้ยึดตัวเอาไว้ แลให้มาบอกความแก่กงสุลให้รู้

ข้อ ๖ ว่า คนซึ่งอยู่ในบังคับอังกฤษจะเข้ามาเที่ยว จะเข้ามาเอาไครยอยู่ ณ กรุงเทพฯจะถือศาสนาพุทธเถรวาท(คริสต์) ไทยก็ไม่ห้ามปราม เมื่อจะสร้างวัด(โบสถ์คริสต์)ขึ้นจะทำได้ก็แต่ในที่เสนาบดีจะโปรดให้ คนซึ่งอยู่ในบังคับอังกฤษจะเข้ามาเที่ยว จะเข้ามาเอาไครยอยู่ ณ กรุงเทพฯจะจ้างคนที่อยู่ในบังคับไทยมาเป็นลูกจ้าง เสนาบดีฝ่ายไทยจะไม่ห้ามปราม ถ้าคนที่มีมูลนายจะมาจ้างอยู่กับคนในบังคับอังกฤษ มูลนายไม่รู้ มูลนายจะมาเอาตัวไปก็เอาไปได้ ถ้าคนในบังคับ

อังกฤษไปจ้างคนที่อยู่ในบังคับไทยมาเป็นลูกจ้าง ไม่ได้ทำสัญญากับมูลนายเขาภายหลังถ้า
เกี่ยวข้องกับหนึ่งสิ่งใด เสนาบดีฝ่ายไทยไม่ชำระให้

ข้อ ๗ ว่า กำปั่นจะเข้ามาทอดหน้าด่านเมืองสมุทรปราการเข้ามาทอดได้แต่จะขึ้นมา ณ
กรุงเทพฯไม่ได้ เมื่อกำปั่นรบชำรุดจะต้องเข้าอยู่ เสนาบดีเจ้าเมืองกรมการเห็นว่าชำรุดจริงจะยอมให้
เอามาเข้าอยู่ ถ้ามีขุนนางถือหนังสือพระเจ้าแผ่นดินกรุงบริเตนให้มาช่วยกำปั่นรบเข้ามา ณ
กรุงเทพฯจะให้ขึ้นมาแต่ลำเดียว ต้องให้ขึ้นมาจอดได้ป้อมป้องปัจจามิตร ป้อมปัจจนึก อย่าให้
ขึ้นมาพันป้อม เว้นแต่เสนาบดีจะโปรดให้พันป้อมจึงขึ้นมาได้ ถ้าไม่มีเรือรบอังกฤษอยู่ในกรุงเทพฯ
คนอยู่ในบังคับอังกฤษจะวิวาทกันขึ้น กงสุลจะไประงับ ไทยจะให้ทหารไปช่วยกงสุลระงับพอระงับ
ได้

ข้อ ๘ ว่า ค่าทำเนียมปากเรือที่เคยเรียกแต่ลูกค้าอังกฤษตามสัญญาเก่าซึ่งทำไว้ในคฤชต
ศักราช ๑๘๒๖ ปีนั้น (สนธิสัญญาเบอร์นี) จะยอมเลิกเสียตั้งแต่หนังสือสัญญานี้ใช้ได้พินั้นไป
จะต้องเสียแต่ภาษีสิ่งของขาเข้าขาออก สินค้าเข้าจะต้องเสียภาษีร้อยละสาม จะเสียเป็นของฤา
เสียเป็นเงินคิดราคาตามราคาท้องถิ่น สุดแต่ใจเจ้าของจะเสีย ถ้าของเสียภาษีร้อยละสามแล้วของ
จำหน่ายไม่ได้จะเหลือคณต์ออกไปมากน้อยเท่าใด ต้องคิดสิ่งของภาษีที่เหลือคืนให้แก่เจ้าของให้
ครบ ถ้าราคาสิ่งของไม่ตกลงกันต้องไปออกกงสุลจะเรียกพ่อค้าคนหนึ่งหรือสองคนช่วยตีราคา
พอสมควร ถ้าลูกค้าที่อยู่ในบังคับอังกฤษจะบันทุกเอาฝิ่นมา ณ กรุงเทพฯไม่ต้องเสียภาษี แต่ต้อง
ขายฝิ่นให้เจ้าภาษี ถ้าเจ้าภาษีไม่ซื้อเอาฝิ่นไว้ ให้บันทุกออกไปโดยไม่ต้องเสียอะไร ถ้าลูกค้าอยู่ใน
บังคับอังกฤษ เอาฝิ่นไปลักลอบขายลอบผิดสัญญาข้อนี้ ให้ริบเอาฝิ่นเสีย ให้สิ้นแลของที่เป็นสินค้า
ที่จะบันทุกออกไปนั้น ตั้งแต่ของสิ่งนั้นออกมาจนได้เป็นสินค้าบันทุกกำปั่นออกไป ให้เสียภาษีแต่
ขึ้นเดียว ของสิ่งใดที่เป็นสินค้าในกรุงเทพฯจะเรียกเป็นสมพัทธร ฤาจะเรียกเป็นภาษีป่า ภาษีใน
กรุงเทพฯภาษีปากเรืออย่างไรก็ให้เอาแต่ขึ้นเดียว ภาษีสินค้าในกรุงเทพฯทุกสิ่งจะเรียกภาษีใน
กรุงเทพฯฤาจะเรียกภาษีปากเรืออย่างไร ได้กำหนดแจ้งในพิกัตอยู่กับหนังสือสัญญาแล้ว ได้ยอม
กันเป็นชัดแล้วว่าของสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่ต้องเสียภาษีข้างในแล้ว เมื่อลงเรือไม่ต้องเสีย พวกลูกค้าที่อยู่ใน
บังคับอังกฤษจะซื้อสินค้ายอมให้ซื้อ แต่ผู้ทำผู้ปลูกแลของที่เขาขายนั้น ถ้าผู้ใดผู้หนึ่งขัดขวาง
ห้ามปรามภาษีที่กำหนดในพิกัตสัญญานี้ สินค้าที่บันทุกเรือไทยเรือจีนที่เคยเสียแล้ว ฝ่ายไทยจะ
ยอมลดภาษีให้เรือไทยเรือจีนแลชาติอื่น ๆ จะยอมลดให้ลูกค้าที่อยู่ในบังคับอังกฤษเหมือนกัน
ลูกค้าที่อยู่ในบังคับอังกฤษจะเข้ามาต่อเรือ ณ กรุงเทพฯ เสนาบดียอมให้ต่อแล้วก็ต่อได้ แลข่าว
ปลาเกลือของสามสิ่งนี้ในกรุงเทพฯไม่สมบูรณ์ มีหมายประกาศห้ามมิให้ออกไปก็ได้ เงินทองแล
ของสำหรับตัวเข้าไปต้องเสียภาษี

ข้อ ๙ ว่า ความในกฎหมายซึ่งติดในสัญญานี้ กงสุลกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยพร้อมกัน จะต้องรักษา แลจะต้องบังคับให้คนทั้งปวงกระทำตามกฎหมาย เจ้าพนักงานฝ่ายไทยกับกงสุลจะ คิดจัดแจงเพิ่มเติมกฎหมาย หวังจะรักษาหนังสือสัญญาให้เจริญก็ทำได้ เงินที่ปรับโทษและของที่ ธิบเพราะผิดสัญญานี้ ต้องส่งเปนของในแผ่นดินก่อน เมื่อกงสุลจะเข้ามาตั้ง ณ กรุงเทพ เจ้าของเรือ แลกับต้นนายเรือจะว่าด้วยการค้าขายกับเจ้าพนักงานฝ่ายไทยก็ได้

ข้อ ๑๐ ว่า ถ้าฝ่ายไทยยอมให้สิ่งใดๆแก่ชาติอื่นๆ นอกจากหนังสือสัญญานี้ ก็จะต้องยอม ให้อังกฤษแลคนในบังคับอังกฤษเหมือนกัน

ข้อ ๑๑ ว่า เมื่อพ้น ๑๐ ปี ตั้งแต่ประทับตราเปลี่ยนหนังสือสัญญานี้แล้ว ถ้าฝ่ายไทยฝ่าย อังกฤษจะขอเปลี่ยนข้อสัญญาใดๆในหนังสือสัญญานี้ แลข้อใดๆในหนังสือสัญญาเก่า ซึ่งทำได้ ในคฤศตศักราช ๑๘๒๖ ปี ซึ่งมีได้ยกเสียนั้น แลข้อใดๆในกฎหมายค้าขายแลพิภักตภาษีที่ติดอยู่กับ หนังสือสัญญานี้แลกฎหมายที่จะทำต่อไปภายหน้า เมื่อได้บอกให้ความรู้ป็นหนึ่งแล้ว จึงจะตั้งขุนนาง ฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมได้ ตามแต่เห็นควรเห็นชอบด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ข้อที่ ๑๒ ว่า หนังสือสัญญานี้ทำให้เป็นอักษรไทยฉบับหนึ่งเป็นอักษรอังกฤษฉบับหนึ่ง ข้อความต้องกัน เมื่อหนังสือสัญญาประทับตราเข้ามาเปลี่ยนกันแล้วใช้ได้ เมื่อ ณ วันที่ ๖ เดือนเอ๔ ปริล คฤศตศักราช ๑๘๕๖ ปี คิดเป็นไทย ณ วันอาทิตย์เดือนห้า ขึ้นค่ำหนึ่ง จุลศักราช ๑๒๑๘ มี มะโรงอัฐศก ผู้สำเร็จราชการฝ่ายไทยฝ่ายอังกฤษ ทำหนังสือสัญญานี้เขียนเปน ๔ ฉบับ ลงชื่อ ประทับตราด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทำให้ ณ กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา ณ วัน พุฒ เดือนหก ขึ้นสองค่ำ ปีเถาะสัปดาห์ศก

(ลงชื่อประทับตรา) เซอร์ยอนโบวริง ราชทูตอังกฤษ

(ลงชื่อประทับตรา) ท่านผู้สำเร็จราชการฝ่ายไทย (ห้าดวง)

ภาคผนวก ข
มาตรฐาน
มหาวิทยาลัยศิลปากร
สงวนลิขสิทธิ์

มาตราวัด

๑. มาตรารวัดระยะทาง มีอัตราเทียบดังนี้

๔ กระเบียด	เท่ากับ	๑ นิ้ว
๑๒ นิ้ว	เท่ากับ	๑ คืบ
๒ คืบ	เท่ากับ	๑ ศอก
๔ ศอก	เท่ากับ	๑ วา
๒๐ วา	เท่ากับ	๑ เส้น
๔๐๐ เส้น	เท่ากับ	๑ โยชน์

๒. มาตราเนื้อที่ มีอัตราเทียบดังนี้

๑๐๐ ตารางวา	เท่ากับ	๑ งาน
๔ งาน	เท่ากับ	๑ ไร่

๓. มาตราหน้าไม้ มีอัตราเทียบดังนี้

๔ กระเบียด	เท่ากับ	๑ นิ้ว
๑๒ นิ้ว	เท่ากับ	๑ คืบ
๒ คืบ	เท่ากับ	๑ ศอก
๔ ศอก	เท่ากับ	๑ วา
๑๖ วา	เท่ากับ	๑ ยก

๔. มาตราเงินไทยโบราณ มีอัตราเทียบดังนี้

๘๐๐ เม็ย	เท่ากับ	๑ เฟื้อง
๒ เฟื้อง	เท่ากับ	๑ สลึง
๔ สลึง	เท่ากับ	๑ บาท
๔ บาท	เท่ากับ	๑ ตำลึง
๒๐ ตำลึง	เท่ากับ	๑ ชั่ง

๕. มาตราซึ่งนำหนักทอง มีอัตราดังนี้

๘	กล้า	เท่ากับ	๑	เฟื้อง
๒	เฟื้อง	เท่ากับ	๑	สลึง
๔	สลึง	เท่ากับ	๑	บาท
๔	บาท	เท่ากับ	๑	ตำลึง
๒๐	ตำลึง	เท่ากับ	๑	ซัง

๖ มาตราเงิน มีอัตราการเทียบน้ำหนักดังนี้

๓	เม็ดเงินฝักกาด	เท่ากับ	๑	เม็ดเงิน
๒	เม็ดเงิน	เท่ากับ	๑	เม็ดเงินขาวเปลือก
๔	เม็ดเงินขาวเปลือก	เท่ากับ	๑	กลม
๒	กลม	เท่ากับ	๑	กล้า
๒	กล้า	เท่ากับ	๑	ไพ
๔	ไพ	เท่ากับ	๑	เฟื้อง
๒	เฟื้อง	เท่ากับ	๑	สลึง
๔	สลึง	เท่ากับ	๑	บาท
๔	บาท	เท่ากับ	๑	ตำลึง
๒๐	ตำลึง	เท่ากับ	๑	ซัง
๒๐	ซัง	เท่ากับ	๑	ดูล
๒๐	ดูล	เท่ากับ	๑	ภรา

๗. มาตราซึ่งนำหนักสิ่งของมีอัตราการเทียบ ดังนี้

๒๐	ตำลึง	เท่ากับ	๑	ซัง
๕๐	ซัง	เท่ากับ	๑	หาบ
๓	หาบ	เท่ากับ	๑	ภรา

ที่มา : กองแก้ว วีระประจักษ์.จดหมายเหตุรัชกาลที่3.รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จัดพิมพ์มูลนิธิฯถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในนามมงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ200ปีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ,2530

๘. มาตรฐานเงินไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์

๑ บาท	เท่ากับ	๕๐ ชั่ง
๑ ชั่ง	เท่ากับ	๒๐ ตำลึง
๑ ตำลึง	เท่ากับ	๔ บาท
๑ บาท	เท่ากับ	๔ สลึง
๑ สลึง	เท่ากับ	๒ เฟื้อง
๑ เฟื้อง	เท่ากับ	๒ ไพ
๑๐๐-๔๐๐ เบี้ย	เท่ากับ	๑ บาท

ที่มา : สุจริต ถาวรกุล. มาตรฐานเงินไทย. พระนคร:โรงพิมพ์กฤษณะปกรณ์, ๒๕๐๓

๙ มาตรฐานชั่ง ตวง วัด (ไทยเดิม มาตรฐานเมตริก)

มาตรฐานชั่ง	๑ หาบหลวง	เท่ากับ	๖๐ กิโลกรัม
	๑ ชั่งหลวง	เท่ากับ	๖๐๐ กรัม
	๑ กระหัดหลวง	เท่ากับ	๒๐ เซนต์กรัม
มาตรฐานตวง	๑ เกวียนหลวง	เท่ากับ	๒,๐๐๐ ลิตร
	๑ บันหลวง	เท่ากับ	๑,๐๐๐ ลิตร
	๑ สัด	เท่ากับ	๒๐ ลิตร
	๑ หนานหลวง	เท่ากับ	๑ ลิตร
	๑ เล้า	เท่ากับ	๔๐ เมตร
มาตรฐานวัด	๑ วา	เท่ากับ	๒ เมตร
	๑ ศอก	เท่ากับ	๕๐ เซนต์เมตร
	๑ ไร่	เท่ากับ	๑,๖๐๐ ตารางเมตร
	๑ งาน	เท่ากับ	๔๐๐ ตารางเมตร
	๑ ตารางวา	เท่ากับ	๔ ตารางเมตร

ที่มา : เสถียร วิชัยลักษณ์, (รวบรวม). พระราชบัญญัติมาตรฐานชั่ง ตวง วัด พระพุทธศักราช

๒๔๖๖ พ.ศ. พระนคร:โรงพิมพ์นิติเวช, ๒๕๐๘

ภาคผนวก ค

พระราชกำหนดสักเลกรัชกาลที่ 2

ปีมะเมีย ใหญ่ศก จุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

พระราชกำหนดสักเลก รัชกาลที่ ๒ ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ (พ.ศ. ๒๓๕๓)

กฎให้ไว้แก่พระสุรัสวดีซ้าย ขวา ใน นอก ให้กฎหมายบอกแก่เจ้าพระยา และพระยา พระ หลวง เมือง เจ้าราชนิกุลแล(ข้า)เจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ ในพระราชวังหลวง แลพระราชวังบวรสถานมงคล ผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง กรมการ ณ หัวเมือง เอก โท ตรี จัตวา ปากใต้ฝ่ายเหนือจทั่ว

ด้วยพระบาทสมเด็จพระบรมธรรมมิกราชา นราธิบตี ศรีสุริยวงศ์ องค์ราเมศวรราช บรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวผู้ทรงทศพิธราชธรรม์ อนันตวิริยาธิโพธาภิรัตน์ กอปรด้วยบรมมัตถ์มหากฤษฎาปริชาญาณ พระบวรสันดานหมายมั่นในกฤษณากินินหาร ภาวะที่จะทะนุบำรุงรักษาพระบวรพุทธศาสนา สมณชีพราหมณ์ไพร่ฟ้าประชากรทั่วประเทศ อันเป็นพระราชอาณาเขตขอบขันฑ์ทสี่มา บรรดาพึงพระบารมีพระบรมโพธิสมภาร ให้รับพระราชทานทำมาหากินอยู่เย็นเป็นสุขเสด็จออกมา ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พร้อมด้วยอรรคมหาเสนาพฤตมาตย์ราชกระวีมนตรี मुख ทูลละอองธุลีพระบาทโดยลำดับ จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรัสวดีหน้าตำรับเหนือกเกล้าฯ สั่งว่า ประเพณีสมเด็จพระบรมมหากษัตริราชแต่ก่อนสืบมา จักทะนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้ถาวรวัฒนาการได้ ก็อาศัยชูปเลี้ยงหมู่ทะแกลัวทหารช่องสุมพลโยธา สะสมเครื่องสรรพศาสตราวุธ ประกอบกับพระบารมีพระราชเดชอาณาจักรเป็นประธาน จึงเสด็จสู้รบทำสงครามปราบปรามปัจจุามิตร มิให้พระพุทธศาสนา เป็นอันตรายแก่ข้าศึกได้ เป็นเยี่ยงอย่างลำดับพระมหากษัตริย์สืบมา และกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาทุกวันนี้ไพร่พลโยธาหมู่ทหารซึ่งเคยทำราชการสงครามแต่ก่อนมาก็ชราพิการล้มตายร่วงโรย เบาบางลงไป ไพร่หลวงสมกำลังแลเลกหัวเมืองที่มีตัวอยู่ ก็โจทหมู่ไปต่างกรม ฝ่ายนายไม่ได้มาร้องขอแลกเปลี่ยน ยอมให้มีได้ขัดขวางไว้ โดยวาสนาผลการก็มีบ้าง นายเดิมได้ติดตามว่ากล่าวยังค้างกันอยู่จนทุกวันนี้มิได้หักโอนบาญชีต่อกัน(ก็มีบ้าง) เหตุฉะนั้นบาญชีจึงพันเพี้ยนค้างกันมาช้านาน บ้างก็อพยพลบหนีราชการหนีเข้าไปชุกซ่อนอยู่ป่าดงก็มีมาก เพราะเจ้าหมู่มูลนายใช้สอยตราตราไม่ผ่อนปรน ไพร่จึงขัดสนทนมิได้ ที่มีกิจสุขทุกข์ ฝ่ายนายหมวดนายกองหาเอาธูระไม่กลัวโทษภัยจึงหนี บางที่หลบเจ้าหนีหนีนายเงินไปโดยขัดข้อง บ้างก็ต้องทุกข์โทษสินไหมพินัย ครั้นจะกลับเข้ามาก็กลัวเพราะตัวนั้นกระทำความผิดไว้จึงสู้ยากลำบากในดงป่ามาช้านาน แลเลกจำพวกนี้ก็อาศัยแอบแฝงอยู่ในเจ้าเมืองกรมการปิดบังไว้เป็นอาณาประโยชน์ก็มี บางที่ชักชวนกันคบเพื่อนพวกละสิบสี่สิบห้าคน สมครเข้ามาเป็นข้า หานายหน้าให้เดินเอาหนังสือเจ้าต่างกรม หากกรมมิได้แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แต่งตั้งกันออกไปเป็นพวกช่องกองส่วยก็มีทุกหัวเมืองเป็นอันมาก จึงคบหาพากันกำเรบใจกระทำโจรกรรมฆ่าม้าโคกระบือเสือกไล่เข้าไว้ในช่อง เจ้าของติดตามรู้สึกลัวตัวกลัวจะจับ กลับยกย้ายลับเปลี่ยนส่งต่อๆไปจึงได้เกิดการวิวาทพยาบาททลอบฆ่าฟันกันเนื่องๆให้ความเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แต่ครั้งแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศมา

หลายปีบัดนี้พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดาภิเษกเสวยราชสมบัติใหม่ ตั้งพระทัยจะรักษาพระบรมพุทธานุศาสน์แลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน มิให้เป็นอันตรายแก่ข้าศึกได้ จึงมีพระราชโองการสั่งให้สักเลกหมายหมู่ใหม่ แล้วให้กรมพระสัสดีชำระเลกซึ่งวิวาทเกี่ยวข้องค้างเกินกันมา แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ จะให้สำเร็จแก่กันในครั้งนี้ ให้ผู้มีคดีเกี่ยวข้องด้วยเลกนั้นเร่งมาว่ากล่าวให้สำเร็จ ถ้าละเลยไว้มิได้มาให้ชำระในขณะนี้ ไปภายหลังจะเอาเข้ามาว่ากล่าวนั้นมิได้ แลให้เจ้าเมืองกรมการสั่งแขวงนายบ้านนายอำเภอประกาศป่าวร้อง บรรดาข้าหนีเจ้าบ่าวหนีนายไพร่หลวงสมกำลัง ทาสเชลย ทาสสินไถ่ ที่ซุกซ่อนอยู่ ณ ป่าดงจ่งทั่ว ให้เข้ามาหามูลนายเดิมโดยดี พระราชทานโทษภาคทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่งถ้าแลมิได้สมัครอยู่กับนายเดิม จะสมัครอยู่กับเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองใด แลเจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ ในพระราชวังหลวง แลกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหมู่ใดกรมใด จะพระราชทานให้อยู่ตามใจไพร่สมัครแต่ในครั้งเดียวนี้เป็นปฐมบัญญัติไว้ เบื้องหน้าไปจักให้คงหมอบอยู่ตามสักครั้งนี้ อนึ่งเลกหัวเมืองซึ่งอพยพหลบหนีนั้นให้คงเมือง จะผลัดเปลี่ยนกันโดยใจไพร่สมัครได้แต่ในเมืองเดียวกัน เหตุว่าเลกหัวเมืองนั้นน้อยตัวจะร่วงโรยเบาบางไป ซึ่งจะให้ไปอยู่เมืองอื่น แลมูลนายอื่นนั้นมิได้ ห้ามอย่าให้เอาไว้เป็นอันขาดทีเดียว ถ้าแลเลกบรรดาอพยพหลบหนีทั้งปวงจะเอาไปเป็นที่พึ่ง ดื้อดึงขัดขวางมิเข้ามาสามีกัดโดยดี มีอยู่ ณ แขวงเมืองใด ก็ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองนั้น จัดกองทัพออกติดตามจับตัว(แล)บุตรภรรยาไปใส่ตารางเสียให้สิ้นเชิง ถ้าหัวเมืองใดเกลี้ยกล่อมเลขได้มากน้อยเท่าใด ก็ให้เมืองนั้นบอกจำนวนเลขแลชื่อคนตำบลบ้าน ว่า เป็นบ่าวมูลนายชื่อนั้นลงมายังลูกขุน ณ ศาลาแจ้งไว้ ห้ามมิให้ผู้รักษาเมืองกรมการปิดบังอำพรางไว้แต่คนหนึ่งขึ้นไปเป็นอันขาดทีเดียว

นับแต่บัดนี้สืบไปเมื่อหน้า ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพมหานคร แลหัวเมืองทั้งปวง แลเจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ บรรดาได้ตั้งช่องเกลี้ยกล่อมเลกไพร่หลวงสมกำลังข้าหนีบ่าวหนีนายไว้แห่งใดตำบลใด ก็ให้ยกเลิกเสีย แต่เลกนั้นจะสมัครอยู่กับผู้ใด ให้ผู้นั้นนำสักโดยสิ้นเชิง ห้ามอย่าให้ผู้ใดตั้งช่องเกลี้ยกล่อมผู้คนไว้ ณ ป่าดงสืบไป แลเป็นใจด้วยผู้หลบหนี เหมือนกระต๊อมาแต่หลัง ถ้าผู้ใดมิฟัง ยังให้ตั้งช่องสะสมผู้คนไว้ ณ ป่าดงเหมือนแต่ก่อน จะให้ลงโทษผู้นั้น เสมอโทษขบถ

อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สักเลก ณ กรุงฯ สิ้นจำนวนแล้ว จะให้ข้าหลวงกองสักขึ้นไปสักเลก ณ หัวเมืองไกลเมื่อไร ก็ให้ผู้รักษาเมืองผู้รั้ง กรมการทั้งปวงสอดแนมจับเลกลอยแอบแฝงหาสังกัดมูลนายมิได้ ให้สักไว้เป็นเลกหัวเมือง ถ้าเลขมีมูลนายอยู่ ยังมีได้สักเลกครั้งนี้ ก็ให้เจ้าเมืองกรมการจับเอาตัวบอกส่งลงมา จะให้ลงพระราชอาญาตัวเลกแลมูลนายผู้ปิดบังจ่งหนัก แล้วจะให้ส่งตัวเลกนั้นขึ้นไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง

อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯว่าเลขไพร่หลวงทั้งปวงนั้นใคร(ได้รับ)ราชการเหนื่อยยาก
ตรากตรำมาหลายปี ครั้นนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดาภิเษกใหม่ทรงพระกรุณา
จักลดหย่อน ให้เข้ามารับราชการแต่เดือนหนึ่งให้ออกไปทำมาหากินอยู่สามเดือน แลให้กระทำตาม
พระราชกำหนดกฎหมายนี้จึงทุกประการถ้าผู้ใดมิฟัง จะเอาตัวเป็นโทษ
กฎให้ไว้ ณ วันอาทิตย์ ขึ้นหกค่ำ เดือนอ้าย จุลศักราช ๑๑๗๒ ปีมะเมียชัษตรีทศก”

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาคผนวก ง

พฤษวัตตและสัตววัตต

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

พฤกษวัตถุและสัตววัตถุ

กระวาน:พฤกษวัตถุ

กระวานเป็นผลของพืชที่มีชื่อพฤกษศาสตร์ว่า *Amomum testaceum* Ridl. ในวงศ์ Zingiberaceae มีชื่อพ้องว่า *Amomum krervanh* Pierre บางที่เรียกว่า กระวานขาว เพราะมีผลสีขาว และมีผลอ่อนอยู่ด้วย หรือ กระวานดำ เพราะผลทั้งหมดผิวคล้ำกว่าและเป็นผลแก่ทั้งหมด หรือ กระวานโพธิสัตว์ เพราะมีมากที่แนวเทือกเขากระวาน บริเวณแขวงโพธิสัตว์ ในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน มีชื่อสามัญว่า Siam cardamon เพราะเป็นกระวานที่ส่งออกขายจากสยามซึ่งเป็นที่รู้จักของชาวยุโรปตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 หรือเรียกว่า Camphor seed เพราะมีการบรูอยู่ในเมล็ด

กระวานเป็นพืชที่ขึ้นในที่ที่มีความชื้นสูงและมีไม้ใหญ่ปกคลุม ในประเทศไทยพบขึ้นที่ป่าสอยดาว จังหวัดจันทบุรี (จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อว่า กระวานจันท) ในป่าทุ่งใหญ่นเรศวรในส่วนที่ติดกับตอนใต้ของอำเภออุ้มผาง จังหวัดตาก ลงไปจนถึงภาคใต้ของประเทศตั้งแต่ลำน้ำปรานจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ถึงจังหวัดนราธิวาส

กระวานเป็นไม้ล้มลุก มีเหง้า สูงประมาณ 2 เมตรกาบใบหุ้มซ้อนกันทำให้ดูคล้ายลำต้น ใบเป็นใบเดี่ยว แคบ ยาว รูปขอบขนาน ปลายแหลม ช่อดอกออกจากเหง้า ชูขึ้นมาเหนือพื้นดินแล้วแผ่ราบไปรอบกอ ใบประดับมีสีเหลืองนวลมีขนคาย เรียกช่อนสลับกันตลอดช่อ ในชอกใบประดับมีดอก 1-3 ดอก กลีบดอกเป็นสีเหลือง เป็นหลอดแคบ เกสรตัวผู้ไม่สมบูรณ์แปรสภาพเป็นกลีบขนาดใหญ่สีขาว มีแถบสีเหลืองตรงกลาง ผลค่อนข้างกลมสีนวล มี 3 พู ผลอ่อนมีขนแต่จะร่วงไปเมื่อแก่ ผลแก่จะแตกข้างในมีเมล็ดจำนวนมาก ทั้งผลและเมล็ดมีกลิ่นหอม

ผลกระวานมีกลิ่นการบูร มีพิมเสนอยู่ร้อยละ 22.5 หน่ออ่อนและช่อดอกอ่อนกินได้ ผลเป็นเครื่องเทศในอาหารหลายชนิด ใช้แต่งกลิ่นเหล้า

โบราณว่าผลกระวานมีสรรพคุณขับลมและใช้เป็นส่วนผสมในยาถ่ายเพื่อลดอาการใช้ท้อง

ครึ่ง:สัตววัตถุ

ครึ่งเป็นชันชนิดหนึ่งได้จากแมลงหลายชนิดในสกุล Laccifera วงศ์ Lacciferidae (เดิมวงศ์ Coccidae) เช่นครึ่งที่ผลิตเชิงการค้าในประเทศไทย ส่วนใหญ่ได้จากแมลงชนิด Laccifera chinensis Mahdihassan ส่วนที่ผลิตเชิงการค้าในประเทศอินเดียและประเทศอื่นๆ เป็นแมลงชนิด laccifera lacca Kerr, L.indicola Kapur หรือ L.albizziae Green หรือแมลงในสกุล Laccifera

ชนิดอื่นๆ ตัวครั้งปล่อยชั้นนี้ออกมาจากต่อม (Glands)ตามตัวของมันเพื่อห่อหุ้มทำรังคลุมตัว สำหรับอยู่อาศัยวางไข่และเลี้ยงตัวอ่อน

ภายในรังครั้งมีแม่ครั้งอยู่ตัวหนึ่ง ครั้งตัวเมียนี้จะอาศัยอยู่ในรังจนถึงวันที่ตัวอ่อน(larvae)คลานออกจากรังก็จะหมดหน้าที่ แล้วจะตายอยู่ภายในรังนั่นเอง โดยไม่เคยออกมาภายนอกเลย รวมเวลาตั้งแต่เริ่มทำรังจนกระทั่งสิ้นชีวิตในวันสุดท้ายที่ส่งลูกอ่อนออกจากรังราว 6 เดือน ในตอนแรกแต่ละรังก็จะอยู่ในกิ่งไม้ห่างๆกัน เมื่อรังโตขึ้นเนื่องจากชั้นครั้งที่ปล่อยออกมาเพิ่มขึ้น ก็จะค่อยๆขยายโตตามลำดับ ทำให้เห็นเป็นปมตะปุ่มตะป่ำติดกันเป็นพืดตลอดกิ่ง

ชีพจักร (life cycle)ของตัวครั้งเริ่มที่ตัวครั้งตัวอ่อนซึ่งมีรูปร่างคล้ายเรือ ยาวราวครึ่ง มิลลิเมตร ลำตัวมีสีแดงเป็นปล้อง มีสามส่วน คือ หัว ออก และท้อง มีขา 6 ขา มี สองตา มีปาก (proboscis) คล้ายปลายเข็มฉีดยา มีหนวดคู่อยู่ปลายหัว (branched antennae)ตอนปลายหนวด แยกออกเป็นแฉกและมีหาง(setae) ที่ค่อนข้างยาวคู่หนึ่งเคลื่อนไหวไปมาอย่างเชื่องช้า ตัวอ่อนครั้ง จะเริ่มใช้ปากเจาะทะลุเปลือกไม้เข้าไปถึงท่อลำเลียงแล้วดูดเอาน้ำเลี้ยงของพืชมาเลี้ยงชีวิต

จากนั้นตัวอ่อนจะปล่อยชั้น(resin) ที่เรียกกันว่า ครั้ง(lac)ออกจากต่อมที่มีอยู่ในตัวเพื่อห่อหุ้มตัวเองเป็นรังครั้ง มีสองแบบ คือรังครั้งตัวผู้และรังครั้งตัวเมียในสัดส่วนราว 3:7 ที่ต่างกันตามความ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

รังครั้งตัวผู้จะยาวกว่ารังครั้งตัวเมียมีทางออกเป็นวงกลมสีขาวทางท้ายรัง ส่วนรังตัวเมียจะสั้นกว่า เป็นรูปวงกลมครึ่งตัวเมียจะอยู่ในรังตลอดชีวิต รังครั้งตัวเมียจะมีช่องอยู่สามช่อง สองช่องด้านบนเป็นช่องลม สำหรับให้อากาศผ่านเข้าออก และช่องที่สามเป็นช่องขับถ่ายของเสีย มีเส้นคล้ายขี้ผึ้งสีขาวทอดยื่นออกมาจากช่องทั้งสามนี้ เพื่อช่วยไม่ให้ชั้นที่ปล่อยออกมาปิดช่องลม และช่องถ่าย กันมิให้ช่องเหล่านี้ตัน เส้นขี้ผึ้งเหล่านี้ บางทีก็ยื่นยาวออกมาจนทำให้เห็นปมครั้ง ที่เกาะอยู่ตามกิ่งไม้เป็นสีขาวสะพรั่งไปหมด

เมื่อครั้งตัวผู้ทำรังได้ราว 6-8 สัปดาห์ก็เปลี่ยนแปลงสภาพจากตัวอ่อนเป็นตัวแก่ จากนั้นอีก ราว 4 สัปดาห์ ตัวครั้งตัวผู้ที่โตเต็มที่แล้ว มีสีแดง ขนาดราวสองเท่าของตัวอ่อนครั้ง อาจมีปีก หรือไม่มีก็ได้ จะคล่นถอยหลังออกจากรังแล้วเข้าไปในรังของครั้งตัวเมียทางช่องขับถ่ายเพื่อผสมพันธุ์เมื่อผสมพันธุ์แล้วจะออกจากรังตัวเมีย แล้วจะตายภายใน 2-3 วัน ส่วนครั้งตัวเมียเมื่อมีอายุ ได้ราว 6-8 สัปดาห์ จะปล่อยชั้นออกมามากทำให้เห็นเป็นปมพอกสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ในระยะนี้ตา ทั้งสองข้างและขาทั้งหกข้างจะหลุดหายไป ทำให้มีลักษณะคล้ายถุง จากนั้นครั้งตัวเมียจะหดตัว ทำให้เกิดที่ว่างขึ้นภายในสำหรับเป็นที่วางไข่และพักไข่ จนเป็นครั้งตัวอ่อน

โดยทั่วไปในรังหนึ่งๆจะมีครั้งตัวอ่อนอยู่รวมกันราว 200-500 ตัว ตัวอ่อนครั้งจะทยอยออกจากรังจนหมดกินเวลา 2-3 สัปดาห์ แต่มีช่วงหนึ่งราว 4-5 วันตัวอ่อนครั้งจะออกมามากที่สุด เมื่อออกมาแล้วจะค่อยๆคลานไปหาทำเลที่อยู่อาศัยที่เหมาะสมคือกิ่งไม้ที่อวบอ้วนเปลือกไม้แข็ง หรืออ่อนจนกินไป บางครั้งตัวอ่อนครั้งจะคลานจากกิ่งอ่อนลงมาถึงโคนต้นแล้วคลานกลับขึ้นไปใหม่ จนมองเห็นเป็นสีแดงอ่อนๆเต็มไปหมด ซึ่งอาจใช้เวลาอยู่ราว 2-3 วัน

ต้นไม้ที่นิยมเลี้ยงตัวครั้ง มี ต้นก้ามปูหรือต้นจามจุรีแดง ต้นพุทรา ต้นทองกวาว ต้นตะคร้อ ต้นสีเสียด ต้นมะแฮะนก ต้นถั่วแระต้น กิ่งไม้ที่มีครั้งที่เก็บได้นั้นมักนำมามัดรวมๆกัน แช่น้ำราว 1-3 วัน ใช้ของหนักทับให้จมอยู่ใต้น้ำ ราว 15-30 เซนติเมตร เพื่อกำจัดแมลงบ่งชนิดที่อาจอยู่ในรังครั้งแมลงเหล่านี้หากตายในรังครั้งจะทำให้ครั้งเสื่อมคุณภาพลง ครั้งที่ถูกแกะออกจากกิ่งไม้จะถูกนำไปเกลี่ย ให้สูงราว 10-15 เซนติเมตร ผึ่งในที่ร่ม โปร่ง ไม้ให้ถูกแดดบนพื้นที่สะอาด ใช้คราดเกลี่ยบ่อยๆ (ช่วงนี้ น้ำหนักครั้งจะลดลง) ครั้งที่ได้ในขั้นนี้จะเรียกว่า ครั้งดุ้น (stick lac) ที่อาจประกอบด้วย ชันครั้ง สีครั้ง และขี้ผึ้ง วากของแม่ครั้งที่ตายในรัง กิ่งเปลือกไม้ และเศษไม้ที่แกะติดออกมา

ครั้งที่แกะออกจากกิ่งไม้ที่กองสูงทิ้งไว้ จะรวมตัวกันจับกันเป็นก้อนแข็งเรียกว่า ครั้งก้อน ทำให้คุณภาพเสื่อมลงเรื่อยๆ ครั้งดิบที่ได้จะเตรียมเป็นครั้งเม็ด (seed lac) โดยการบดและแรงให้ครั้งดิบเป็นก้อนโตเสมอกันขนาดราว 3-6 มิลลิเมตร ล้างน้ำออกหลายครั้งจนสีครั้งออกหมด เติมเกลือปริมาณ 2 เท่าของปริมาณครั้งในการล้างครั้งสุดท้าย ราว 5 นาที ปล่อยให้ น้ำนิ่ง ครั้งจะลอยขึ้นมาบนผิวน้ำจึงช้อนออกแล้วล้างน้ำจนหมดรสเค็ม ครั้งดุ้นประมาณ 8 กิโลกรัมจะได้ครั้งเม็ดราว 5 กิโลกรัม

ผลิตภัณฑ์ที่ได้จากครั้งเม็ดมีสองอย่าง คือ

1. เซลแลค (shellac) เป็นแผ่นครั้งบริสุทธิ์ ปราศจากวัตถุอื่นใดเจือปน เตรียมได้จากทั้งครั้งดิบและครั้งเม็ดโดยการบรรจุในถุงผ้า ให้ความร้อน แล้วบิดถุงผ้าให้แน่นเรื่อยๆ เนื้อครั้งจะค่อยๆซึมออกมาจากถุงผ้า ปาดเอาเนื้อครั้งที่ซึมออกมาใส่ภาชนะที่อังด้วยความร้อนจากไอน้ำ เนื้อครั้งนั้นจะอ่อนตัว เอาเนื้อครั้งที่ได้ออกมายืดเป็นแผ่นบางๆ ในขณะที่ครั้งยังร้อนๆปล่อยให้เย็นแล้วหักเป็นชิ้นเล็กๆ เรียกว่า เซลแลค

2. ครั้งแผ่น (button lac) เป็นครั้งที่หลอมออกมาแล้วทำเป็นแผ่นกลม ลักษณะคล้ายกระดุม ขนาดผ่าศูนย์กลางราว 7.5 เซนติเมตร หนาราว 6 มิลลิเมตร วิธีทำเหมือนกับวิธีการทำเซลแลคแต่เอาครั้งบริสุทธิ์ที่ร้อนหยอดลงบนแผ่นเหล็กหน้าเรียบที่สะอาดและขัดเงาขึ้นมันตามขนาดที่ต้องการ ก่อนที่ครั้งจะแข็งตัวอาจตอกหรือประทับตราเครื่องหมายใดๆก็ได้

เมื่อเอาครั้งละลายน้ำจะได้สีแดง สีนี้นำไปย้อมอาหารได้ และเมื่อสารส้มกวนสีแดงที่ได้จะทำให้มีสีม่วงแดงคล้ำ ใช้เป็นสีย้อมไหมและหนังสัตว์

ตำราสรรพคุณยาโบราณว่า ครั้งมีรสฝาด มีสรรพคุณบำรุงโลหิต ห้ามเสมหะ คุมอาจมน้ำ แก้ท้องร่วง ท้องเสีย บิด บางตำราว่า ครั้งที่เกิดจากต้นกำมู่ใช้กินแก้ไข้ ใช้ทาแก้ข้ออักเสบ

สีเสียด: พฤษภวัตถุ

สีเสียดเปลือกมีชื่อทางพฤกษศาสตร์ว่า *Pentace burmanica* Kurz. ในวงศ์ Tiliaceae พืชชนิดนี้เป็นต้นไม้ขนาดกลางถึงขนาดใหญ่สูง 15-30 เมตร ลำต้นเปราะ ตรง เปลือกสีเทาอ่อนข้างเรียบ เปลือกในเป็นเส้นหยาบๆสีน้ำตาลแดง ใบเป็นใบเดี่ยวเรียงสลับกัน รูปไข่ กว้าง 3.5-8 เซนติเมตร ยาว 8-14 เซนติเมตรโคนใบมนและมักมีหยักเว้าตื้นๆปลายเรียวและมักหยักเป็นสามชาย เนื้อใบค่อนข้างหนา เนียน และเกลี้ยง ขอบใบบริเวณที่ค่อนข้างไปทางปลายมักหยักเป็นคลื่นห่างๆ ดอกออกรวมเป็นช่อทางปลายกิ่งดอกมีขนาดเล็กสีขาว โคนกลีบเลี้ยงเชื่อมติดกันเป็นรูประฆัง ปลายแยกเป็น 5 กลีบ รูปช้อน เกสรตัวผู้มี 25 อัน เกลี้ยง รังไข่เป็นรูปป้อมๆมี 5 ช่อง มีสันหรือ

ครีบบางยาว 5 ครีบ มีขน ผลรูปกระสวย ยาวราว 4.5 เซนติเมตร มีครีบบางๆตามยาว 4-5 ครีบ เปลือกมีรสฝาด บางถิ่นใช้เดียวกับหมากพลู

โบราณว่าใช้เปลือก ต้มเป็นยาแก้บิด ท้องร่วง เปลือกอมแก้แผลในปากและลำคอ ผ่นเอาน้ำทาแผลแก้แผลเน่าเปื่อยพุพอง

ขี้ผึ้ง: สัตววัตถุ

เป็นรังผึ้งที่เหลือจากการแยกน้ำผึ้งออกไปแล้ว นำมาต้มกับน้ำจนขี้ผึ้งหลอมหมด ตั้งทิ้งให้เย็น ขี้ผึ้งจะแข็งลอยตัวอยู่ชั้นบน สิ่งสกปรกจะละลายและตกตะกอนในน้ำ แยกเอาขี้ผึ้งที่แข็งตัวมาหลอมใหม่ซ้อนเอาสิ่งสกปรกอื่นๆออกอีกครั้ง ตักส่วนที่สะอาดออกมาใส่ภาชนะ ทิ้งไว้ให้เย็นจะได้ขี้ผึ้งสีเหลือง ถ้าต้องการสีขาวก็ผ่านขี้ผึ้งสีเหลืองเป็นแผ่นบางๆแล้วนำไปตากแดดราวร้อยละ 10 วัน สีจะขาวขึ้น ขี้ผึ้งที่ดีควรมีสีเหลืองหรือสีน้ำตาลอ่อน หักได้ง่าย รอยหักไม่เรียบ ใช้มือถูจะอ่อนตัว มีกลิ่นอ่อนเฉพาะตัว ไม่ละลายน้ำ

ตำราสรรพคุณยาโบราณว่า ขี้ผึ้งมีรสขม สุกุม ช่วยสมานแผล แก้ปวด แก้บิดเรื้อรัง แก้หนอง และแผลถูกความร้อน นอกจากนั้นยังใช้หุ้มยาเม็ดเพื่อเก็บยาให้ใช้ได้นาน เป็นตัวช่วยในการทำให้เนื้อยาต่างๆแข็งตัวขึ้น

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-สกุล นายวีระพงศ์ ยศบุญเรือง
- ที่อยู่ 1 ถนนท่าเรือ ตำบลปากน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดกระบี่ 81000
- ประวัติการศึกษา
- พ.ศ.2541 สำเร็จการศึกษาศิลปศาสตรบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ วิชาโท สังคมวิทยา จากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี
- พ.ศ.2542 สำเร็จการศึกษา หลักสูตรประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร) สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- พ.ศ.2542 ศึกษาต่อระดับปริญญาโท
- สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม
- ประวัติการทำงาน
- พ.ศ.2544 ครูสอนสังคมศึกษา โรงเรียนพนมเบญจา จังหวัดกระบี่

ได้รับบริจาค